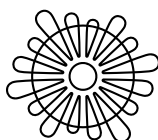

A|C|T|A Iadertina

21/1 | 2024

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Iadertina | 1396 | 2002 |

Članci objavljeni u ovom časopisu referiraju se i registriraju u:
The articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

Scopus;
EBSCO Academic Search Premier;
Academic Search Complete;
Academic Search Alumni Edition;
Academic Search Ultimate;
Central & Eastern European Academic Source (CEEAS);
One Belt, One Road Reference Source;
Hrčak;
Morepress

ETIČKA IZJAVA

Časopis Acta Iadertina pridržava se preporuka Odbora za izdavačku etiku (Committee on Publication Ethics – COPE; http://publicationethics.org/files/u2/Best_Practice.pdf)
prilikom reguliranja standarda etičnog ponašanja i odnosa sviju strana
uključenih u postupak objavljivanja (autora, urednika, recenzenta i izdavača).
Etički kodeks za autore, urednike i recenzente publikacija Sveučilišta u Zadru:
https://izdavastvo.unizd.hr/Portals/41/Eticki_kodeks.pdf?ver=zJIVOSH_uISDvcrnOAJBdw%3d%3d

ETHICAL STATEMENT

The Journal Acta Iadertina adheres to the Recommendation of the Committee on Publication Ethics (COPE; http://publicationethics.org/files/u2/Best_Practice.pdf)
in regulating ethical conduct standards and the relationships of all parties
involved in the publication process (authors, editors, reviewers and publishers).
Code of Ethics for authors, editors and reviewers of publications by the University of Zadar:
https://izdavastvo.unizd.hr/Portals/41/Code_of_etics.pdf?ver=i1AJR32a1JpontgBi6-9MQ%3d%3d

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum Jadertina
Odjel za pedagogiju i Odjel za filozofiju

A|C|T|I|A Iadertina

Zadar, 2024.

IZDAVAČ / Publisher
Sveučilište u Zadru / University of Zadar
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / Publishing Committee
Lena Mirošević (predsjednica / Chair)

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA / Editor in Chief
Dijana Vican

IZVRŠNA UREDNICA / Executive Editor
Matilda Karamatić Brčić

TAJNICA UREDNIŠTVA / Editorial Board Secretary
Ana Sokol

UREDNIŠTVO / Editorial Board
Dijana Vican (Odjel za pedagogiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska), Matilda Karamatić Brčić (Odjel za pedagogiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska), Jasmina Vrkić Dimić (Odjel za pedagogiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska), Daliborka Luketić (Odjel za pedagogiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska), Marija Buterin Mičić (Odjel za pedagogiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska), Jure Zovko (Odjel za filozofiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska), Nives Delija Treščec (Odjel za filozofiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatska), Gabriella Agrusti (Dipartimento di Scienze Umane, Libera Università Maria Ss Assunta, Rim, Italija), Łukasz Tomczyk (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Poljska), Andreas Arndt (Humboldt Universität zu Berlin, Njemačka), Violetta L. Waibel (Institut für Philosophie der Universität Wien, Austrija)

ADRESA UREDNIŠTVA / Address
Acta Iadertina časopis Odjela za pedagogiju i Odjela za filozofiju
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju, Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385 (0)23 200 – 513
e-mail: acta.iadertina@unizd.hr

LEKTOR ZA HRVATSKI JEZIK / Croatian Language Editor
Eda Šarić

UDK / UDC
Sveučilište u Zadru / University of Zadar

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I PRIJELOM / Graphic design & Layout
Sveučilište u Zadru / University of Zadar

ČASOPIS IZLAZI DVA PUTA GODIŠNJE / The Journal is published twice a year

ISSN 1845-3392

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

MARINA VIDAKOVIĆ Mentalno zdravlje i zadovoljstvo životom kod majki prijevremeno rođene djece <i>Mental Health and Life Satisfaction in Mothers of Prematurely Born Children</i>	7
TANJA ZELENICA, TINA VEKIĆ, KAROLINA TADIĆ-LESKO Povezanost sociodemografskih obilježja s eksternaliziranim poremećajima u ponašanju adolescenata <i>The Association of Sociodemographic Characteristics with Externalizing Disorders in the Behavior of Adolescents</i>	31
DUNJA ANĐIĆ Pristupi i dimenzije održivosti vrtića - validacija skala i procjene odgojitelja o praksi odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u vrtićima <i>Approaches and Dimensions of Kindergarten Sustainability - Validation of Scale and Educator's Assessment on the Practice of Education for a Sustainable Development in Kindergarten</i>	59
HANA KATANIĆ, VANI ROŠČIĆ Estetički pristup kiču i umjetnosti <i>An Aesthetic Approach to Kitsch and Art</i>	87
IVANA KNEŽIĆ, MAJA POLJAK, DOMENIKA PALIĆ Descartesova matematička metoda i problem spoznaje materijalnog svijeta <i>Descartes' Mathematical Method and the Problem of Cognition of the Material World</i>	109
INGRID PADJEN ĐURIĆ Obrazovanje za održivi razvoj –priručnik za učitelje i nastavnike - prikaz knjige	133
<i>Dokument o izdavačkoj etici i znanstvenoj čestitosti</i>	137
<i>Upute autorima</i>	149
<i>Upute za recenzente</i>	165

Mentalno zdravlje i zadovoljstvo životom kod majki prijevremeno rođene djece

Marina VIDAKOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za psihologiju

UDK: 169.913-055.26

DOI: 10.15291/ai.4510

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Primljeno: 19. 4. 2024.

SAŽETAK

KLJUČNE RIJEČI:
mentalno zdravlje,
sociodemografske
karakteristike, podrška
obitelji i prijatelja

Preuranjeni porod, tj. rođenje prije 37. tjedna trudnoće, sve je veći zdravstveni problem suvremenog društva. Prijevremeno rođena djeca imaju veći rizik za pojavu dugoročnih neurorazvojnih i medicinskih problema (zbog svoje nezrelosti pri rođenju) zbog čega se njihovi roditelji suočavaju s različitim izazovima. Istraživanja pokazuju da majke prijevremeno rođene djece osjećaju izraženiji stres, anksioznost i depresivnost u odnosu na majke terminske djece. Glavni cilj provedenog istraživanja bio je utvrditi doprinos nekih sociodemografskih karakteristika majke (dob i razina obrazovanja majke, subjektivna procjena materijalnog i zdravstvenog statusa) te socijalne podrške (obitelji i prijatelja) objašnjenju pojedinih aspekata mentalnog zdravlja (depresivnost, anksioznost i stres) i zadovoljstva životom kod majki prijevremeno rođene djece. U istraživanju su sudjelovale majke prijevremeno rođene djece ($N = 383$) u prosječnoj dobi od 33 godine. Rezultati su pokazali da dob majke nije značajan korelat mentalnog zdravlja i zadovoljstva životom. Dodatno, nalazi pokazuju da majke koje imaju višu i/ili visoku stručnu spremu, te koje procjenjuju svoje zdravstveno stanje boljim imaju manje simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa. Što se tiče podrške, rezultati pokazuju da je podrška obitelji i prijatelja značajan i negativan prediktor mentalnog zdravlja. Kada je riječ o zadovoljstvu životom, majke koje procjenjuju svoj materijalni i zdravstveni status boljim zadovoljnije su svojim životom. Također, veća percipirana podrška obitelji i prijatelja značajan je i pozitivan prediktor zadovoljstva životom. Sociodemografski čimbenici i socijalna podrška obitelji i prijatelja zajedno objašnjavaju oko 41 % varijance zadovoljstva životom, 29 % varijance depresivnosti, 21 % varijance anksioznosti te 18 % varijance stresa kod majki prijevremeno rođene djece.

UVOD

Prijevremeno rođenje odnosi se na rođenje prije 37. tjedna trudnoće, a dijete rođeno prije tog razdoblja naziva se prijevremeno rođeno dijete ili nedonošče. Najčešća podjela nedonoščadi temelji se na gestacijskoj dobi. Prema toj podjeli, nedonoščad se klasificira kao srednja nedonoščad (djeca rođena u 35. i 36. tjednu trudnoće), umjerena nedonoščad (rođena između 30. i 34. tjedna trudnoće), ekstremna nedonoščad (rođena između 26. i 29. tjedna trudnoće) i mikronedonoščad (rođena prije 26. tjedna) (Sears i sur., 2014; Stanojević, 2016). Prijevremeno rođenje može biti povezano s dugotrajnim neurorazvojnim i socijalno-emocionalnim poteškoćama, pri čemu su djeca rođena prije 32. tjedna gestacije izložena većem neurorazvojnog riziku (Anderson, 2014, Hayes i Sharif, 2009). Prethodna istraživanja pokazuju da su loše socijalne, interaktivne vještine, loše ponašanje, emocionalne poteškoće i smanjena pažnja najčešći problemi u ponašanju prijevremeno rođene djece (Arpi i Ferrari, 2013). Prevalencija prijevremenih poroda u Hrvatskoj kreće se u rasponu od 5 do 8 % trudnoća godišnje, od čega je oko 1 % nedonoščadi rođeno prije 31. tjedna trudnoće i teži manje od 1500 g (Stanojević, 2018). Na globalnoj razini, učestalost prijevremenog poroda iznosi oko 9,6 % te se smatra vodećim uzrokom neonatalnog morbiditeta i mortaliteta što predstavlja znatni globalni javnozdravstveni problem (Barišić i Finderle, 2020). S ciljem smanjenja učestalosti prijevremenog poroda važno je rano otkrivanje uzročnih i rizičnih faktora prijevremenog poroda (Mak i Neseck Adam, 2019).

Mentalno zdravlje i zadovoljstvo životom kod majki prijevremeno rođene djece

Mentalno zdravlje općenito se definira kao emocionalno, psihičko i socijalno blagostanje pojedinca, a uključuje sposobnost suočavanja sa stresom te sposobnost prilagodbe na različite promjene i izazove tijekom života (Sandnes, 2024). Prijevremeno rođenje općenito se smatra stresnim događajem, a može imati i obilježja traume (Ombla i sur., 2023). Naime, riječ je o događaju za koji roditelji nisu spremni te doživljavaju različite emocije od kojih prevladavaju nemoć, strah, neizvjesnost, nesigurnost, krivnja. Roditelji nedonoščadi češće se suočavaju s povećanim stresom i brigama te ih to čini podložnijima za razvoj

depresije i anksioznosti koji između ostalog mogu ometati socioemocionalni i neurorazvojni ishod nedonoščeta (Sandnes, 2024, Stanojević, 2018). Zbog navedenog mentalno zdravlje roditelja nakon prijevremenog poroda najčešće se opisuje i istražuje u kontekstu anksioznosti, stresa i postpartalne depresije.

Istraživanja pokazuju da u usporedbi s roditeljima terminske djece, roditelji nedonoščadi u prve dvije godine djeteta izvještavaju o češćim simptomima psihičkog distresa, uključujući simptome anksioznosti i depresivnosti (Singer i sur., 1999, Vidaković i Ombla, 2020). Martinac Dorčić (2009) navodi da majke nedonoščadi osjećaju izraženiji stres i pesimizam u roditeljskoj ulozi, imaju više zdravstvenih tegoba te veću potrebu za socijalnom podrškom u usporedbi s majkama koje su rodile terminsku djecu. Također, pokazalo se da su majke prijevremeno rođene djece neposredno nakon poroda izložene većem riziku za razvoj depresije u odnosu na majke koje su rodile terminsku djecu (Latva i sur., 2008). Nalazi nadalje pokazuju da majke čija su djeca rođena s malom težinom pri porodu imaju izraženiji rizik za razvoj depresije u godini nakon poroda (Vigod i sur., 2010). Nedostatak socijalne potpore, prethodna povijest depresije, bračni sukobi i stresni životni događaji mogu znatno povećati rizik od postporođajne depresije (Davis i sur., 2003). I u istraživanju koje je provedeno kod nas (Vidaković i Ombla, 2020) utvrđeno je da majke prijevremeno rođene djece pokazuju više simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa u odnosu na opću populaciju odraslih kao i u odnosu na majke koje su rodile terminsku djecu. Istraživanja su pokazala da su djeca rođena prije 32. tjedna gestacije izložena većem neurorazvojnem riziku (Anderson, 2014), a dugotrajne neurorazvojne i socioemocionalne poteškoće mogu doprinijeti majčinu distresu (Yaari i sur., 2019).

Rezultati istraživanja koje je provedeno na hrvatskim uzorcima pokazuju da svaka treća žena porod (i u redovnim okolnostima) doživljava kao fizičku prijetnju sebi ili svojem novorođenčetu te 3 % žena nakon poroda razvija posttraumatski stresni poremećaj (Nakić Radoš i sur., 2018). Ne iznenađuje stoga podatak da i majke prijevremeno rođene djece (bez obzira na gestacijsku dob djetetova rođenja) doživljavaju posttraumatski stres (Anderson i Cacola, 2017). Naime, proživljeno iskustvo poroda može dovesti do pojave simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja i najčešće se manifestira kroz pojačanu razdražljivost, ponovno proživljavanje i izbjegavanje svih podsjetnika na porod (Vidaković i Ombla, 2020). Osim toga, Gray i sur. (2017) navode da su majke prijevremeno rođene djece imale znatno veću razinu stresa od majki

terminske djece u periodu od dvije godine nakon poroda, dok su Yaari i sur. (2019) utvrdili da majke prijevremeno rođene djece izvješćuju o većim razinama distresa usporedno s majkama terminske djece u periodu od 2 do 13 godina.

Zadovoljstvo životom predstavlja važan aspekt subjektivnog blagostanja i odražava globalnu procjenu kvalitete života pojedinca prema njegovim osobnim kriterijima (Eves i sur., 2023). Iako se smatra da je zadovoljstvo životom relativno stabilna mjera, neki autori, poput Luhmanna i suradnika (2012), sugeriraju da se ono može trajno promijeniti zbog važnih životnih događaja, kao što je, primjerice, prijevremeni porod. Istraživanja dosljedno pokazuju da kvaliteta života roditelja prijevremeno rođene djece može biti ugrožena poremećajima spavanja, umorom, stresom (Amorim i sur., 2018), no ovaj prijelaz u tzv. prijevremeno roditeljstvo može se razlikovati ovisno o spolu, dobi, obrazovanju i materijalnom statusu roditelja (Eves i sur., 2023) kao i primljenoj podršci koju pružaju obitelj, prijatelji, medicinsko osoblje (Amorin i sur., 2018).

Neki korelati mentalnog zdravlja majki prijevremeno rođene djece: uloga sociodemografskih karakteristika majke i socijalne podrške

Iako se posljednjih godina sve više istraživača usmjerava na roditeljske reakcije tijekom hospitalizacije i kratkoročno nakon poroda (s ciljem prakticiranja obiteljski usmjerene neonatalne skrbi), prethodno navedena istraživanja podupiru dokaze o mogućim dugoročnim negativnim učincima prijevremenog poroda na mentalno zdravlje i zadovoljstvo životom roditelja prijevremeno rođene djece (Sandnes i sur., 2024). U skladu s tim, cilj ovog istraživanja bio je utvrditi razinu depresivnosti, anksioznosti i stresa, te zadovoljstva životom kod roditelja nedonoščadi (prosječne dobi 3 godine) pri čemu će se analizirati potencijalni zaštitni (socijalna podrška obitelji i prijatelja) i rizični faktori (sociodemografske karakteristike majke). Sociodemografske determinante zdravlja (poput obrazovanja, materijalnog statusa) često su analizirane kao čimbenici rizika za prijevremeni porod, no njihova povezanost s mentalnim zdravljem roditelja i zadovoljstvom životom rijetko je istražena u kontekstu dugoročnih posljedica prijevremenog poroda na prilagodbu roditelja (Sandnes i sur., 2024). Kada je riječ o sociodemografskim karakteristikama, nalazi nekih prethodnih istraživanja uglavnom pokazuju da majke mlađe dobi

i nižeg obrazovanja imaju više simptoma depresivnosti i anksioznosti poslije prijevremenog poroda u odnosu na majke terminske djece (Kong i sur., 2013; Bener, 2013) te da su dob majke i niži stupanj obrazovanja značajni prediktori roditeljskog stresa (Gray i sur., 2017). Davis i sur. (2003) navode da viši stupanj obrazovanja može doprinijeti nižim razinama depresije kod majki prijevremeno rođene djece vrlo male porođajne težine. Uz obrazovanje, socioekonomski status također se povezuje s većim razinama stresa i depresije unutar dvije godine od porođaja (Mayberry i sur., 2007). Dodatno, istraživanja su pokazala da postoji pozitivna veza između razine obrazovanja majke i kvalitete interakcija s djetetom (Zevalkink i Riksen-Walraven, 2001). Candelaria i sur. (2011) utvrdili su da su niža razina obrazovanja i prihoda roditelja u interakciji s majčinim stresom i nedostatkom društvene podrške prediktori nižih kognitivnih i jezičnih razvojnih rezultata prijevremeno rođene djece. Što se tiče zdravstvenog statusa, roditelji koji su fizički zdravi imaju više energije za brigu o prijevremeno rođenom djetetu što može olakšati njihovu prilagodbu na novonastalu situaciju (Marthinsen i sur., 2018). Naime, roditelji prijevremeno rođene djece podložniji su poremećajima spavanja zbog stresa koji je povezan s prijevremenim porodom što ih dugoročno iscrpljuje i vodi ka kroničnom nedostatku energije (Marthinsen i sur., 2018). Uz sociodemografske mjere, a uzimajući u obzir karakteristike roditeljskog stresa kod ove specifične populacije roditelja, istraživanja su usmjerena na ispitivanje zaštitne uloge socijalne podrške (Weiss i Chen, 2002). Percipirana socijalna podrška može poboljšati psihičko funkcioniranje roditelja i olakšati im nošenje za zahtjevima roditeljske uloge (Čudina-Obradović i Obradović, 2003). Budući da socijalna podrška ima zaštitnu ulogu, povezana je s općim osjećajem blagostanja i pozitivnim ishodima za mentalno zdravlje roditelja, što u konačnici doprinosi optimalnom roditeljstvu (Bornstein, 2002). Važnost socijalne podrške iz različitih izvora može se mijenjati s godinama. Kod osoba u braku, podrška partnera najvažniji je prediktor psihofizičkog zdravlja (Dehle i sur., 2001). Uloga socijalne podrške u razdoblju nakon poroda može biti jako bitna jer doprinosi boljim zdravstvenim ishodima kao i boljoj prilagodbi na roditeljstvo (Bilszta i sur., 2008). Nalazi pokazuju da je tijekom trudnoće i nakon porođaja, socijalna podrška umjereno do snažno povezana s nižom majčinom postporođajnom depresijom i anksioznošću (Beck, 2003). Nadalje, u prethodnim istraživanjima (Priel i Besser, 1999, 2000) utvrđena je negativna povezanost socijalne podrške i depresivne simptomatologije,

pri čemu podrška bliskih osoba pomaže uspješnoj prilagodbi na roditeljstvo. Weiss i Chen (2002) potvrdili su zaštitnu ulogu socijalne podrške u roditelja prerano rođene djece te su dobivene značajne pozitivne korelacije između socijalne podrške obitelji i prijatelja te nekih aspekata mentalnog zdravlja roditelja. Značajne i negativne korelacije emocionalne podrške prijatelja i obitelji s mjerama mentalnog zdravlja (depresivnost, anksioznost i stres) utvrđene su u istraživanju Vidaković i Ombla (2020).

Zaključno, u ovom radu razmatrat će se uloga sociodemografskih karakteristika majke (dob, razina obrazovanja, materijalni i zdravstveni status) te socijalne podrške obitelji i prijatelja u objašnjenju nekih aspekata mentalnog zdravlja i zadovoljstva životom kod majki prijevremeno rođene djece pri čemu su sociodemografske karakteristike rijetko, posebice kod nas, istraživane kao neovisni prediktori mentalnog zdravlja kod ove specifične skupine roditelja. Polazna pretpostavka jest da sociodemografske karakteristike i podrška mogu imati važnu ulogu u načinu na koji roditelji prijevremeno rođene djece reagiraju na specifične izazove povezane sa skrbi prijevremeno rođenog djeteta (Russo i sur., 2023).

CILJ, PROBLEMI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Glavni cilj provedenog istraživanja bio je ispitati doprinos nekih sociodemografskih karakteristika majke i socijalne podrške (obitelji i prijatelja) objašnjenju depresivnosti, anksioznosti, stresa i zadovoljstva životom kod majki prijevremeno rođene djece. U radu je istaknuta važnost zasebnog promatranja sociodemografskih karakteristika i socijalne podrške, te bi hijerarhijska multipla regresijska analiza trebala pružiti odgovor na postavljene probleme.

U skladu s postavljenim ciljem definirani su sljedeći problemi:

1. Utvrditi povezanost sociodemografskih karakteristika (dob, stupanj obrazovanja, subjektivna procjena materijalnog i zdravstvenog stanja) i socijalne podrške (obitelji i prijatelja) s mjerama depresivnosti, anksioznosti, stresa i zadovoljstva životom kod majki prijevremeno rođene djece.
2. Utvrditi doprinos sociodemografskih karakteristika, socijalne podrške obitelji i prijatelja objašnjenju depresivnosti, anksioznosti, stresa i zadovoljstva životom kod majki prijevremeno rođene djece.

Hipoteze istraživanja:

1. Pretpostavlja se negativna povezanost dobi majke, obrazovnog, zdravstvenog i materijalnog statusa s depresivnosti, anksioznosti i stresom te pozitivna povezanost sa zadovoljstvom životom. Očekuje se negativna povezanost socijalne podrške (obitelji i prijatelja) s pojedinim aspektima mentalnog zdravlja (depresivnost, anksioznost i stres). Također, očekuje se pozitivna povezanost zadovoljstva životom s mjerama socijalne podrške obitelji i prijatelja.
2. Pretpostavlja se da će sociodemografske karakteristike majke (dob majke, razina obrazovanja, subjektivna procjena materijalnog i zdravstvenog statusa) biti značajni negativni prediktori mentalnog zdravlja (depresivnosti, anksioznosti i stresa) te pozitivni prediktori zadovoljstva životom. Također, pretpostavlja se da će socijalna podrška obitelji i prijatelja biti značajni negativni prediktor mentalnog zdravlja (depresivnosti, anksioznosti i stresa), odnosno pozitivni prediktor zadovoljstva životom.

METODA

Sudionici

U istraživanju su sudjelovale majke prijevremeno rođene djece (N = 383), prosječne dobi od 33 godine u rasponu od 20 do 49 godina (M = 33,57, SD = 5,49). Prosječna dob *prijevremeno rođenog djeteta* bila je 3 godine. Djeca su, u prosjeku, rođena 60 dana prije termina, te su na jedinici intenzivnog liječenja neonatologije boravila u prosjeku 44 dana. Prema procjenama majki, oko 40 % djece ima neki oblik razvojnih poteškoća.

Majke prijevremeno rođene djece imaju u prosjeku dvoje djece (SD = 0,88, raspon 1 – 8), odnosno u prosjeku jedno prijevremeno rođeno dijete. Točnije, 78 % majki izjavljuje da ima jedno prijevremeno rođeno dijete, dok 22 % majki ima prijevremeno rođene blizance. Prosječna dob prijevremeno rođenog djeteta je 2,5 godine. Djeca su u prosjeku rođena u 32. tjednu trudnoće (SD = 3,63, raspon 23 – 36) te su u neonatalnoj jedinici intenzivne njege proveli u prosjeku 44 dana (SD = 31,28, raspon 3 – 135). Kada je riječ o nekim sociodemografskim karakteristikama, konkretno edukaciji, najveći broj sudionica, njih oko 49 % ima srednju stručnu spremu, 14 % višu stručnu spremu, dok 35 % sudi-

onica ima visoku stručnu spremu. Tek 2 % sudionica ima završenu osnovnu školu. Što se tiče materijalnog stanja, prema vlastitoj procjeni, 69 % sudionica ima prosječna primanja, dok 28 % njih smatra da živi bolje ili znatno bolje od prosjeka. Tek oko 3 % sudionica smatra da živi lošije od prosjeka. Kada je riječ o zdravstvenom stanju, najveći broj sudionica, njih oko 85 %, prema vlastitoj procjeni, dobrog je zdravstvenog stanja, dok oko 15 % sudionica smatra da su lošeg ili osrednjeg zdravstvenog stanja u trenutku provođenja istraživanja.

Mjerni instrumenti

Sudionici su uz dolje navedene mjerne instrumente ispunili upitnik sociodemografskih podataka koji je sadržavao pitanja o majci (dob, obrazovni status, procjena materijalnog i zdravstvenog stanja) te prijevremeno rođenoj djeci (broj i dob djece, gestacijski tjedan pri porodu, broj dana provedenih u bolnici, te prisutnost teškoća kod prijevremeno rođenog djeteta).

Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa (Depression, Anxiety and Stress Scale, DASS; Lovibond i Lovibond, 1995), adaptirana verzija Ercegović i Penezović, 2012.

Skala za mjerenje depresivnosti, anksioznosti i stresa sastoji se od tri subskale koje mjere učestalost i prisustvo simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa. Skala ima ukupno 42 čestice, pri čemu svaka od triju subskala sadrži 14 čestica. Subskala depresivnosti opisuje simptome poput disforije, beznadnosti, osjećaja vlastite bezvrijednosti, apatije (npr. *Osjećam se prilično bezvrijedno.*). Subskala anksioznosti opisuje simptome pobuđenosti autonomnog sustava i situacijske anksioznosti (npr. *Imam osjećaj da ću se onesvijestiti.*), dok subskala stresa obuhvaća pokazatelje kronične, nespecifične pobuđenosti, teškoće opuštanja, nemir itd. (npr. *Teško mi je opustiti se.*). Zadatak sudionika jest da na skali procjene od triju stupnjeva označe koliko se određena tvrdnja odnosi na njih. Ukupan rezultat za svaku subskalu dobiva se kao zbroj procjena na pripadajućim tvrdnjama pri čemu veći rezultat upućuje na veće razine depresivnosti, anksioznosti ili stresa. U ovom istraživanju Cronbachova α za subskalu depresivnosti iznosi 0,97, za subskalu anksioznosti 0,95 te za subskalu stresa 0,95.

Skala zadovoljstva životom (Satisfaction with Life Scale – SWLS; Diener, Emmons, Larsen i Griffin, 1985), adaptirana verzija Komšo i Burić, 2016.

Skala se sastoji od pet tvrdnji, a od sudionika se traži da označe u kojoj mjeri tvrdnje (npr. *Moj život je vrlo blizu onome što smatram idealnim.*) opisuju

njihov život. Svoje slaganje sa svakom tvrdnjom sudionici označavaju na skali procjene od sedam stupnjeva, a ukupan se rezultat formira kao zbroj procjena na svim tvrdnjama i odražava stupanj zadovoljstva životom. Cronbachov alpha koeficijent u ovom je istraživanju bio zadovoljavajući i iznosio je ,88.

Skala socijalne podrške (Ivanov, 2010)

Skala obuhvaća percepciju primljene socijalne podrške od članova obitelji i prijatelja, te se odnosi na potencijalno raspoloživu i na trenutno korištenu socijalnu podršku. Sastoji se od 56 tvrdnji, pri čemu se 28 odnosi na socijalnu podršku obitelji (npr. *Moja obitelj pruža praktičnu podršku.*), a 28 na socijalnu podršku prijatelja (npr. *Vrlo sam blizak sa svojim prijateljima.*). Svaka od navedenih subskala sadrži četiri tipa socijalne podrške: emocionalnu, instrumentalnu, informacijsku i podršku samopoštovanju. Sudionici izražavaju stupanj slaganja sa svakom tvrdnjom na skali procjene od pet stupnjeva. Ovisno o ciljevima istraživanja ukupan rezultat može se formirati kao zbroj procjena na svim česticama skale, odnosno subskale pri čemu viši rezultat na skali/subskali upućuje na veću socijalnu podršku. Koeficijent pouzdanosti za obje subskale (subskalu socijalne podrške obitelji i subskalu podrške prijatelja) u ovom istraživanju iznosio je ,97.

Postupak

Istraživanje je provedeno putem *online* upitnika, kojem su sudionici mogli pristupiti putem poveznica podijeljenih na društvenoj mreži Facebook, u grupama za podršku prijevremeno rođenoj djeci i njihovim roditeljima. Ispitivanje je bilo potpuno anonimno, a svi su podatci bilježeni u zajedničkoj tablici na internetskoj stranici www.docs.google.com.

Rezultati

U *Tablici 1* prikazani su osnovni deskriptivni statistici mjera koje su korištene u ovom istraživanju.

TABLICA 1. Osnovni deskriptivni parametri mjera korištenih u istraživanju (N = 383)

Sociodemografske karakteristike	M	Min	Max	SD
Dob majke	33,6	20	49	5,495
Razina obrazovanja	1,5	1	2	,501
Materijalni status (procjena)	3,3	1	5	0,644
Procjena zdravlja	2,8	1	3	0,428
DASS, Zadovoljstvo životom i Socijalna podrška	M	Min	Max	SD
DASS – depresivnost	8,7	0	45	10,568
DASS – anksioznost	10,5	0	42	10,139
DASS – stres	15,6	0	42	11,095
Zadovoljstvo životom	17,7	5	25	4,797
Socijalna podrška obitelji	114,1	29	140	23,400
Socijalna podrška prijatelja	129,5	43	164	23,553

** Razina obrazovanja, 1 (osnovna, srednja), 2 (viša, visoka)

Kao što je vidljivo iz Tablice 1, za varijable anksioznosti, depresivnosti i stresa distribucije rezultata pomaknute su prema nižim vrijednostima – što je i očekivano kod ispitivanja razina depresivnosti i anksioznosti na nekliničkim uzorcima. Distribucije rezultata mjera socijalne podrške pomaknute su k višim vrijednostima – majke prijevremeno rođene djece percipiraju visoki stupanj socijalne podrške obitelji i prijatelja. Distribucija rezultata skale zadovoljstva životom negativno je asimetrična – majke nedonošćadi općenito su zadovoljne svojim životom¹.

Kada je riječ o primjeni DASS-a, usporedbom rezultata s ostalim referentnim grupama (majke, trudnice, norme), može se uočiti da majke prijevremeno rođene djece iskazuju viši stupanj depresivnosti od onoga prosječnog za opću populaciju zdravih odraslih ljudi te u odnosu na ostale majke i trudnice, što je dijelom u skladu s rezultatima istraživanja koje su provele Vidaković i Ombla (2020), na uzorku majki koje imaju jedno prijevremeno rođeno dijete. S ciljem detaljnijeg uvida u prisutnost simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa kod sudionica, analizirana je i izraženost pojedinih simptoma. Većina sudionica izvještava o normalnim razinama iz svih triju kategorija simptoma, dok oko 8 % sudionica doživljava ozbiljne, a nešto više

¹ Indeksi asimetričnosti i spljoštenosti svih varijabli kreću se u dozvoljenim rasponima (prema Kline, 2005).

od 17 % izrazito ozbiljne simptome anksioznosti. Nadalje, približno 7 % sudionica izvještava o ozbiljnim i izrazito ozbiljnim simptomima depresivnosti. Kada je riječ o stresu, više od 11 % sudionica doživljava ozbiljne, a oko 7 % izrazito ozbiljne simptome stresa.

Korelacijske analize

Kako bi se dobio odgovor na prvi problem istraživanja, provedene su korelacijske analize između sociodemografskih karakteristika majke (dob, subjektivna procjena zdravstvenog i materijalnog statusa) s mjerama mentalnog zdravlja (depresivnost, anksioznost i stres) i zadovoljstva životom.

TABLICA 2. Korelacije sociodemografskih karakteristika majki prijevremeno rođene djece, procjene kvalitete podrške obitelji i prijatelja s mjerama mentalnog zdravlja

	Depresivnost	Anksioznost	Stres	Zadovoljstvo životom
Dob	,02	-,02	-,07	-,04
Razina obrazovanja	-,21**	-,19**	-,18**	,22**
Procjena materijalnog statusa	-,08	-,08	-,03	,35**
Procjena zdravstvenog statusa	-,36**	-,33**	-,31**	,33**
Podrška obitelji	-,38**	-,28**	-,28**	,42**
Podrška prijatelja	-,40**	-,35**	-,31**	,55**

**p < ,01

Kako je vidljivo iz korelacijske matrice, dob majke ne korelira značajno s mjerama mentalnog zdravlja i zadovoljstva životom. Od ostalih sociodemografskih karakteristika razina obrazovanja majke kao i procjena zdravstvenog statusa značajni su korelati mentalnog zdravlja majki prijevremeno rođene djece i zadovoljstva životom, pri čemu majke koje svoje zdravstveno stanje procjenjuju boljim imaju niže razine depresivnosti, anksioznosti i stresa te su zadovoljnije svojim životom. Također, više obrazovanje povezano je s nižim razinama depresivnosti, anksioznosti i stresa odnosno većim zadovoljstvom životom. Majke koje su zadovoljnije materijalnim statusom zadovoljnije su svojim životom. Subjektivna procjena materijalnog statusa nije u značajnoj korelaciji s mjerama mentalnog zdravlja (stres, anksioznost i depresivnost).

Kada je riječ o korelacijama socijalne podrške obitelji s mjerama mentalnog zdravlja i zadovoljstva životom, percipirana podrška obitelji i prijatelja u značajnoj je i pozitivnoj korelaciji s mjerama anksioznosti, depresivnosti i stresa pri čemu majke koje percipiraju više razine podrške od obitelji i prijatelja imaju bolje mentalno zdravlje. Također, veća percipirana podrška obitelji i prijatelja povezana je s većim zadovoljstvom životom.

Regresijske analize

Kako bi se odgovorilo na drugi problem istraživanja, provedene su četiri hijerarhijske regresijske analize. U prvom koraku uvedene su sociodemografske karakteristike koje su se pokazale povezanima s pojedinim kriterijskim varijablama, dok su u drugom koraku uvedene podrška obitelji i prijatelja.

Kada je riječ o mjerama DASS, u regresijske analize nije uveden materijalni status kao prediktor jer na bivarijatnoj razini nije bio u značajnoj korelaciji s mjerama depresivnosti, anksioznosti i stresa. Rezultati su pokazali da sociodemografske karakteristike (odnosno obrazovanje i zdravstveni status majke) objašnjavaju 16 % varijance depresivnosti, 11 % varijance stresa i 13 % varijance anksioznosti. Mjere podrške (nakon kontrole sociodemografskih karakteristika) objašnjavaju 13 % varijance depresivnosti, 7 % varijance stresa i 8 % varijance anksioznosti. Konačni model objasnio je 29 % varijance depresivnosti, 18 % varijance stresa i 21 % varijance anksioznosti. Rezultati su pokazali da su razina obrazovanja i zdravstveni status majke značajni i negativni prediktori depresivnosti, anksioznosti i stresa.

Dakle, majke koje imaju višu i/ili visoku stručnu spremu, te koje procjenjuju svoje zdravstveno stanje boljim imaju manje simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa. Što se tiče podrške, rezultati su pokazali da je podrška obitelji i prijatelja značajan i negativan prediktor depresivnosti, anksioznosti i stresa pri čemu majke koje primaju više podrške (obitelji i prijatelja) imaju manje simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa. Rezultati pokazuju da je za ovu skupinu roditelja odnosno majki značajnija podrška prijatelja.

TABLICA 3. Rezultati hijerarhijske multiple regresijske analize s mjerama DASS kao kriterijima

Prediktori		Depresivnost			Anksioznost			Stres		
		Beta	ΔR	R^2	Beta	ΔR	R	Beta	ΔR	R
1.	Razina obrazovanja	-,12**			-,12**			-,11*		
	Zdravstveni status	-,26**		,15**	-,24**		,13**	-,22**		,11**
2.	Podrška obitelji	-,21**			-,12**			-,14*		
	Podrška prijatelja	-,26**	,13**	,28**	-,22**	,08**	,21**	-,18**	,07**	,18**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ Napomena: ΔR^2 = doprinos pojedine grupe prediktora objašnjenjivosti varijanci R^2 = ukupni doprinos prediktora objašnjenjivosti varijanci

Kada je riječ o zadovoljstvu životom, regresijski model objašnjava 41 % varijance zadovoljstva životom pri čemu socijalna podrška objašnjava 22 % varijance (nakon što se sociodemografske karakteristike drže pod kontrolom). Kao značajni prediktori zadovoljstva životom u drugom koraku pokazali su se subjektivna procjena zdravstvenog i materijalnog statusa majke, podrška obitelji i prijatelja pri čemu su majke koje procjenjuju svoj materijalni i zdravstveni status boljim zadovoljnije svojim životom. Također, veća percipirana podrška obitelji i prijatelja značajan je i pozitivan prediktor zadovoljstva životom.

TABLICA 4. Rezultati hijerarhijske multiple regresijske analize sa životnim zadovoljstvom kao kriterijem

Korak	Prediktori	Beta	ΔR^2	R^2
1.	Razina obrazovanja	,07		
	Zdravstveni status	,15**		
	Materijalni status	,21**		,194**
2.	Podrška obitelji	,18**		
	Podrška prijatelja	,37**	,217**	,410**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ Napomena: ΔR^2 = doprinos pojedine grupe prediktora objašnjenjivosti varijanci R^2 = ukupni doprinos prediktora objašnjenjivosti varijanci

RASPRAVA

Roditeljstvo prijevremeno rođene djece može biti izazovno iz različitih razloga: zbog zdravstvenih problema djeteta (koje često zahtijeva posebnu medicinsku njegu), emocionalnog stresa zbog brige o zdravlju i dobrobiti djeteta, financijskog tereta, razvojnih izazova (djeca često kasne u odnosu na svoje vršnjake) te tzv. produžene skrbi za dijete koja zahtijeva mnogo energije i vremena roditelja (Kostović Srzentić i sur., 2017, Ombla i sur., 2023). Istraživanja u ovom području pokazuju da osim neposrednih reakcija poput akutne stresne reakcije roditelja na boravak djece u bolnici, prijevremeni porod može imati dugotrajne reakcije koje se očituju u narušenom mentalnom zdravlju (Misund i sur., 2014, Ombla i sur., 2023). Različiti su čimbenici koji mogu utjecati na mentalno zdravlje roditelja kod prijevremenog rođenja djeteta: a) visoke razine emocionalnog stresa zbog brige za preživljavanje djeteta, b) traumatsko iskustvo koje izaziva simptome PTSP-a, c) neizvjesnost i stres zbog boravka u bolnici te suočavanje, d) osjećaj krivnje i nemoći zbog nemogućnosti da pomognu djetetu, d) izostanak informacija od medicinskog osoblja, e) izostanak formalne i neformalne podrške (Gondwe i sur., 2018, Jones i sur., 2019, Russo i sur., 2023). Rezultati ovog istraživanja upućuju na opravdanost ispitivanja dugoročnih ishoda prijevremenog poroda kada je riječ o prilagodbi roditelja jer približno 8 % sudionica doživljava ozbiljne, a nešto više od 17 % sudionica izrazito ozbiljne simptome anksioznosti. Nadalje, približno 7 % sudionica izvještava o ozbiljnim i izrazito ozbiljnim simptomima depresivnosti. Konačno, više od 11 % doživljava ozbiljne, a oko 7 % izrazito ozbiljne simptome stresa.

Prvi problem ovog istraživanja bio je utvrditi odnos sociodemografskih karakteristika majke s pojedinim aspektima mentalnog zdravlja i zadovoljstvom životom s obzirom na to da razumijevanje relativno stabilnih sociodemografskih karakteristika (poput dobi i razine obrazovanja) može biti ključno za provođenje adekvatnih intervencija usmjerenih na podršku roditeljima. Kada je riječ o dobi majke, nije utvrđena statistički značajna povezanost s mjerama mentalnog zdravlja. Rezultati istraživanja o majčinoj dobi su nekonzistentni pri čemu su neka istraživanja (npr. Schappin, 2013) čak pokazala da se starije majke više brinu, te imaju više simptoma depresije i roditeljskog stresa od mlađih majki. Zanimljiv je također podatak da su stres i dob povezani kod majki novorođenčadi hospitalizirane u NICU-u, pri čemu razina stresa raste s povećanjem majčine dobi, dok to nije slučaj s očevom dobi (Pichler-Stachl i

sur., 2019). Autori objašnjavaju ovaj nalaz činjenicom da starije majke obično imaju povećan rizik od samog početka trudnoće (Pichler-Stachl i sur., 2019) pri čemu odabir kasnije trudnoće može dodatno potaknuti osjećaje krivnje. Rezultati ovog istraživanja u skladu su s rezultatima prethodnih istraživanja (Ghorbani i sur., 2014; Vidaković i Ombla, 2020) gdje nisu pronađene značajne povezanosti dobi majke s mjerama mentalnog zdravlja. Kada je riječ o obrazovanju, rezultati su pokazali da je obrazovanje značajno povezano s mjerama mentalnog zdravlja, odnosno majke prijevremeno rođene djece s višim stupnjem obrazovanja imaju niže razine depresivnosti, anksioznosti i stresa te su zadovoljnije životom. Dobiveni rezultati u skladu su s prethodnim istraživanjima koja pokazuju da majke nižeg obrazovanja imaju više razine depresivnosti i anksioznosti poslije prijevremenog poroda u usporedbi, primjerice, s majkama terminske djece (Bener, 2013, Kong i sur., 2013). Davis i sur. (2003) navode da viši stupanj obrazovanja doprinosi nižim razinama depresije kod majki prijevremeno rođene djece, i to vrlo male porođajne težine. Viši stupanj obrazovanja pojedincu pruža veći pristup informacijama, podršci i resursima koji su ključni za održavanje mentalnog zdravlja. Osim toga, obrazovaniji pojedinci suočeni su s manjim rizikom od nezaposlenosti te također imaju mogućnost odabira zanimanja s višim statusom, što može pomoći u poboljšanju kvalitete života, ali i osjećaja vlastite vrijednosti (Bracke i sur., 2013). U skladu s prethodnim istraživanjima (Barger i sur., 2009, Rajani i sur., 2019) utvrđena je pozitivna povezanost subjektivne procjene materijalnog statusa sa zadovoljstvom životom. Majke prijevremeno rođene djece s boljim materijalnim statusom zadovoljnije su životom. Kada je riječ o zdravstvenom statusu, ono se često u istraživanjima operacionalizira kao ishodišna varijabla, no bitno je istaknuti njegovu važnost i u kontekstu prilagodbe roditelja (Beresford, 1994). Primjerice, neispavanost i manjak energije zbog tzv. produžene skrbi za dijete može se negativno odražavati i na fizičko zdravlje roditelja što povratno uzrokuje veći stres i anksioznost. Dodatno, majke često budu zaokupljene terapeutskom ulogom (Ombla i sur., 2023), te pritom zanemaruju brigu o sebi i vlastitom zdravlju što povratno doprinosi lošim ishodima kada je riječ o mentalnom zdravlju. U sklopu drugog problema ispita se i odnos socijalne podrške obitelji i prijatelja s mjerama mentalnog zdravlja i zadovoljstva životom. Naime, prema dosadašnjim istraživanjima socijalna podrška može biti posebno važna za majke prijevremeno rođene djece jer je ova skupina majki osjetljivija na stres, anksioznost i simptome depresije (u odnosu na majke ter-

minske djece) (Lutkiewicz i sur., 2020). I ovo istraživanje potvrdilo je važnost socijalne podrške u zaštiti mentalnog zdravlja ove skupine roditelja. Drugim riječima, majke prijevremeno rođene djece koje percipiraju visoke razine socijalne podrške obitelji i prijatelja imaju niže razine depresivnosti, anksioznosti i stresa te su ujedno i zadovoljnije životom. Rezultati su u skladu s prethodnim istraživanjima koji su potvrdili zaštitnu ulogu socijalne podrške u roditelja prerano rođene djece (Vidaković i Ombla, 2020, Weiss i Chen, 2002). Primljena podrška, posebno od najbližih osoba, pruža psihičke resurse potrebne za suočavanje sa stresom, suprotstavljanje teškim situacijama i ublažavanje negativnih učinaka stresnih iskustava (Reid i Taylor, 2016).

Drugi problem ovog istraživanja bio je utvrditi važnost sociodemografskih karakteristika i socijalne podrške u objašnjenju mentalnog zdravlja kod majki prijevremeno rođene djece. Istraživanje je pokazalo da se regresijskim modelom objasnilo 41 % varijance zadovoljstva životom, odnosno 29 % varijance depresivnosti, 17 % varijance stresa i 21 % varijance anksioznosti. Rezultati su pokazali da su razina obrazovanja i subjektivna procjena zdravstvenog statusa majke značajni i negativni prediktori depresivnosti, anksioznosti i stresa. Dakle, majke koje imaju višu i/ili visoku stručnu spremu, te koje procjenjuju svoje zdravstveno stanje boljim imaju manje simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa. Slični rezultati dobiveni su i za zadovoljstvo životom, pri čemu se kao značajni prediktori ističu subjektivna procjena zdravstvenog i materijalnog statusa. Što se tiče podrške, rezultati pokazuju da je podrška obitelji i prijatelja značajan i negativan prediktor mjera mentalnog zdravlja pri čemu majke koje primaju više podrške od obitelji i prijatelja imaju manje simptoma depresivnosti, anksioznosti i stresa, odnosno zadovoljnije su svojim životom.

Budući da je ovo istraživanje o mentalnom zdravlju majki prijevremeno rođene djece jedno od rijetkih na našem području, njegovi rezultati mogu pružiti znatan doprinos boljem razumijevanju iskustva prijevremenog poroda, kao i svim poteškoćama i izazovima povezanim s tim neprirodnim događajem. Provedeno istraživanje usmjerilo se na ispitivanje sociodemografskih karakteristika majki prijevremeno rođene djece s ciljem razumijevanja njihovih potreba i pružanja odgovarajuće podrške. Proučavanje sociodemografskih karakteristika pomaže u razumijevanju konteksta u kojem dijete živi, a različiti čimbenici (poput obrazovanja, prihoda) povezani su s prilagodbom roditelja na stresne situacije. Dodatno, proučavanje navedenih karakteristika pomaže identificirati ranjive skupine roditelja, odnosno one roditelje koji mogu biti pod većim

rizikom za razvoj teškoća mentalnog zdravlja. Ovo istraživanje pokazalo je da roditelji s nižim socioekonomskim statusom, nižom razinom obrazovanja, slabijom podrškom i lošijim zdravstvenim stanjem mogu biti podložni većoj tjeskobi i stresu. Provedeno istraživanje ima i snažne praktične implikacije jer identificiranje rizičnih čimbenika omogućava prilagodbu intervencija i podrške s ciljem što adekvatnijih odgovora na specifične potrebe roditelja prijevremeno rođene djece (Laklija i sur., 2016). Dodatno, ispitivanje mentalnog zdravlja omogućuje pružanje podrške i resursa roditeljima u kritičkim fazama razvoja djeteta što može spriječiti razvoj dugotrajnih mentalnih poremećaja koji mogu imati i negativan utjecaj na razvoj prijevremeno rođene djece. Naime, problemi u prilagodbi mogu negativno utjecati na kvalitetu roditeljske skrbi te cjelokupni djetetov razvoj. Ograničenja samog istraživanja povezuju se s prigodnim uzorkom majki kao i *online* metodom prikupljanja podataka. Dodatno, u obzir treba uzeti i mjere koje su se rabile, a koje se temelje na samoprocjenama. U budućim istraživanjima preporučuje se uključiti i očeve pored majki te se koristiti longitudinalnim nacrtom kojim bi se obuhvatili roditelji prijevremeno rođene djece od samog rođenja pa sve do trenutka kada dijete ulazi u postupak vještačenja radi ostvarivanja različitih prava iz sustava formalne podrške. U Hrvatskoj do sada nije bilo istraživanja koja bi obuhvatila obiteljsku dinamiku ove skupine roditelja u različitim životnim razdobljima djeteta.

ZAKLJUČAK

1. Dob majke ne korelira značajno s mjerama mentalnog zdravlja. Od ostalih sociodemografskih karakteristika razina obrazovanja majke kao i subjektivna procjena zdravstvenog statusa značajni su korelati mentalnog zdravlja majki prijevremeno rođene djece pri čemu majke koje svoje zdravstveno stanje procjenjuju boljim imaju niže razine depresivnosti, anksioznosti i stresa te su zadovoljnije svojim životom. Također, viša razina obrazovanja povezana je s nižim razinama depresivnosti, anksioznosti i stresa odnosno većim zadovoljstvom životom. Majke koje procjenjuju svoj materijalni status boljim zadovoljnije su svojim životom. Utvrđena je statistički značajna negativna povezanost podrške obitelji i prijatelja s depresivnosti, anksioznosti i stresom te pozitivna povezanost socijalne podrške (obitelji i prijatelja) i za-

dovoljstva životom. Majke nedonošćadi koje percipiraju veću razinu socijalne podrške obitelji i prijatelja imaju manje razine depresivnosti, anksioznosti i stresa te su zadovoljnije životom.

2. Utvrđeno je da su razina obrazovanja i zdravstveni status majke značajni i negativni prediktori depresivnosti, anksioznosti i stresa. Dodatno, majke prijevremeno rođene djece s boljim materijalnim i zdravstvenim statusom zadovoljnije su životom. Što se tiče podrške, rezultati pokazuju da je podrška obitelji i prijatelja značajan i negativan prediktor mjera mentalnog zdravlja odnosno pozitivan prediktor zadovoljstva životom. Sociodemografske karakteristike i socijalna podrška obitelji i prijatelja zajedno objašnjavaju oko 41 % varijance zadovoljstva životom, 29 % varijance depresivnosti, 21 % varijance anksioznosti te 18 % varijance stresa kod majki prijevremeno rođene djece.

LITERATURA

- AFFLECK, G. i TENNEN, H. (1991). The effect of newborn intensive care on parents' psychological well-being. *Children's Health Care*. 20 (1): 6–14.
- AMORIM, M., ALVES, E., KELLY-IRVING, M., RIBEIRO, A. I. i SILVA, S. (2018). Quality of life of parents of very preterm infants 4 months after birth: a mixed methods study. *Health and Quality of Life Outcomes*. 16: 178.
- ANDERSON, C. i CACOLA, P. (2017). Implications of Preterm Birth for Maternal Mental Health and Infant Development. *MCN, The American Journal of Maternal/Child Nursing*. 42 (2): 108–114.
- ANDERSON, P. J. (2014). Neuropsychological outcomes of children born very preterm. *Seminars in Fetal and Neonatal Medicine*. 19 (2): 90–96.
- ARPI, E. i FERRARI F. (2013). Preterm birth and behaviour problems in infants and preschool-age children: a review of the recent literature. *Developmental Medicine and Child Neurology*. 55 (9): 788–796.
- BARGER, S. D., DONOHO, C. J. i Wayment, H. A. (2009). The relative contributions of race/ethnicity, socioeconomic status, health, and social relationships to life satisfaction in the United States. *Quality of Life Research*. 18 (2): 179–189.
- BARIŠIĆ, A. i FINDERLE A. (2020). Prijevremeni porođaj: globalni pogled na rastući javnozdravstveni problem. *Medicina fluminensis*. 56 (2): 121–128.
- BECK, C. T. (2003). Recognizing and screening for postpartum depression in mothers of NICU infants. *Advances in Neonatal Care*. 3 (1): 37–46.
- BENER, A. (2013). Psychological distress among postpartum mothers of preterm infants and associated factors: A neglected public health problem. *Revista Brasileira de Psiquiatria*. 35: 231–236.
- BERESFORD, B. A. (1994). Resources and strategies: how parents cope with the care of a disabled child, how parents cope with care of a disabled child. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 35 (1): 171–209.
- BILSZTA, J. L. C., TANG, M., MEYER, D., MILGROM, J., ERICKSEN, J. i BUIST, A. E. (2008). Single Motherhood Versus Poor Partner Relationship: Outcomes for Antenatal Mental Health. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*. 42 (1): 56–65.
- BORNSTEIN, M. H. (2002). *Handbook of parenting: Children and parenting* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- BRACKE, P., PATTYN, E. i VON DEM KNESEBECK, O. (2013). Overeducati-

- on and depressive symptoms: diminishing mental health returns to education. *Sociology of Health and Illness*. 35 (8): 1242–1259.
- CANDELARIA, M., TETI, D. M. i BLACK, M. M. (2011). Multi-risk infants: predicting attachment security from sociodemographic, psychosocial, and health risk among African-American preterm infants. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 52 (8): 870–877.
- ČUDINA-OBRAĐOVIĆ, M. i OBRAĐOVIĆ, J. (2003). Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 10 (1): 45–68.
- DAVIS, L., EDWARDS, H., MOHAY, H. i WOLLIN, J. (2003). The impact of very premature birth on the psychological health of mothers. *Early Human Development*. 73 (1-2), 61–70.
- DEHLE, C., LARSEN, D. i LANDERS, J. E. (2001). Social Support in Marriage. *The American Journal of Family Therapy*. 29 (4): 307–324.
- DIENER, E., EMMONS, R. A., LARSEN, R. J. i GRIFFIN, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*. 49: 71–75.
- EVES, R., BAUMANN, N., BILGIN, A., SCHNITZLEIN, D., RICHTER, D. WOLKE, D. i LEMOLA, S. (2023). Parents' life satisfaction prior to and following preterm birth. *Scientific Reports*. 13: 21233.
- Gray, P. H., Edwards, D. M., i Gibbons, K. (2017). Parenting stress trajectories in mothers of very preterm infants to 2 years. *Archives of Disease in Childhood - Fetal and Neonatal Edition*. 103 (1): 43–48.
- GONDWE, K. W., WHITE-TRAUT, R., BRANDON, D., PAN, W. i HOLLITCH-DAVIS, D. (2018). The role of sociodemographic factors in maternal psychological distress and mother-preterm infant, interactions. *Res Nurs Health*. 40 (6): 528–540.
- HARRIS, R., GIBBS D., MANGIN-HEIMOS K. i PINEDA R. (2018). Maternal mental health during the neonatal period: Relationships to the occupation of parenting. *Early Human Development*. 120: 31–39.
- HAYES, B. i SHARIF, F. (2009). Behavioural and emotional outcome of very low birth weight infants – literature review. *The Journal of Maternal-Fetal and Neonatal Medicine*. 22 (10): 849–856.
- IVANOV, L. (2010). Skala socijalne podrške. U: I. Tucak Junaković i sur. (ur.). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, Svezak 5 (69–78). Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za psihologiju.
- JONES, L., ROWE, J. i BECKER, T. (2009). Appraisal, coping and social support as predictors of psychological distress and parenting efficacy in pa-

- rents of premature infants. *Children's Health Care*. 38 (4): 245–262.
- KLINE, R. B. (2005). Principles and practice of structural equation modeling. New York: Guilford.
- KOMŠO, T. i BURIĆ, I. (2016). Dienerove skale subjektivne dobrobiti: Skala zadovoljstva životom, Skala prosperiteta i Skala pozitivnih i negativnih iskustava. U: I. Tucak Junaković i sur. (ur.). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, Svezak 8 (55–63). Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za psihologiju.
- KONG, L.-P., CUI, Y., QIU, Y.-F., HAN, S.-P., YU, Z.-B. i GUO, X.-R. (2013). Anxiety and depression in parents of sick neonates: a hospital-based study. *Journal of Clinical Nursing*. 22 (7-8): 1163–1172.
- KOSTOVIĆ SRZENTIĆ, M., PUKLJAK IRIČANIN, Z., GRUBIĆ, M., BOGDANIĆ, A. i FILIPOVIĆ GRČIĆ, B. (2017). *Stress experienced by parents in the neonatal intensive care units*. Abstract book 31. European Health Psychology Society “Innovative ideas in Health Psychology”. Padova, Italija: 752.
- LAKLIJA, M., MILIĆ BABIĆ, M. i LAZANEO, J. (2016). Socijalna podrška u sustavu zdravlja – iskustva majki nedonoščadi. *Revija za socijalnu politiku*. 23 (2): 261–282.
- LATVA, R., KORJA, R., SALMELIN, R. K., LEHTONEN, L., i TAMMINEN, T. (2008). How is maternal recollection of the birth experience related to the behavioral and emotional outcome of preterm infants? *Early Human Development*. 84 (9): 587–594.
- LOVIBOND, S. H. i LOVIBOND, P. F. (1995). *Manual for the Depression Anxiety Stress Scale* (2nd. Ed.). Sydney: Psychology Foundation.
- LUHMANN, M., HOFMANN, W., EID, M. i LUCAS, R. E. (2012). Subjective well-being and adaptation to life events: a meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*. 102 (3): 592.
- LUTKIEWICZ, K., BIELENINIK, L., CIEŚLAK, M., BIDZAN, M. (2020). Maternal–Infant Bonding and Its Relationships with Maternal Depressive Symptoms, Stress and Anxiety in the Early Postpartum Period in a Polish Sample, *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 17 (15): 5427.
- MAK, D. i NESEK ADAM, V. (2019). Karakteristike trudnica i prijenatalne skrbi poslije prijevremenog poroda / The characteristics of the pregnant woman and prenatal care after premature childbirth. *Sestrinski glasnik*. 24 (2): 105–108.
- MARTHINSEN, G. H., HELSETH, S. i FEGRAN, L. (2018). Sleep and its re-

- lationship in parents of preterm infants: a scoping review. *BMC Pediatrics*. 18: 352.
- MARTINAC DORČIĆ, T. i LJUBEŠIĆ, M. (2009). Psihološka prilagodba roditelja na dijete s kroničnom bolesti. *Društvena istraživanja*. 18 (104): 1107–1129.
- MAYBERRY, L. J., HOROWITZ, J. A. i DECLERCQ, E. (2007). Depression Symptom Prevalence and Demographic Risk Factors Among U. S. Women During the First 2 Years Postpartum. *Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing*. 36 (6): 542–549.
- MISUND A. R., NERDRUM P. i DISETH, T. H. (2014). Mental health in women experiencing preterm birth. *BMC Pregnancy and Childbirth*. 14 (1).
- NAKIĆ RADOŠ, S., SAWYER, A., AYERS, S. i BURN, E. (2018). Coping Styles Associated with Post-Traumatic Stress and Depression Symptoms Following Childbirth in Croatian Women. *Psihologijske teme*. 27 (3): 543–559.
- OMBLA, J., VIDA KOVIĆ, M., i SLIŠKOVIĆ, A. (2023). Prijevremeni porod: rizici za razvoj djece i psihofizičko zdravlje roditelja. *Psihologijske teme*. 32 (2): 387–407.
- PICHLER-STACHL, E., URLESBERGER, P., MATTERSBERGER, C., BAIK-SCHNEDITZ, N., SCHWABERGER, B., URLESBERGER, B. and PICHLER, G. (2019). Parental stress experience and age of mothers and fathers after preterm birth and admission of their neonate to neonatal intensive care unit; a prospective observational pilot study. *Frontiers in Pediatrics*. 7: 439.
- PRIEL, B. i BESSER, A. (2000). Dependency and Self-Criticism Among First-Time Mothers: The Roles of Global and Specific Support. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 19 (4): 437–450.
- PRIEL, B. i BESSER, A. (1999). Vulnerability to postpartum depressive symptomatology: dependency, self-criticism and the moderating role of antenatal attachment. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 18: 240–253.
- REIĆ ERCEGOVAC, I. i PENEZIĆ, Z. (2012). Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa. U: A. Proroković, V. Čubela Adorić, Z. Penezić, I. Tucak Junaković, I. (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, Svezak 6 (15–22). Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za psihologiju.
- RUSSO, C., DECATALDO, A. i FIORE, B. (2023). The sociodemographic determinants of stress level amonSliškozić, A. (2023). Prijevremeni porod: rizici za razvoj djece i psihofizičko zdravlje roditelja. *Psihologijske teme*. 32 (2): 387–407.

- SANDNES, R., LE FLOCH, M., RIQUIN E., NOCUS, I., MÜLLER, J. B. i BACRO, F. (2024). Parental stress and mental health outcomes following very preterm birth: A systematic review of recent findings. *Journal of Affective Disorders*. 355: 513–525.
- SCHAPPIN, R., WIJNROKS, L., UNIKEN VENEMA, M. M. and JONGMANS, M. J. (2013), Rethinking stress in parents of preterm infants: a meta-analysis. *PLoS ONE*. 8: e54992.
- SEARS, W., SEARS, J. i SEARS, R. (2014). *Njega i zdravlje nedonoščadi*. Care and health of premature babies. Zagreb: Mozaik knjiga.
- SINGER, L. T., SALVATOR, A., GUO, S., COLLIN, M., LILIEN, L. i BALEY, J. (1999). Maternal psychological distress and parenting stress after the birth of a very low-birthweight infant. *JAMA* 281 (9): 799–805.
- STANOJEVIĆ, M. (2016). Prevencija prijevremenog poroda – gledište neonatologa. *Paediatrica Croatica*. 60 (1): 137–145.
- STANOJEVIĆ, M. (2018). Škola roditeljstva: Priprema nedonoščeta za otpust iz rodilišta. *Paediatrica Croatica*. 62 (1): 80–85.
- VIDAKOVIĆ, M. i OMBLA, J. (2020). Premature Birth: Social Support as a Predictor of Positive and Negative Aspects of Maternal Well-Being. 21st Psychology days in Zadar: Book of Selected Proceedings /Tokić, A. (ur.), Zadar: Morepress, Sveučilište u Zadru, 231–244.
- VIGOD, S., VILLEGAS, L., DENNIS, C.-L. i ROSS, L. (2010). Prevalence and risk factors for postpartum depression among women with preterm and low-birth-weight infants: a systematic review. *BJOG: An International Journal of Obstetrics and Gynaecology*. 117 (5): 540–550.
- WEISS, S. J. i CHEN, J. (2002). Factor influencing maternal mental health and family functioning during the low birthweight infant's first year of life. *Journal of Pediatric Nursing*. 17: 114–125.
- YAARI, M., TREYVAUD, K., LEE, K. J., DOYLE, L. W., i ANDERSON, P. J. (2019). Preterm Birth and Maternal Mental Health: Longitudinal Trajectories and Predictors. *Journal of Pediatric Psychology*. 44 (6): 736–747.
- ZEVALKINK, J. i RIKSEN-WALRAVEN, J. M. (2001). Parenting in Indonesia: Inter- and intracultural differences in mothers' interactions with their young children. *International Journal of Behavioral Development*. 25 (2), 167–175.

MENTAL HEALTH AND LIFE SATISFACTION IN MOTHERS OF PREMATURELY BORN CHILDREN

Marina VIDA KOVIĆ

University of Zadar, Department of Psychology

ABSTRACT

KEYWORDS:
mental health,
sociodemographic
characteristics, family and
friend support

Premature birth, defined as delivery before the 37th week of gestation, is an increasing health problem in modern society. Prematurely born children are at a higher risk for long-term neurodevelopmental and medical issues due to their immaturity at birth, which presents various challenges for their parents. Research shows that mothers of prematurely born children experience higher levels of stress, anxiety, and depression compared to mothers of full-term children. The main aim of this study was to determine the contribution of certain socio-demographic characteristics of the mother (mother's age and education level, subjective assessment of material and health status) and social support (from family and friends) in explaining specific aspects of mental health (depression, anxiety, and stress) and life satisfaction among mothers of prematurely born children. The study involved 383 mothers of prematurely born children, with an average age of 33 years. The results showed that the mother's age is not a significant correlate of mental health and life satisfaction. Additionally, the findings indicate that mothers with higher education levels and those who assess their health status as better have fewer symptoms of depression, anxiety, and stress. Regarding support, the results show that support from family and friends is a significant and negative predictor of mental health. In terms of life satisfaction, mothers who assess their material and health status as better are more satisfied with their lives. Furthermore, greater perceived support from family and friends is a significant and positive predictor of life satisfaction. Sociodemographic factors and social support from family and friends together explain about 41% of the variance in life satisfaction, 29% of the variance in depression, 21% of the variance in anxiety, and 18% of the variance in stress among mothers of prematurely born children.

Povezanost sociodemografskih obilježja s eksternaliziranim poremećajima u ponašanju adolescenata

Tanja ZELENICA

Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti

Tina VEKIĆ

Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti

Karolina TADIĆ-LESKO

Centar za socijalni rad Mostar

UDK: 316.624-053.6

DOI: 10.15291/ai.4511

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Primljeno: 19. 3. 2024.

SAŽETAK

KLJUČNE RIJEČI:

eksternalizirani poremećaji u ponašanju, adolescenti, problemi u ponašanju, obiteljski faktori, školski uspjeh, prevencija

Cilj je ovog istraživanja ispitati pojavu eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata, uvažavajući sociodemografska obilježja ispitanika (vrsta škole, dob, spol, cjelovitost obitelji, opći školski uspjeh i odgojne mjere sprječavanja u prethodnoj školskoj godini).

U istraživanju su sudjelovala 1342 učenika prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda srednjih škola Hercegovačko-neretvanske županije. Izbor odjeljenja učinjen je slučajno. Dob ispitanika kreće se od 15 do 18 godina, pri čemu je prosječna dob ispitanika $M = 16,2$ godine ($SD = 1,16$). Učenici najčešće ostvaruju vrlo dobar školski uspjeh (42,8 %) s prosječnim uspjehom uzorka od 3,9 ($SD = 0,86$). Učenici su uglavnom uzornog vladanja (89,3 %).

U svrhu prikupljanja podataka korišten je, uz prethodno odobrenje autora, Upitnik procjene rizičnoga ponašanja adolescenata (Livazović, 2011), koji je modificiran (skraćen) u preliminarnom istraživanju gdje se mjere eksternalizirani poremećaji u ponašanju (agresivnost, uporaba psihoaktivnih sredstava, elektroničko zlostavljanje, rizično spolno ponašanje, poremećaji u prehrani, apsentizam (markiranje) iz škole).

Nalazi istraživanja pokazuju da eksternalizirane poremećaje u ponašanju u najvećoj mjeri manifestiraju učenici strukovnih škola, učenici

s nižim školskim uspjehom, mladići te učenici starijeg uzrasta, dok s obzirom na cjelovitost obitelji nisu utvrđene statistički značajne razlike ni na jednoj od analiziranih dimenzija, osim u dimenziji izraženosti blagog devijantnog ponašanja, gdje učenici koji ne žive u cjelovitoj obitelji očituju izraženije blago devijantno ponašanje, u odnosu na učenike iz cjelovitih obitelji.

UVOD

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju opisuju se kao agresivna, negativistička, hostilna, impulzivna, a osobe često dolaze i u sukobe sa zakonom, pa se opisuju i kao kriminalna ponašanja (Lebedina Manzoni, 2007). U eksternalizirana ponašanja ubrajaju se nedovoljno kontrolirana ponašanja i na druge usmjerena ponašanja kao što su nametljivost, prkos, hiperaktivnost, bježanje, agresivnost, destruktivnost i sl. (Ricijaš, Krajcer i Bouillet, 2010). U stranoj literaturi pod pojmom eksternalizirani poremećaji u ponašanju najčešće se ističu ponašanja kao: rizična seksualna ponašanja, zloropotreba alkohola, zloropotreba droga, agresivno ponašanje te poremećaji u prehrani (Almodovar, Tomaka, Thompson, Mckinnon & O Rourke, 2006; Forehand, Gound, Kotchick, Armistead, Lond & Miller, 2005; Mancini & Huebner, 2004).

Ukazuje se potreba za daljnjim istraživanjem i razvojem u ovom području kako bi se bolje razumjeli uzroci, manifestacije i posljedice ovih poremećaja te kako bi se razvile učinkovite strategije prevencije i intervencije.

U fenomenološkom proučavanju problema u ponašanju djece i mladih, istraživači su često izražavali interes za moguće razlike u manifestaciji takvog ponašanja s obzirom na spol ispitanika. Nalazi istraživanja upućuju na tendenciju adolescenata muškog spola k pretežito eksternaliziranim poremećajima u ponašanju, uključujući delinkventno i agresivno ponašanje, poremećaje ophođenja te konzumaciju psihoaktivnih tvari, s posebnim naglaskom na alkohol i marihuanu (Fagan, Van Horn, Hawkins & Arthur, 2007; Scales, 1999; Buljan-Flander, Durman-Marijanović, Ćorić-Špoljar, 2007; Žižak i Jedud, 2005; Ciairano, Kliewer & Rabaglietti, 2009; Mihić i Bašić, 2008; Novak i Bašić, 2008; Lebedina-Manzoni, 2005). Nadalje, rezultati istraživanja sugeriraju porast u konzumaciji marihuane s uzrastom, uz učestalije konzumiranje te supstancije među učenicima muškog spola. Međutim, zapažene su razlike u pogledu svakodnevnice konzumacije, pri čemu su dječaci češći svakodnevni konzumenti (Ljubotina i Galić, 2002). Također, rezultati istraživanja upućuju na povezanost agresivnih oblika ponašanja kod maloljetnika s niskim obrazovnim postignućem, povećanim rizikom od neuspjeha te lošijim ponašanjem u školskom okruženju, što uključuje ometanje nastave i česte fizičke sukobe s drugim učenicima. Ovi maloljetnici često pokazuju manju privrženost školi te je percipiraju kao nametnutu obvezu, što rezultira češćim izbjegavanjem ili napuštanjem škole u usporedbi s njihovim vršnjacima koji se ne upuštaju u

agresivno ponašanje (Mejovšek, Buđanovac i Šučur, 2000). Markuš (2005) ističe da učenici s neopravdanim izostancima pokazuju sklonost poremećajima u ponašanju, uključujući pušenje, konzumaciju alkohola, eksperimentiranje s drogama te destruktivno i agresivno ponašanje. Mladi koji redovito konzumiraju marihuanu također su skloniji uporabi težih droga, drugim rizičnim i delinkventnim ponašanjima te pokazuju manju prilagodljivost te tendenciju kršenja društvenih normi i pravila (Kuzman, Pejnović-Franelić, Pavić-Šimetin i Pejak, 2008).

Dakle, istraživači su identificirali tendenciju adolescenata muškog spola k eksternaliziranim poremećajima u ponašanju, uključujući delinkventno i agresivno ponašanje te konzumaciju psihoaktivnih tvari kao što su alkohol i marihuana. Osim toga, istraživanja su pokazala porast u konzumaciji marihuane s uzrastom, s učestalijom konzumacijom među muškim adolescentima. Također su primijećene razlike u svakodnevnoj konzumaciji, pri čemu su dječaci češći svakodnevni konzumenti, sugerirajući potrebu za analizom obrazaca upotrebe psihoaktivnih tvari u različitim skupinama adolescenata. Nadalje, istraživanja su identificirala povezanost agresivnih oblika ponašanja kod maloljetnika s niskim obrazovnim postignućem, što uključuje ometanje nastave i fizičke sukobe s drugim učenicima. Ovi mladi često pokazuju manju privrženost školi i doživljavaju je kao prisilu, što može rezultirati izbjegavanjem ili napuštanjem škole u usporedbi s vršnjacima koji se ne upuštaju u agresivno ponašanje.

Naposljetku, učenici s neopravdanim izostancima pokazuju sklonost poremećajima u ponašanju, uključujući pušenje, konzumaciju alkohola, eksperimentiranje s drogama te destruktivno i agresivno ponašanje. Mladi koji redovito konzumiraju marihuanu skloniji su uporabi težih droga, drugim rizičnim i delinkventnim ponašanjima te pokazuju manju prilagodljivost i tendenciju kršenja društvenih normi i pravila. Ovi nalazi naglašavaju važnost razumijevanja i rane intervencije u problematična ponašanja adolescenata, kako bi se smanjile negativne posljedice na njihovo zdravlje i društvo u cjelini.

S obzirom na prisutnost i ozbiljnost posljedica koje navedeni poremećaji u ponašanju mogu imati na adolescente i društvo u cjelini, u nastavku će biti opisani ovi fenomeni.

TEORIJSKA POLAZIŠTA

Agresija postaje sve veći problem današnjeg društva. Agresija nije samo problem za žrtve nad kojima se ona provodi, nego je također problem za učenike koji su agresivni jer se nerijetko odbacuju iz društva svojih vršnjaka. Štoviše, oni koji su odbačeni i održavat će svoj odbačeni status te su pod većim rizikom razvijanja ozbiljnih problema u prilagodbi u društvu poslije u životu (Gleason, Jensen-Campbell & South Richardson, 2004).

Ako se bijes adolescenata javlja s agresijom, iz toga može proizaći niz negativnih posljedica. Pored neposredne fizičke boli, moguće dugotrajne posljedice uključuju poteškoće stvaranja odnosa s vršnjacima, rano napuštanje škole, buduće antisocijalno ponašanje te korištenje opojnih supstancija. Razina bijesa kod dječaka i djevojčica može biti jako slična, no dječaci su skloniji uključivanju u rizične oblike fizičke agresije (Fives, Kong, Fuller & Di Giuseppe, 2010). Dakle, mladići su agresivniji u tjelesnoj i psihičkoj (izravnoj) agresiji, dok su djevojke agresivnije kada je riječ o posrednoj ili socijalnoj agresiji (Keresteš, 2004).

Korištenje legalnih i ilegalnih supstancija može voditi do akademskih problema i odmaknuti mlade od aktivnosti koje su bitne za njihovo kognitivno i emocionalno sazrijevanje. Ulaganje u prevenciju je iznimno bitno kako bi se usporio prvenstveni kontakt s alkoholom i drogama, jer je rano eksperimentiranje s navedenim povezano s većim šansama stvaranja ovisnosti i redovitog korištenja supstancija (Lopes, Nobrega, Del Prette & Scivoletto, 2013). Osim neurobioloških aspekata, društveni su faktori jako bitne determinante rizika eksperimentiranja s drogom, njezina redovitog korištenja te stvaranja ovisnosti u adolescenciji, no zaštitni faktori koji mogu pomoći u sprječavanju korištenja droge slabo su istraživani. Rizični faktori za eksperimentiranje s psihoaktivnim sredstvima uključuju korištenje droge od roditelja i prijatelja; nezadovoljstvo akademskim performansom; loš odnos s roditeljima; manjak samopouzdanja; depresivni simptomi; povijest stresnih događaja te rana upotreba alkohola i cigareta. Početak korištenja alkohola u snažnoj je vezi s obiteljskim utjecajem, jer kada se roditelji adolescenata koriste alkoholom, velika je vjerojatnost da će i oni sami prvo početi eksperimentirati s legalnim supstancijama unutar obitelji (Tyler, Melander & Poor, 2012; Otten van Lier & Engels, 2011; Silva, Cunha & Scivoletto, 2010; prema: Lopes i sur., 2013). Prijelaz s jedne razine upotrebe droga na drugu uvelike ovisi o dostupnosti droge, nje-

zinoj cijeni, kulturnim utjecajima, utjecajima medija te, povrh svega, utjecaju vršnjaka i pritisku koji oni stvaraju.

Nadalje, internetsko nasilje namjerno je korištenje digitalnih medija kako bi se verbalizirale lažne, neugodne ili neprijateljske informacije o drugoj osobi. Elektroničko se zlostavljanje događa prilično često, može se dogoditi bilo kojoj mladoj osobi kada je na mreži te može izazvati duboke psihosocijalne ishode koji uključuju depresiju, anksioznost, teži oblik izolacije te, nažalost, i suicid (O’Keffe & Clarke-Pearson, 2011). Adolescenti koji postanu žrtve internetskog nasilja često ne znaju zatražiti pomoć jer se srame ako su oni ti koji su poslali određene fotografije koje su se lako proširile dalje. Adolescencija je razdoblje tijekom kojeg se progresivno odvajanje od obitelji kombinira sa željom da se testira neovisnost, što se uglavnom provlači kroz rizično spolno ponašanje. Jedan od većih problema jesu maloljetničke trudnoće i abortusi koji se počinu zbog toga. Takve su trudnoće u većini slučajeva neželjene te imaju društveni i afektivni utjecaj. Trudnoća kod mladih tinejdžerki je u suštini rezultat neuspjeha te odsutnosti ili neadekvatne upotrebe kontracepcije (Potard, Courtious & Rusch, 2008). Recentna istraživanja poremećaja u ponašanju adolescenata utvrdila su razlike u pojavnosti poremećaja u ponašanju adolescenata u odnosu na spol (Wheeler, Zeiders, Updegraff, Rodriguez de Jesus & Perez-Brena, 2017; De Boer, Peeters & Koning, 2017; Kaplan & Seyda Aksel, 2013). Mladići su skloniji poremećajima u ponašanju u odnosu na djevojke iste dobi.

Poremećaji u prehrani sve češće zahvaćaju mlade adolescente i treća je najpoznatija kronična dijagnoza u adolescentskoj populaciji (Kakhi & McCann, 2016). Razaznaju se tri glavne podskupine: restriktivni oblik u kojem je unos hrane izrazito ograničen (anoreksija nervosa); bulimični oblik u kojem su epizode prejedanja popraćene pokušajem da se minimizira efekt prejedanja kroz povraćanje, vježbanje ili post (bulimija nervosa); i treća skupina u kojoj nisu ispunjeni svi kriteriji za anoreksiju i bulimiju. Do poremećaja u prehrani dovodi nepravilna i loša slika mladih o sebi i svojem tijelu. Zadirkivanja od vršnjaka, pa čak i roditelja i bližih prijatelja, navode mlade da razmišljaju o aktivnostima koje će dovesti do promjena na njihovu tijelu, sve u nadi da će se osjećati bolje.

Apsentizam iz škole jedan je od najozbiljnijih problema remećenja nastave i problematika je svake škole. Razlozi izostajanja su: različitost odgojnih utjecaja, socioekonomski status obitelji, niska obrazovna razina roditelja, zdravstve-

no stanje učenika, nekvalitetni odnosi u obitelji, pomanjkanje ili loša komunikacija unutar obitelji, nepostojanje motivacije za školovanje, pomanjkanje odgovornosti roditelja i učenika, niski stupanj kvalitete odgojno-obrazovnog rada u školama, niski stupanj individualizacije nastave i preveliki razredni odjeli. Iako su razlozi markiranja raznoliki i ne ovise samo o učeniku, već i o roditelju, nastavnicima, školi kao odgojnoj, a ne samo obrazovnoj ustanovi, nužno je pronaći način kako suzbiti takvo ponašanje na individualnoj razini svakog učenika.

Brojna znanstvena istraživanja (Marcelli & Braconnier, 2008; Wood & Hinkelman, 2008; Wersch & Walker, 2009; Zloković i Vrcelj, 2010; Livazović, 2011; Hrvatić, 2012; Bašanović, 2012; Vejmeka, 2012) pokazuju da su dugotrajna noćna izbijanja, teška epizodična opijanja (*binge drinking*), kompulzivna seksualnost, politoksikomanije, huliganstvo i različiti oblici agresivnog ponašanja samo neke od posljedica neprimjerenog socijalnog razvoja adolescenata.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i problemi istraživanja

Cilj je istraživanja ispitati pojavu eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata, uvažavajući sociodemografska obilježja ispitanika (vrsta škole, dob, spol, cjelovitost obitelji, opći školski uspjeh i odgojne mjere sprječavanja u prethodnoj školskoj godini). Na temelju postavljenog cilja istraživanja, operacionalizirani su sljedeći istraživački problemi:

1. Utvrditi postoji li povezanost pojave eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata s obzirom na sociodemografska obilježja ispitanika (vrsta škole, dob, spol, cjelovitost obitelji, opći školski uspjeh i odgojne mjere sprječavanja u prethodnoj školskoj godini).
2. Utvrditi postoji li povezanost pojave eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata s obzirom na različite obrazovne programe (gimnazijski i strukovni).
3. Utvrditi postoji li povezanost pojave eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata s obzirom na veličinu mjesta u kojoj škola djeluje (urbana-ruralna).

Hipoteze

Hipoteze od kojih se polazi u ovom istraživanju definirali smo na sljedeći način.

H1: Postoji statistički značajna povezanost između pojave eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata s obzirom na sociodemografska obilježja ispitanika (vrsta škole, dob, spol, cjelovitost obitelji, opći školski uspjeh i odgojne mjere sprječavanja u prethodnoj školskoj godini).

H2: Postoji statistički značajna povezanost između pojave eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata s obzirom na različite obrazovne programe (gimnazijski i strukovni).

H3: Postoji statistički značajna povezanost između pojave eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata s obzirom na veličinu mjesta u kojoj škola djeluje (urbana-ruralna).

Instrument

U svrhu prikupljanja podataka korišten je *Upitnik procjene rizičnoga ponašanja adolescenata* (Livazović, 2011), uz prethodno odobrenje autora za njegovo korištenje. Prvi dio upitnika sastoji se od *općih* podataka, dok je drugi dio upitnika namijenjen mjerenju učestalosti *pojave eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata* gdje je zadatak ispitanika na skali od 5 stupnjeva (1 – nikad; 5 – uvijek) dati procjenu koja najbolje opisuje samoiskazanu pojavnost određenog poremećaja u ponašanju.

Viši rezultati na pojedinim tvrdnjama znače i veći intenzitet pojave poremećaja u ponašanju. Skala se sastoji od ukupno 44 tvrdnje, a za potrebe ovog istraživanja, korištena je verzija, skraćena u preliminarnom istraživanju, od ukupno 24 čestice gdje se mjere eksternalizirani poremećaji u ponašanju (agresivnost, uporaba psihoaktivnih sredstava, elektroničko zlostavljanje, rizično spolno ponašanje, poremećaji u prehrani, apsentizam (markiranje) iz škole). Dodatno, u ovom je istraživanju provjerena konstruktna valjanost Skale rizičnog ponašanja, kao i pouzdanost ekstrahiranih dimenzija i njihove osnovne deskriptivne karakteristike, posebno analizirajući dimenzije iz Livazovićeve podjele na internalizirana i eksternalizirana rizična ponašanja. Konstruktna valjanost za eksternalizirane poremećaje u ponašanju utvrđena je na ukupno

24 čestice provedbom metode glavnih komponenti, uz oblimin rotaciju. Rezultati upućuju na faktorsku soluciju od šest dimenzija, u većoj mjeri sličnu Livazovićevoj validaciji (2011). Prvi ekstrahirani faktor bavi se rizičnim seksualnim ponašanjem i saturira ukupno tri čestice (1, 2 i 3) te objašnjava 26 % eksternaliziranih poremećaja u ponašanju. Sadržaj čestica drugog faktora (5, 2, 4, 3 i 1) odnosi se na ponašanja i doživljaje uz tijelo i prehranu te odgovara izvornom faktoru – poremećaji u prehrani. Ovim faktorom objašnjeno je 11,5 % poremećaja u ponašanju. Treći faktor opisuje ekspresiju agresivnih ponašanja (agresivnost) te saturira svih izvornih pet čestica (3, 1, 5, 2 i 4) i objašnjava 7,3 % varijance. Četvrti ekstrahirani faktor zasićuje ukupno četiri čestice (5, 3, 1 i 4) koje opisuju situacije u kojima je ispitanik/učenik bio/la izložen/a oblicima elektroničkog zlostavljanja. Četvrta čestica, koja također izvorno pripada ovom faktoru (*Ponuđen mi je seks ili sastanak putem interneta od nepoznate osobe.*), pri validaciji nije imala zadovoljavajuće zasićenje te je izuzeta iz kasnijeg formiranja ovog faktora. Ovim je faktorom objašnjeno ukupno 6,2 % varijance. Analizom sadržaja petog i šestog ekstrahiranoga faktora može se uočiti da je riječ o izvornom jednom faktoru iz Livazovićeve istraživanja – uporabe psihoaktivnih sredstava, koji je ovdje dobio dvofaktorsku soluciju s još jednom česticom povezanom s apsentizmom učenika. Za peti faktor (1, 2 i 1) specifično je da spaja ponašanja konzumacije cigareta i alkohola te markiranja s nastave. S obzirom na navedeno, ovaj je faktor interpretiran kao blaže devijantno ponašanje te je njime objašnjeno 5,9 % varijance. Preostali faktor, s ukupno tri čestice (4, 5 i 3) koje ispituju učestalost korištenja psihoaktivnih tvari, stoga je interpretiran kao teže devijantno ponašanje i ukupno objašnjava 4,3 % varijance eksternaliziranih poremećaja u ponašanju. Preostala čestica od ukupno njih 24, koja se bavi opisom nasilnog ponašanja ispitanika putem interneta nije imala zadovoljavajuće zasićenje ni na jednom od ekstrahiranih faktora te je izuzeta iz kasnijih formiranja faktora.

TABLICA 1. Konstruktna valjanost skale Rizičnog ponašanja – eksternalizirani poremećaji u ponašanju

ČESTICE	F1	F2	F3	F4	F5	F6
1. Imam seksualne odnose bez zaštite (bez prezervativa/tablete).	,911					
2. Strahujem da mi je partnerica trudna/Strahujem da sam trudna.	,811					

ČESTICE	F1	F2	F3	F4	F5	F6
3. Imao/la sam seksualni odnos pod utjecajem alkohola i droge.	,798					
5. Idem na dijetu i trudim se paziti koju hranu konzumiram.		,811				
2. Provjeravam broj kalorija, udjela masti ili ugljikohidrata nekog prehrambenog proizvoda.		,759				
4. Pretjerano vježbam s ciljem mršavljenja (trčim, radim vježbe ili dižem utege).		,704				
3. Osjećam gađenje i depresivnost zbog količine hrane koju sam pojeo/la.		,664				
1. Namjerno koristim dijetu, laksative ili diuretike da bih spriječio/la debljanje.		,637				
3. Kad nekoga tjelesno ozlijedim, to mi ne smeta.			,770			
1. Ako moram, ne smeta mi nekoga udariti šakom.			,743			
5. Prijetim drugima tjelesnim ozljedama.			,706			
2. Izazivam i upadam u tučnjave.			,704			
4. Brzo dajem ljudima do znanja da sa mnom nema šale.			,673			
5. Drugi o meni internetom ili mobitelom šire lažne glasine.				,818		
3. Izrugivali su mi se na internetu.				,760		
1. Primio/la sam uznemirujuće pozive na mobitel, SMS poruke ili e-pisma.				,683		
4. <i>Ponuden mi je seks ili sastanak putem interneta od nepoznate osobe.</i>						
1. Cigarete (duhan)					,861	
2. Alkohol (pivo, vino, žestoka pića)					,780	
1. Neopravdano izostajem s nastave.					,656	
4. Amfetamini (speed, ecstasy)						-,806
5. Tablete za smirenje						-,723

ČESTICE	F1	F2	F3	F4	F5	F6
3. Marihuana i hašiš						-,529
2. <i>Uznemiravao/la sam i prijetio/la nekome na internetu putem chata, e-maila ili postavljenjem videoklipova.</i>						
% objašnjene varijance	26,0	11,5	7,3	6,2	5,9	4,3

F1 – Rizično spolno ponašanje; F2 – Poremećaji u prehrani; F3 – Agresivnost; F4 – Elektroničko zlostavljanje; F5 – Blago devijantno ponašanje; F6 – Teže devijantno ponašanje

Pregledom deskriptivnih karakteristika dimenzija eksternaliziranih poremećaja u ponašanju može se uočiti da učenici u prosjeku daju niske procjene za ekspresiju različitih poremećaja u ponašanju. „Najviše“ vrijednosti poremećaja u ponašanju odnosi se na blago devijantno ponašanje, kao oblik eksternaliziranog rizičnog ponašanja, odnosno, u najvišoj, ali i dalje niskoj mjeri, učenici se koriste cigaretama i alkoholom te markiraju s nastave, u odnosu na druge oblike rizičnih ponašanja. Najniže prosječne vrijednosti utvrđene su za rizična seksualna ponašanja te teža devijantna ponašanja, manifestirana preko konzumacije ilegalnih psihoaktivnih supstancija.

Ispitanici

Istraživanje je provedeno na uzorku od 1342 učenika prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda (po jedno odjeljenje) srednjih škola Hercegovačko-neretvanske županije. Izbor odjeljenja učinjen je slučajno. Dob ispitanika kreće se od 15 do 18 godina, pri čemu je prosječna dob ispitanika $M = 16,2$ godine ($SD = 1,16$). Učenici najčešće ostvaruju vrlo dobar školski uspjeh (42,8 %) s prosječnim uspjehom uzorka od 3,9 ($SD = 0,86$). Učenici su uglavnom uzornog vladanja (89,3 %).

Obiteljske karakteristike učenika odnose se na strukturu obitelji (s kim učenik/ca živi), broj braće i sestara te razinu obrazovanja i radni status roditelja. Učenici uglavnom žive u obiteljskoj strukturi s obama roditeljima (89,2 %), dok je sljedeća najčešća struktura suživota s majkom (7 %). Manji broj učenika (1,6 %) živi s nekim drugim, bez roditelja, pri čemu je, na temelju kvalitativne analize odgovora, najčešće riječ o bakama i djedovima te tetkama. U prosjeku, učenici najčešće imaju po jednog brata i/ili sestru ($C = 1$; Tablica 3). Neobičan nalaz očituje se u minimalnom broju braće i sestara – čini se da u ispitanoj uzorku nema djece bez ijednog brata ili sestre ($\min = 1$).

Roditelji učenika dominantno imaju srednjoškolsko završeno obrazovanje (67,1 % očevi; 58,6 % majke), nakon čega slijedi fakultetska razina obrazovanja (15 % očevi; 19,2 % majke). Kada je riječ o radnom statusu roditelja, očevi su najčešće u radnom odnosu (zaposleni, 68,7 %), nakon čega slijedi status umirovljenika (13,1 %). Majke su također najčešće u radnom odnosu (57,5 %), nakon čega je kod njih najčešća skupina nezaposlenih majki (26,9 %).

Deskriptivna statistika za kategorijalne varijable (spol, školsko usmjerenje, razred) prikazana je preko frekvencija i postotaka, dok su kontinuirane varijable (npr. školski uspjeh i dimenzije rizičnog ponašanja) deskriptivno prikazane aritmetičkom sredinom (M) i standardnom devijacijom (sd), odnosno medijanom (C) i prosječnim rangovima, ovisno o distribuciji analiziranih varijabli. Razlike u ispitivanim zavisnim varijablama testirane su odgovarajućim parametrijskim, odnosno neparametrijskim testovima, ovisno o distribuciji ispitivanih varijabli.

Razina vjerojatnosti od $p < 0,05$ uzimala se kao statistički značajna.

TABLICA 2. Deskriptivna analiza sociodemografskih obilježja ispitanika (kategorijalne varijable)

Varijabla	Kategorija	f	%
Spol	Učenici	608	45,3
	Učenice	724	53,9
Dob	14	49	3,7
	15	359	26,8
	16	340	25,3
	17	310	23,1
	18	257	19,2
	19	4	,3
Struktura obitelji (živi s:)	Roditelji	1197	89,2
	Otac	21	1,6
	Majka	94	7,0
	Netko drugi	22	1,6
Obrazovanje oca	NKV	5	,4
	KV	47	3,5
	SSS	900	67,1
	VŠS	164	12,2
	VSS	201	15,0

Varijabla	Kategorija	f	%
Obrazovanje majke	NKV	12	,9
	KV	66	4,9
	SSS	787	58,6
	VŠS	148	11,0
	VSS	258	19,2
Radni status oca	Radni odnos	922	68,7
	Zapos., bez plaće	10	,7
	Povremeno zap.	83	6,2
	Nezaposlen	73	5,4
	Umirovljenik	176	13,1
	Ostalo	31	2,3
Radni status majke	Radni odnos	772	57,5
	Zapos., bez plaće	9	,7
	Povremeno zap.	125	9,3
	Nezaposlen	361	26,9
	Umirovljenik	15	1,1
	Ostalo	21	1,6

TABLICA 3. Deskriptivna analiza sociodemografskih obilježja ispitanika (kontinuirane varijable)

Varijabla	M	C	SD	Q	min	max
Dob	16,2	16	1,16	2	14	19
Br. braće	1,44	1	,73	1	1	5
Br. sestara	1,5	1	,89	1	1	6
Šk. uspjeh	3,9	4	,86	2	1	5

Analizom karakteristika povezanih sa školom (Tablica 4), obuhvaćeno je 25,4 % gimnazijalaca, te 74,6 % učenika različitih strukovnih škola, među kojima dominiraju četverogodišnje strukovne škole. Uzorak u većoj mjeri potječe iz srednjih škola smještenih u Mostaru (60,9 %), dok su ostale škole obuhvaćene u Čapljini, Stocu, Neumu i Prozoru. Učenici različitih razrednih uzrasta uglavnom su podjednako raspoređeni, s najmanjom zastupljenošću učenika trećih razreda (18,1 %). Učenici su uglavnom uzornog vladanja (89,3 %).

TABLICA 4. Deskriptivna analiza odgojno-obrazovnih obilježja ispitanika (kategorijalne varijable)

Varijabla	Kategorija	f	%
Obrazovni program	Gimnazija	341	25,4
	Strukovna	1001	74,6
Vrsta škole	Gimnazija	341	25,4
	Umjetnička	5	,4
	4god strukovna	787	58,6
	3god strukovna	205	15,3
Razred	Prvi	350	26,1
	Drugi	381	28,4
	Treći	243	18,1
	Četvrti	330	24,6
Školski uspjeh	Nedovoljan (1)	24	1,8
	Dovoljan (2)	20	1,5
	Dobar (3)	352	26,2
	Vrlo dobar (4)	574	42,8
	Odličan (5)	368	27,4
Vladanje	Uzorno	1199	89,3
	Dobro	101	7,5
	Loše	30	2,2
Veličina mjesta	Veće (Mostar)	817	60,9
	Manje	352	26,2

Postupak

Ispitivanje je provedeno školske godine 2021./2022. pod satom razredne zajednice, uz nazočnost nastavnika. Prethodno je traženo i dobiveno odobrenje Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa Hercegovačko-neretvanske županije. Ispitivanje se realiziralo na stratificiranom uzorku učenika srednjih škola Hercegovačko-neretvanske županije (prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda).

Etički kodeks istraživanja je poštovan, a dragovoljnost sudjelovanja i anonimnost podataka zajamčene. U obradi podataka primijenjena je deskriptivna statistika, parametrijski i neparametrijski testovi, Shapiro-Wilksov test, Mann-Whitneyjev U i Kruskal-Wallisov test rangova, Spearmanov koeficijent korela-

cije te standardne multiple regresijske analize. Podatci su obrađeni uz primjenu računalnog programa za statističku obradu podataka (SPSS).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Analizom razlika u iskazanim eksternaliziranim poremećajima u ponašanju učenika utvrđene su statistički značajne razlike u razinama procjene vlastite agresivnosti, rizičnog seksualnog ponašanja te blagog devijantnog ponašanja (Tablica 5) s obzirom na vrstu škole. Uvid u razlike između parova skupina pokazao je da se ove razlike odnose na gimnazijalce, u usporedbi s učenicima strukovnih škola (četverogodišnjih i trogodišnjih). U odnosu na kolege iz strukovnih škola, učenici gimnazija, očekivano, u manjoj mjeri demonstriraju eksternalizirane poremećaje u ponašanju u domenama agresivnosti, rizičnog seksualnog kao i blagog devijantnog ponašanja. Ovi su nalazi u skladu s Livazovićevim istraživanjem (2011) gdje varijable agresivnost, uporaba opijata i rizično seksualno ponašanje pokazuju izrazito značajnu razliku između učenika trogodišnjih strukovnih škola u odnosu na četverogodišnje strukovne škole i gimnazije, a pri tome su najrjeđe kod gimnazijalaca.

Na ostalim dimenzijama ovog oblika rizičnog ponašanja – prehrana, cyberžrtva i teže devijantno ponašanje, nisu utvrđene značajne razlike među analiziranim skupinama. Međutim, u spomenutom istraživanju (Livazović, 2011) došlo se do podatka da su poremećaji u prehrani značajno najučestaliji kod gimnazijalaca, dok su najrjeđi kod učenika trogodišnjih strukovnih škola.

TABLICA 5. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju učenika s obzirom na vrstu škole

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan			Prosječni rang		
	Gim	Str. 4god	Str. 3god	Gim	Str. 4god	Str. 3god
Agresivnost	1,4	1,4	1,7	601 ^{†,‡}	683 [†]	713 [‡]
Rizično seksualno	1,0	1,0	1,0	631 ^{†,‡}	681 [†]	674 [‡]
Prehrana	1,2	1,2	1,2	660	674	650
Cyber-žrtva	1,0	1,0	1,0	650	664	707
Blago devijantno	1,7	1,7	2,0	618 ^{†,‡}	683 [†]	689 [‡]
Teže devijantno	1,0	1,0	1,0	649	675	666

TABLICA 6. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju s obzirom na razred učenika

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan				Prosječni rang			
	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
Agresivnost	1,4	1,6	1,4	1,6	608 †, =	674 †	624 ^	695 =, ^
Rizično seksualno	1,0	1,0	1,0	1,0	614 =	635 ~	643 ^	721 =, ~, ^
Prehrana	1,2	1,2	1,2	1,2	637	667	671	638
Cyber-žrtva	1,0	1,0	1,0	1,0	631 †	692 †, “	618 “	655
Blago devijantno	1,3	1,7	2,0	2,3	469 †, ‡, =	628 †, “, ~	717 ‡, “, ^	827 =, ~, ^
Teže devijantno	1,0	1,0	1,0	1,0	612 †, =	659 †	639 ^	699 =, ^

TABLICA 7. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju s obzirom na spol učenika

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan		Prosječni rang		Z
	M	Ž	M	Ž	
Agresivnost	1,8	1,2	770	579	-9,138**
Rizično seksualno	1,0	1,0	758	590	-11,358**
Prehrana	1,2	1,2	627	700	-3,609**
Cyber-žrtva	1,0	1,0	648	682	-1,837
Blago devijantno	2,0	1,7	748	598	-7,201**
Teže devijantno	1,0	1,0	702	637	-4,378**

*p < 0,05; **p < 0,01

TABLICA 8. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju s obzirom na cjelovitost obitelji učenika

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan		Prosječni rang		Z
	Cjelovita	Necjelovita	Cjelovita	Necjelovita	
Agresivnost	1,4	1,6	672	667	-,146
Rizično seksualno	1,0	1,0	667	705	-1,575
Prehrana	1,2	1,4	669	689	-,614
Cyber-žrtva	1,0	1,0	668	700	-1,040
Blago devijantno	1,7	2,0	664	731	-1,974*
Teže devijantno	1,0	1,0	668	700	-1,351

*p < 0,05; **p < 0,01

TABLICA 9. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju učenika s obzirom na školski uspjeh učenika

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan			Prosječni rang		
	dobar (3)	vrlo dobar (4)	odličan (5)	dobar (3)	vrlo dobar (4)	odličan (5)
Agresivnost	1,7	1,4	1,3	742 ^{†,‡}	639 ^{†,=}	571 ^{†,=}
Rizično seksualno	1,0	1,0	1,0	729 ^{†,‡}	631 ^{†,=}	595 ^{†,=}
Prehrana	1,2	1,2	1,2	636	646	661
Cyber-žrtva	1,0	1,0	1,0	683	640	625
Blago devijantno	2,0	1,7	1,3	777 ^{†,‡}	650 ^{†,=}	520 ^{†,=}
Teže devijantno	1,0	1,0	1,0	707 ^{†,‡}	635 [†]	610 [†]

TABLICA 10. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju učenika s obzirom na odgojne mjere sprječavanja (vladanje učenika)

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan			Prosječni rang		
	Uzorno	Dobro	Loše	Uzorno	Dobro	Loše
Agresivnost	1,4	1,8	1,9	647 ^{†,‡}	805 [†]	919 [‡]
Rizično seksualno	1,0	1,0	1,0	645 ^{†,‡}	857 [†]	857 [‡]
Prehrana	1,2	1,2	1,2	666	666	645
Cyber-žrtva	1,0	1,3	1,3	657 [‡]	738	757 [‡]
Blago devijantno	1,7	3,0	3,2	633 ^{†,‡}	944 [†]	1025 [‡]
Teže devijantno	1,0	1,2	1,0	645 ^{†,‡}	872 [†]	793 [‡]

TABLICA 11. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju učenika s obzirom na obrazovni program škole

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan		Prosječni rang		Z
	Gimnazija	Strukovna	Gimnazija	Strukovna	
Agresivnost	1,40	1,60	603	695	-3,853**
Rizično seksualno	1,00	1,00	632	685	-3,108**
Prehrana	1,20	1,20	664	674	-,430
Cyber-žrtva	1,00	1,00	653	678	-1,138
Blago devijantno	1,67	1,67	620	689	-2,893**
Teže devijantno	1,00	1,00	652	678	-1,533

*p < 0,05; **p < 0,01

TABLICA 12. Razlike u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju učenika s obzirom na veličinu mjesta djelovanja škole

Eksternalizirani poremećaji u ponašanju	Medijan		Prosječni rang		Z
	Urbano	Ruralno	Urbano	Ruralno	
Agresivnost	1,4	1,7	631	734	-4,818**
Rizično seksualno	1,0	1,0	660	690	-2,017**
Prehrana	1,2	1,2	696	633	-3,032*
Cyber-žrtva	1,0	1,0	687	647	-2,066*
Blago devijantno	1,7	2,0	652	702	-2,362*
Teže devijantno	1,0	1,0	671	672	-,087

*p < 0,05; **p < 0,01

RASPRAVA

Utvrđivanje razlika u pojavi eksternaliziranih poremećaja u ponašanju s obzirom na sociodemografska obilježja ispitanika

Pri analizi razlika u dimenzijama eksternaliziranih poremećaja u ponašanju, s obzirom na **razred** učenika, utvrđene su statistički značajne razlike za sve dimenzije izuzevši problematična prehrambena ponašanja (Tablica 5). Agresivnost učenika, kao oblik eksternaliziranog poremećaja u ponašanju izraženija je među učenicima drugih i četvrtih razreda, u odnosu na učenike prvih i trećih razreda. Istovremeno, učenici drugih razreda u najizraženijoj mjeri prijavljuju da su žrtve elektroničkog zlostavljanja, barem u usporedbi s kolegama iz prvih i trećih razreda. Rizično seksualno ponašanje je, u odnosu na sve mlađe skupine, najzastupljenije među učenicima četvrtih razreda. Također, blaga i teža devijantna ponašanja najizraženija su među učenicima četvrtih razreda. Blaga devijantna ponašanja su, potom, nešto specifičnija za učenike trećih razreda, dok najmlađa skupina, učenici prvih razreda, ima najnižu razinu ovog oblika devijantnih ponašanja. Teža devijantna ponašanja također su najmanje specifična najmlađoj skupini učenika.

Testiranjem razlika u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju s obzirom na **spol** učenika (Tablica 7) utvrđene su statistički značajne razlike za sve analizirane domene, osim percepcije sebe kao cyber-žrtve. Kada je riječ o mladićima, oni izražavaju veću spremnost na agresivna i rizična seksualna ponašanja, kao i ona blaga i teža devijantna. S druge strane, djevojke su sklonije imati probleme u ponašanjima povezanim s prehranom, u odnosu na mladiće. Osim toga, Potard i suradnici (2008) navode da mladići pokazuju rizičnije seksualno ponašanje u smislu seksualne inicijacije i u broju partnera i u dužini trajanja veza. Nemoć ili nemogućnost preuzimanja kontrole nad svojim seksualnim ponašanjem poglavito je izražena kod djevojaka. Također, u istraživanju (White, Fite, Pardini, Mun & Loeber, 2013) provedenom na muškim adolescentima u dobi od 13 do 18 godina dolazi se do nalaza da se mladići u većoj mjeri koriste alkoholom te da su zbog njegove uporabe skloniji nasilju i da imaju pozitivne stavove prema nasilju te imaju društvo nasilnih vršnjaka s kojima čine lakša kaznena djela. Vidljivo je da prevalencija brojnih rizičnih ponašanja ovisi o spolu. Djevojke imaju veći angažman u pušenju duhana, samoozljeđivanju i nedostatku fizičke aktivnosti, dok su nasuprot tomu, antisocijalna i kriminalna

ponašanja te upotreba kanabisa češća među mladićima. Kao što smo već spomenuli, poremećaji u prehrani sve češće zahvaćaju adolescentice, a nepravilna i loša slika o sebi i svojem tijelu dovodi ih do ovih poremećaja.

Testiranjem razlika u dimenzijama eksternaliziranih poremećaja u ponašanju utvrđene su statistički značajne razlike u izraženosti blagog devijantnog ponašanja između učenika koji žive u **cjelovitim i necjelovitim obiteljima** (Tablica 8). Ove se razlike očituju u izraženijem blagom devijantnom ponašanju u skupini učenika koji ne žive u cjelovitim obiteljima u odnosu na učenike iz cjelovitih obitelji. Hrušková i Mrhálek (2017) ističu da delinkventi adolescenti često odrastaju u disfunkcionalnim obiteljima gdje su kohezija, prilagodljivost i obiteljska komunikacija odsutne.

Za druge dimenzije eksternaliziranih poremećaja u ponašanju nisu utvrđene statistički značajne razlike između navedenih dviju skupina učenika.

Razlike u dimenzijama eksternaliziranih poremećaja u ponašanju učenika različitog **školskog uspjeha** pokazale su se značajnim za domene agresivnosti, rizičnog seksualnog ponašanja te blagog i težeg devijantnog ponašanja (Tablica 9). Smjer razlika upućuje na to da učenici dobrog uspjeha imaju najviše izražene poremećaje u ponašanju na svim četirima spomenutim oblicima poremećaja u ponašanju, dok su ove dimenzije eksternaliziranih poremećaja u ponašanju najmanje svojstvene odličnim učenicima. Tomu u prilog idu i rezultati istraživanja (Livazović i Jukić, 2017) koji potvrđuju da adolescenti s nižim školskim uspjehom imaju višu sklonost devijantnom ponašanju i agresivnosti te da se najviše koriste ovisničkim sredstvima. Osim toga, nalazi istraživanja koje su proveli Livazović i Ručević (2012) izvještavaju da mladi s boljim školskim uspjehom rjeđe manifestiraju rizično spolno ponašanje. Također, bitno je spomenuti da između vrlo dobrih i odličnih učenika nisu utvrđene razlike u izraženosti težih devijantnih ponašanja.

Testiranjem razlika u izraženosti eksternaliziranih poremećaja u ponašanju učenika (Tablica 10) utvrđene su statistički značajne razlike za dimenzije agresivnosti, rizičnog seksualnog ponašanja, cyber-žrtve te blagog i težeg devijantnog ponašanja između skupina različitog **vladanja** u školi. Ove se razlike uglavnom odnose na usporedbu učenika uzornog vladanja s onima dobrog i lošeg. U usporedbi s učenicima uzornog vladanja, učenici dobrog i lošeg češće izjavljuju o vlastitom agresivnom kao i rizičnom seksualnom te blagom i težem devijantnom ponašanju. Dodatno, učenici lošeg vladanja u nešto izraženijoj mjeri prijavljuju da su žrtve elektroničkog zlostavljanja, u odnosu na učenike

uzornog vladanja. Očekivano, učenici lošeg vladanja učestalije markiraju iz škole od učenika uzornog vladanja.

Analizom razlika u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju dolazimo do zaključka da su značajno povezana s vrstom škole, gdje gimnazijalci u najnižoj mjeri manifestiraju ove oblike ponašanja, s nižim školskim uspjehom učenika, svojstvenije su mladićima, starijem uzrastu, odnosno učenicima četvrtih razreda srednje škole, u odnosu na učenike prvih, drugih i trećih razreda.

Zanimljivo je spomenuti da analizom razlika u percepciji eksternaliziranih poremećaja u ponašanju s obzirom na cjelovitost obitelji nisu utvrđene statistički značajne razlike ni na jednoj od analiziranih dimenzija, osim u dimenziji izraženosti blagog devijantnog ponašanja, gdje učenici koji ne žive u cjelovitoj obitelji očituju izraženije blago devijantno ponašanje, u odnosu na učenike iz cjelovitih obitelji.

Utvrđivanje razlika u pojavi eksternaliziranih poremećaja u ponašanju s obzirom na različiti obrazovni program škola

Testiranjem razlika u razini eksternaliziranih poremećaja u ponašanju učenika s obzirom na obrazovni program utvrđene su razlike u dimenzijama agresivnog ponašanja, rizičnog seksualnog ponašanja te blažih devijantnih ponašanja među učenicima strukovnih i gimnazijskih usmjerenja (Tablica 11). Na svim trima spomenutim dimenzijama, učenici strukovnih škola izražavaju da manifestiraju učestalija ponašanja povezana s korištenjem cigareta, alkohola i markiranja iz škole, kao oblike blažih devijantnih ponašanja, kao i izraženija agresivna i rizično seksualna ponašanja. Slične rezultate dobili su Livazović i Bojčić (2017) u svojem istraživanju gdje je razvidno da učenici strukovnih usmjerenja manifestiraju znatno veća rizična ponašanja u odnosu na gimnazijalce, značajno su agresivniji od gimnazijalaca, skloniji pušenju cigareta, konzumiranju lakših i težih droga te namjernom uništavanju imovine.

Usporedbom učenika na dimenzijama problematičnih stilova prehrane, izloženosti elektroničkom zlostavljanju i težim oblicima devijantnog ponašanja nisu utvrđene statistički značajne razlike.

Dakle, analizom razlika u iskazanim eksternaliziranim poremećajima u ponašanju učenika utvrđeno je da gimnazijalci, u usporedbi s učenicima trogodišnjih i četverogodišnjih strukovnih škola, u manjoj mjeri demonstriraju agresivnost, rizično seksualno i blago devijantno ponašanje. Na ostalim di-

menzijama ovog oblika rizičnog ponašanja – prehrana, cyber-žrtva i teže devijantno ponašanje, nisu utvrđene značajne razlike među analiziranim skupinama.

Utvrđivanje razlika u pojavi eksternaliziranih poremećaja u ponašanju s obzirom na veličinu mjesta u kojoj škola djeluje

Usporedbom skupina učenika iz „urbanih“ i „ruralnih“ škola za dimenzije eksternaliziranih poremećaja u ponašanju (Tablica 12) utvrđene su statistički značajne razlike za sve analizirane dimenzije, izuzev težeg devijantnog ponašanja. Učenici „urbanih“ škola pokazuju više problema u prehrani i iskustvima povezanim s elektroničkim zlostavljanjem, dok su prema samoprocjenama učenika „ruralnih“ škola izraženiji problemi s agresivnošću, rizičnim seksualnim ponašanjem te blagim devijantnim ponašanjem. Ovi su nalazi u skladu s činjenicom da su smanjena tjelesna aktivnost i sjedilački način života, kao i veća dostupnost i konzumacija nezdrave hrane (*junk food, fast food*) karakteristični za urbane sredine što rezultira i prekomjernom težinom. Osim toga, više vremena provode na društvenim mrežama i, općenito, na internetu, te su stoga i više izloženi elektroničkom zlostavljanju.

Kod učenika koji pohađaju školu u manjim mjestima izraženiji su eksternalizirani poremećaji u ponašanju, u svim analiziranim dimenzijama, osim u dimenzijama prehrane i elektroničkog zlostavljanja koje je izraženije kod učenika koji pohađaju školu u većim mjestima.

ZAKLJUČAK

Poremećaji u ponašanju predstavljaju važan socijalni i odgojno-obrazovni problem, često povezan s brojnim izazovima u školi i obiteljskom okruženju. Istraživanja su pokazala da se ovi poremećaji često javljaju u kontekstu školskih problema poput neuspjeha, izostajanja iz škole, lošeg odnosa prema obvezama i nastavnim aktivnostima te problematičnih odnosa s nastavnicima i kolegama. Ovi nalazi sugeriraju važnost učinkovitog pristupa u odgojno-obrazovnom radu i podršci obiteljskog okruženja kako bi se prevladali i ublažili negativni učinci ovih poremećaja na adolescentno ponašanje i razvoj. Analize pokazuju da su eksternalizirani poremećaji u ponašanju češći među starijim

učenicima i mladićima, posebno u srednjim školama, što upućuje na potrebu za ciljanim pristupom učenicima u ovim skupinama kako bi se preveniralo ili interveniralo na vrijeme.

Važno je naglasiti da, unatoč čestim predrasudama, istraživanja nisu pokazala statistički značajne razlike u percepciji eksternaliziranih poremećaja u ponašanju između učenika koji dolaze iz cjelovitih obitelji i onih koji dolaze iz disfunkcionalnih obitelji, osim u određenim dimenzijama, poput blagog devijantnog ponašanja. Ovi rezultati sugeriraju da je važnost podrške i komunikacije unutar obitelji ključna za prevenciju i upravljanje eksternaliziranim poremećajima u ponašanju adolescenata.

Osim toga, istraživanja su identificirala nekoliko važnih prediktora eksternaliziranih poremećaja u ponašanju, uključujući spol i razred. Podrška i komunikacija roditelja s adolescentima, uključujući uspostavu obiteljskih pravila i pohvale, pokazala su se ključnima za smanjenje rizika od negativnih ponašanja tijekom adolescencije. Osjećaj pripadnosti u obitelji može pružiti adolescentima osjećaj sigurnosti i podrške, što može smanjiti osjećaj izolacije i potencijalni rizik od negativnih ponašanja. Stoga, podrška obitelji i razvijanje zdravih obiteljskih dinamika mogu biti od ključne važnosti u prevenciji i intervenciji u eksternaliziranim poremećajima u ponašanju adolescenata. Premda se istaknula važnost obiteljskog okruženja, istraživanje možda nije uzelo u obzir sve relevantne faktore, poput kvalitete roditeljske interakcije, obiteljske dinamike ili socioekonomskog statusa, što može utjecati na interpretaciju rezultata. Također, istraživanje bi moglo biti sklonije spolnim i dobnim stereotipima, s obzirom na naglasak na muškim učenicima i starijim uzrastima. Potrebno je razmotriti i druge demografske i sociokulturne čimbenike koji mogu utjecati na pojavu eksternaliziranih poremećaja u ponašanju. Kako bi se bolje razumjeli uzroci i posljedice eksternaliziranih poremećaja u ponašanju adolescenata, daljnja bi istraživanja mogla dublje istražiti obiteljske dinamike i strategije roditeljske podrške. Također bi bilo korisno istražiti interakcije između različitih faktora rizika i zaštitnih faktora te kako različiti socioekonomski i kulturni konteksti utječu na manifestaciju ovih poremećaja, kao i istraživanja koja se fokusiraju na učinkovite intervencije u obrazovnom i obiteljskom kontekstu za prevenciju i upravljanje eksternaliziranim poremećajima u ponašanju.

LITERATURA

- ALMODOVAR, A., TOMAKA, J., THOMPSON, S., MCKINNON, S., O'ROURKE, K. (2006). Risk and protective factors Among High School Student on the Us/Mexico Border, *American Journal of Health Behavior*. 30, 6: 745–752.
- BAŠANOVIĆ, B. (2012). Sociološki aspekti narkomanije. *Sociološka luča*. VI (2): 58–65. Nikšić: Filozofski fakultet.
- BOUILLET, D. i UZELAC, S. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
- BULJAN-FLANDER, G., DURMAN-MARIJANOVIĆ, Z. i ĆORIĆ-ŠPOLJAR, R. (2007). Pojava nasilja među djecom s obzirom na spol, dob i prihvaćenost/odbačenost u školi. *Društvena istraživanja*. 16 (1-2): 157–174.
- CIAIRANO, S., KIEWER, W. & RABAGLIETTI, E. (2009). Adolescent Risk Behavior in Italy and The Netherlands, A Cross-National Study of Psychosocial Protective Factors. *European Psychologist*. 14 (3): 180–192.
- DE BOER, A., PEETERS, M. & KONING, I. (2017). An Experimental Study of Risk Taking Behavior Among Adolescents: A Closer Look at Peer and Sex Influences. *Journal of Early Adolescence*. 37 (8): 125–141.
- FAGAN, A., VAN HORN, L., HAWKINS, D., ARTHUR, M. (2007). Gender Similarities and Differences in the Association Between Risk and Protective Factors and Self-Reported Serious Delinquency. *Prevention Science*. 8: 115–124.
- FIVES, C. J., KONG, G., FULLER, J. R., & DIGIUSEPPE, R. (2010). Anger, Aggression and Irrational Beliefs in Adolescents. *Cognitive Therapy and Research*. 35 (3): 199–208.
- FOREHAND, R., GOUND, M., KOTCHICK, B. A., ARMISTEAD, L., LOND, N., MILLER, K. S. (2005). Sexual intentions of black preadolescents: associations with risk and adaptive behaviors. *Perspectives on sexual & reproductive health*. 37 (1): 13–18.
- GLEASON, K. A., JENSEN-CAMPBELL, L. A. & SOUTH RICHARDSON, D. (2004). Agreeableness as a predictor of aggression in adolescence. *Aggressive Behaviour*. 30 (1): 43–61.
- HRUŠKOVÁ, M. & MRHÁLEK, T. (2017). Risky behaviour in older school children. *Social sciences in Health*. 171: 1–8.
- HRVATIĆ, N. (2012). Ovisnost o igrama na sreću: pedagoška prevencija i re-

- socijalizacija. U *Sažeci izlaganja Seminara o ovisnostima o igrama na sreću. Između bolesti, osobne i društvene odgovornosti*. Međugorje: Franjevački institut za kulturu mira, 18–19.
- KAKHI, S. & McCANN, J. (2016). Anorexia nervosa: diagnosis, risk factors and evidence-based treatments. *Progress in Neurology and Psychiatry*, 24–29.
- KAPLAN, B. & AKSEL, E. S. (2013). The investigation of relationship between attachment and aggressive behavior of adolescents. *Nesne Psikoloji Dergisi*. 1 (1): 20–49.
- KERESTEŠ, G. (2004). Stavovi nastavnika prema dječjem agresivnom ponašanju: utjecaj vrste agresije, spola agresora i spola žrtve. *Društvena istraživanja*. 13 (6): 1055–1081.
- KUZMAN, M., PEJNOVIĆ-FRANELIĆ, I., PAVIĆ-ŠIMETIN, I. i PEJAK, M. (2008). Europsko istraživanje o pušenju, alkoholu i drogama među učenicima, Hrvatski zavod za javno zdravstvo, izvor: www.hzjz.hr
- LEBEDINA-MANZONI, M. (2005). Poremećaji emocija, *Dijete i društvo*. 7 (1): 76–101.
- LEBEDINA-MANZONI, M. (2007). *Psihološke osnove poremećaja u ponašanju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- LIVAZOVIĆ, G. (2011). Utjecaj medija na poremećaje u ponašanju adolescenata. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- LIVAZOVIĆ, G. i BOJČIĆ, K. (2017). Povezanost sociodemografskih obilježja, rizičnih stilova ponašanja i ovisnosti o kockanju adolescenata. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*. 63 (1): 137–150.
- LIVAZOVIĆ, G. & JUKIĆ, R. (2017). Family life quality and adolescent anti-social behaviour: the role of protective and risk factors in criminal aetiology. U: A. Antoinetti; A. Ghergut; A. Diekmann; A. Corradini; M. Celio de Jesus Conceicao; P. Pečiuliauskiene; R. Stoilova, Rumiana; S. Vosniadou; S. Koeva; T. Tisenkopfs; Z. Stanislavova; P. Doulik; A. Hristova; L. Ciolan (ur.). *4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences & Arts SGEM 2017: Conference Proceedings, Book 3, Science and Society - Education and Educational Research*. Albena, Bulgaria: STEF92 Technology Ltd, 209–216.
- LIVAZOVIĆ, G. i RUČEVIĆ, S. (2012). Rizični čimbenici eksternaliziranih ponašanja i odstupajućih navika hranjenja među adolescentima. *Društvena istraživanja*. 12 (3): 733–752.
- LOPES, G. M., NOBREGA, B. A., DEL PRETTE, G. & SCIVOLETTO, S.

- (2013). Use of psychoactive substances by adolescents: current panorama. *Revista Brasileira de Psiquiatria*. 35 (1): 51–61.
- LJUBOTINA, D. i GALIĆ, J. (2002). Obiteljski odnosi i konzumacija droga na populaciji adolescenata grada Zagreba, *Ljetopis socijalnog rada*. 9 (2): 207–232.
- MANCINI, J. A., HUEBNER, A. J. (2004). Adolescent Risk Behavior Patterns: Effects of Structured Time-Use, Interpersonal Connections, Self-System Characteristics and Socio-Demographic Influences. *Child and Adolescent Social Work Journal*. 21, 6: 647–668.
- MARCELLI, D. & BRACONNIER, A. (2008). *Adolescence et psychopathologie*. Paris: Elsevier Masson.
- MARKUŠ, M. (2005). Psihosocijalne determinante školskih izostanaka. Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- MEJOVŠEK, M., BUĐANOVAC, S. i ŠUĆUR, Z. (2000). Povezanost između agresivnosti zatvorenika i njihova socioekonomskog statusa, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. 36 (1): 63–75.
- MIHIĆ, J. i BAŠIĆ, J. (2008). Preventivne strategije – eksternalizirani poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja djece i mladih, *Ljetopis socijalnog rada*. 15 (3): 445–471.
- NOVAK, M. i BAŠIĆ, J. (2008). Internalizirani problemi kod djece i adolescenata: obilježja i mogućnosti prevencije, *Ljetopis socijalnog rada*. 15 (3): 473–497.
- O'KEFFE, G. S. & CLARKE-PEARSON, K. (2011). *The impact of social media on children, adolescents and families*. SAD: American Academy of Pediatrics.
- POTARD, C., COURTIOUS, R. & RUSCH, E. (2008). The Influence of Peers on Risky Sexual Behaviour during Adolescence. *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*. 13 (3): 264–270.
- RICIJAŠ, N., KRAJCER, M. i BOUILLET, D. (2010). Rizična ponašanja zagrebačkih srednjoškolaca – razlike s obzirom na spol. *Odgojne znanosti*. 12 (1): 45–63.
- SCALES, P. C. (1999). Reducing Risk and Building Developmental Assets: Essential Actions for Promoting Adolescent Health. *Journal of School Health*. 69 (3): 120–133.
- VEJMELKA, L. (2012). Neke determinante vršnjačkog nasilja u adolescenciji. *Ljetopis socijalnog rada*. 19 (2): 215–240.
- WERSCH, A. & WALKER, W. (2012). Binge-drinking in Britain as a social

- and cultural phenomenon. The development of a grounded theoretical model. *Health Psychology*. 14 (1): 124–134.
- WHEELER, L. A., ZEIDERS, K. H., UPDEGRAFF, K. A., RODRIGUEZ DE JESUS, S. A. & PEREZ-BRENA, N. J. (2017). Mexican-Origin Youth's Risk Behavior from Adolescence to Young Adulthood: The Role of Familism Values. *Developmental Psychology*. 53 (1): 126–137.
- WHITE, H. R., FITE, P., PARDINI, D., MUN, E. Y. & LOEBER, R. (2013). Moderators of the Dynamic Link Between Alcohol Use and Aggressive Behavior among Adolescent Males, *Journal of Abnormal Child Psychology*. 53 (1): 211–222.
- WOOD, C. & HINKELMAN, L. (2008). Substance Abuse. UH. L. K. Coleman, C. Yeh, (Ur.), *Handbook of School Counseling*. New York i London: Routledge. 717–736.
- ZLOKOVIĆ, J. i VRCELJ, S. (2010). Rizična ponašanja djece i mladih. *Odgovorne znanosti*. 12 (1): 197–213.
- ŽIŽAK, A., JEĐUD, I. (2005). Agresivnost djece i mladih, *Dijete i društvo*. 7 (1): 60–75.
- ŽUNIĆ-PAVLOVIĆ, V. i POPOVIĆ-ĆITIĆ, B. (2010). *Programi prevencije poremećaja ponašanja u školi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

THE ASSOCIATION OF SOCIODEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS WITH EXTERNALIZING DISORDERS IN THE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

Tanja ZELENKA

University of Mostar, The Faculty of Science and Education

Tina VEKIĆ

University of Mostar, The Faculty of Science and Education

Karolina TADIĆ-LESKO

Center for Social Work Mostar

ABSTRACT

KEYWORDS:

externalized behavioral disorders, adolescents, behavioral problems, family factors, school success, prevention

The aim of this study is to examine the occurrence of externalized behavioral disorders of adolescents, taking into account the sociodemographic characteristics of the subjects (type of school, age, gender, family integrity, general school performance and educational prevention measures in the previous school year).

The study included 1342 students of first, second, third and fourth grades of secondary schools of Herzegovina-Neretva County. The selection of the department was made by accident. The age of the subjects ranges from 15 to 18 years, with the average age of the subjects being $M=16.2$ years ($SD=1.16$). Students usually achieve very good school performance (42.8%) with an average sample score of 3.9 ($SD=0.86$). Students are mostly exemplary (89.3%).

For the purpose of collecting data, with the prior author's approval, the Adolescent Risk Behavior Assessment Questionnaire was used (Livažović, 2011), which was modified (shortened) in a preliminary study where externalized behavioral disorders (aggressiveness, use of psychoactive agents, electronic abuse, risky sexual behavior, eating disorders, absenteeism (marking) from school) are measured).

The findings of the research indicate that externalized behavioral disorders are largely manifested by vocational school students, students with lower school performance, young men and older students, while the difference with regard to family integrity, no statistically significant differences were found on any of the analyzed dimensions, except in the dimension of expression of mild deviant behavior, where students who do not live in an integral family exhibit more pronounced mild deviant behavior, compared to students from complete families.

Pristupi i dimenzije održivosti vrtića - validacija skala i procjene odgojitelja o praksi odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u vrtićima¹

Dunja ANĐIĆ

Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet u Rijeci

UDK: 373.2.013

DOI: 10.15291/ai.4512

PRETHODNO PRIOPĆENJE

Primljeno: 27. 11. 2023.

SAŽETAK

KLJUČNE RIJEČI:

društvena, ekonomska i ekološka dimenzija održivosti, integrirani, projektni i problemsko-istraživački pristup, odgojitelji, odgoj i obrazovanje za održivi razvoj

Sustavan proces odgoja i obrazovanja za održivi razvoj počinje u vrtićima odnosno ustanovama ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja. Postojeće prakse i pedagoški pristupi u odgoju i obrazovanju za održivi razvoj nerijetko variraju, kao i različiti aspekti rada odgojitelja. U ovom istraživanju fokus je na procjenama praksi u razvoju domena održivosti u radu vrtića te na ispitivanju stavova odgojitelja o prevladavajućim pristupima u praksi. U istraživanju je sudjelovao 81 odgojitelj iz triju županija u Republici Hrvatskoj. Za potrebe istraživanja konstruirane su tri skale kojima su se ispitivale prakse rada odgojitelja u pojedinim dimenzijama održivosti: društvenoj, ekonomskoj i ekološkoj. Također su dodatno ispitane učestalosti provođenja pojedine dimenzije održivosti i pristupa u praksi rada vrtića u području odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. Zadatci istraživanja su uključivali: validaciju skala o dimenzijama održivosti, odnosno ispitivanje njihovih mjernih karakteristika, stavove o procjeni pedagoških pristupa u praksama odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, procjene o provođenju različitih praksi dimenzija održivosti u vrtićima te korelacijska izračunavanja dimenzija održivosti. Rezultati istraživanja uputili su na adekvatnost mjernih pokazatelja svih triju konstruiranih skala. Utvrđeno je da odgojitelji najčešće provode projektni pristup u praksi odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. Također je utvrđeno da postoji statistički značajna povezanost svih dimenzija održivosti koja je u skladu s integriranim pristupima u radu vrtića. Sveukupni rezultati

¹ Rad je prezentiran na međunarodnoj znanstveno-umjetničkoj konferenciji *Nova promišljanja o djetinjstvu II. – Dijete i prostor*, 1. – 3. lipnja 2023. godine, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru (Hrvatska). Cjeloviti rad nije objavljan, objavljen je samo sažetak u zborniku skupa na USB nosaču.

istraživanja upućuju na daljnja promišljanja o mjerenjima dimenzija održivosti kao pokazateljima razine implementacijskih procesa odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u predškolskim ustanovama, ali i značajnim indikatorima aspekata dimenzija rada vrtića kojima je potrebno daljnje unaprjeđivanje.

UVOD

Poznato je da su vrtići i škole minisocijalne zajednice i predstavljaju „jedan svijet“ u kojem se razvijaju, dotiču, povezuju i u interakciji su brojni dionici, sadržaji, organizacije, udruge, pojedinci i kolektivi, te na taj način predstavljaju jezgru implementacije ESD-a². Brojne prakse s kojima vrtići/predškolske ustanove mogu pridonijeti razvoju i implementaciji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj unutar specifičnih zajednica opisane u UNESCO-ovu izvješću (2008)³ ističu da su održivi vrtići temeljne institucije koje bi mogle utjecati na provedbu koncepta održivog razvoja; vrtići bi trebali postati/postaju mjesta odgoja i obrazovanja za održivi razvoj rane i predškolske dobi djece, ali i zajednica u kojima se nalaze (Samuellson i Kaga, 2008). Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje ističe vrtić kao mjesto „cjelovitog razvoja, odgoja i učenja djeteta, istraživanja, otkrivanja i aktivnog učenja, kvalitetnih odnosa, suradnje i tolerancije, stvaranja i izražavanja u različitim izražajnim formama, demokratičnog življenja, aktivnog sudjelovanja i suodlučivanja djeteta“ (NKRPOO⁴, 2015: 33–37). Nacionalni kurikulum ne predstavlja samo temelj tog sustava i kvalitetne prakse, već i osnovu za implementaciju sustavnog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, te realizaciju univerzalnih humanih vrijednosti, poticajne kulture i etosa institucije te cjeloživotnog učenja o održivom razvoju. Slunjski (2008 prema Perić, 2016: 26) ističe sljedeće: „Ako počnemo graditi temeljne vrijednosti održivog razvoja od najmlađih članova društva, na pravom smo putu izgradnje održivog hrvatskog društva. No, kurikulum nije striktno niti samo okvirni plan i program s ostalim elementima koji određuju praksu ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja i institucija koje ga provode nego koncept koji se prilagođava specifičnom kontekstu i specifičnosti same institucije“. Stvaranje „održivog“ kurikuluma vrtića jest različito za svaki vrtić. Međutim, pokušaj stvaranja okvira za mjerenje i utvrđivanje ključnih elementa kroz koje možemo „razumijevati“ elemente prakse rada i na tome „graditi“ održivo društvo i kvalitetnu održivu praksu, nije isključiv. Stoga se postavlja pitanje, bez obzira na specifičnosti, geografske, ekonomske, kulturne i ine, što je zajedničko održivim institucijama, školama i vrtićima? Što ih čini

² ESD – Education for Sustainable Development (engl.) prevodi se kao odgoj i obrazovanje za održivi razvoj.

³ I. Pramling Samuelsson i Y. Kaga (Eds.), *The Contribution of Early childhood education for a sustainable society*. Paris: UNESCO.

⁴ NKRPOO – kratica se rabi za naziv dokumenta Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje.

održivima i/ili kako mogu takve postati? Na to pitanje pokušava odgovoriti i ovaj rad. U ovom radu poseban je naglasak na dimenzijama održivosti u vrtićima i cilj je pokušati utvrditi načine na koje ih se može opisati, mjeriti i unaprjeđivati njihovu praksu sa svrhom postizanja kvalitetnije i znatnije implementacije odgoja i obrazovanja za održivi razvoj.

ODRŽIVI VRTIĆI ILI VRTIĆI ODGOJA I OBRAZOVANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ – PRAKSE I PEDAGOGIJE

Kako bi se mogao definirati pojam održivih vrtića, potrebno je prvo definirati pojam održivog razvoja. Za potrebe ovog rada izdvaja se jedna drukčija definicija od one najpoznatije⁵, koja vjerno oslikava „kompleksnost“ koncepta i upućuje na analitički pristup njegovu razumijevanju, a čini i osnovicu za teorijski okvir ovdje prikazanog istraživanja: „Održivi razvoj je razvoj koji na integrativni način ostvaruje ravnotežu između zahtjeva za unaprjeđivanjem kakvoće života kroz materijalne vrijednosti koje obuhvaćaju posao i novac (ekonomska dimenzija), za ostvarivanjem socijalne dobrobiti i mira za sve kao društvenih vrijednosti (društvena dimenzija), zahtjeva za očuvanjem prirodnih dobara i održivošću svih ekosustava kao ekoloških vrijednosti (ekološka dimenzija) uz temelje demokracije, jednakosti spolova, solidarnosti, zakonitosti, te poštivanja temeljnih ljudskih prava, uključujući pravo na slobodu i jednake mogućnosti za sve, kao političkih vrijednosti (politička dimenzija), a o kojima ovisi kvaliteta života sadašnjih i budućih generacija“ (Uzelac, 2008). Ova definicija određuje koncept održivog razvoja s nekoliko perspektiva, odnosno kao sustav komponenti ili dimenzija. Na taj isti analitički način, moguće je sagledati i razumijevati svaku odgojno-obrazovnu instituciju (Anđić, 2011: 2022). Na pitanje *Što su održivi vrtići?* nije lako niti jednoznačno odgovoriti, ali moguće je odrediti što bi bile sastavnice i kriteriji analize održivih vrtića. Okvirno i za potrebe ovog rada, može se definirati *održive vrtiće kao odgojno-obrazovne institucije u kojima se provodi rani i predškolski odgoj i obrazovanje, koje jednaki značaj pridaju praksama kojima se razvijaju komponente ili dimenzije održivog razvoja*. Organizacija OMEP

⁵ Najopćenitija i najpoznatija definicija proizašla je iz dokumenta World Commission on Environment and Development (1987), *Our Common Future*, Oxford. Glasi „Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe današnjih generacija bez kompromitiranja mogućnosti budućih generacija da zadovolji svoje potrebe“.

određuje održive vrtiće (OMEP Skala za procjenu okruženja za održivi razvoj⁶⁷) trima dimenzijama održivosti vrtića: Socijalna i kulturalna održivost, Ekonomska održivost i Održivost okoliša. Prema dosadašnjim istraživanjima, dimenzije održivosti vrtića u Hrvatskoj nisu posebno mjerene, iako je OMEP organizacija razvila upravo skalu za mjerenje pojedinih dimenzija. Anđić (2011) razvija skale za mjerenje četiriju dimenzija održivosti u školama, koje su se pokazale poprilično zadovoljavajuće, iako je potrebno dalje ih razvijati. Navedeno istraživanje uputilo je na činjenicu da su najrazvijenije upravo ekološka i društvena dimenzija održivosti, dok su ekonomska i politička procijenjene najnižim rezultatima.

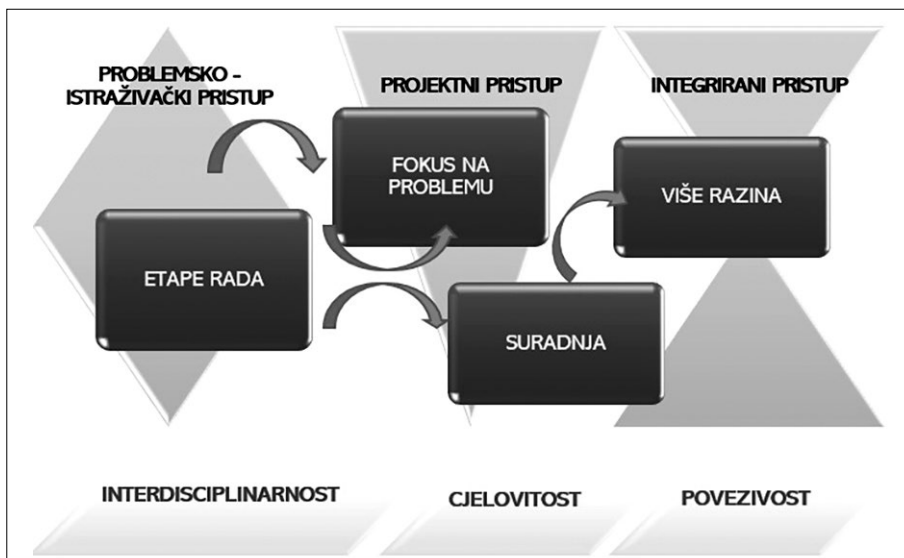
Vodeći se time i u ovom radu postavljen je sličan okvir za potrebe ovog istraživanja. Prema Perić (2016: 16), održivi su vrtići posebno usmjereni na razvoj djetetova odnosa sa sobom, drugima i okolinom/okolišem te se rabe različiti pristupi učenju primjereni dobi i interesima djece. Održivi vrtići promiču sve tri dimenzije održivog razvoja, koje bi se mogle okvirno opisati na sljedeći način: Društvena dimenzija upućuje na vrtić kao mjesto gdje djeca i odrasli uče prihvaćati i poštovati jedni druge, živjeti u zajednici i međusobno si pomagati. Suradnja, interakcija i timski rad djece, odgojitelja, stručnih djelatnika, roditelja i lokalne zajednice bitan je element prakse rada. Jednako poštovanje mišljenja djece i odraslih, kao ravnopravnih članova zajednice, uz naglašenu inkluziju djece s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama, istraživačko i aktivno učenje, obrazovanje i profesionalni razvoj odgojitelja, demokratska praksa, ali i promišljanje o budućnosti, ključne su sastavnice prakse. Ekološka dimenzija podrazumijeva ekološke aktivnosti i realizaciju ekoprojekata. Djeci je omogućeno upoznavanje prirodnog okoliša te raznovrsne igre na otvorenom. Vanjski i unutarnji dizajn vrtića prilagođen je djeci, odgojiteljima i osoblju te održivim načinima života i rada. Vanjsko okruženje održivih vrtića pogodno je za razvoj ekološke osjetljivosti djeteta. Ekološka dimenzija podrazumijeva korištenje obnovljivih izvora

⁶ Izvor <https://omepworld.org/wp-content/uploads/2021/02/2019-Introduction-to-the-OMEP-ESD-rating-scaleENG.pdf>.

⁷ Iz opisa preuzeto u cijelosti s <https://omepworld.org/wp-content/uploads/2021/02/2019-Introduction-to-the-OMEP-ESD-rating-scaleENG.pdf> „The OMEP ERS-SDEC primjenjuje isti postupak i instrumente procjene kao i The Early Childhood Environment Rating Scale – Revised (ECERS-R) (Harms, Clifford i Cryer, 1998) and - Extension (ECERS-E) (Sylva, Siraj-Blatchford, i Taggart, 2003). ERS-SDEC se može primijeniti u mnogim istraživanjima, uz korištenje detaljnijih i sveobuhvatnijih procjene kvalitete. ERS-SDEC također mogu primijeniti pojedinci ili skupine stručnjaka za reviziju kurikula održivog razvoja i može pomoći praktičarima i predškolskim djelatnicima u postavljanju prioriteta razvoja kurikula. OMEP se zalaže za daljnji razvoj, doradu i reviziju ovog instrumenta u budućnosti i u suradnji s praktičarima.“ (str. 1).

energije, potrošnju i štednju koja istodobno odgovara elementima sastavnica ekonomske dimenzije vrtića. Ekonomska dimenzija podrazumijeva štednju resursa i korištenje obnovljivih izvora i implicira ekološko ponašanje. Korištenje recikliranih materijala potiče kreativnost, poput izrade igrački, unutar-njega, ali i vanjskog dizajna vrtića. Dimenzije održivih vrtića omogućavaju i daljnju operacionalizaciju i nadogradnju i nikako ih se ne treba smatrati finalnim. Uz navedeno, potrebno je spomenuti i najčešće pristupe u implementaciji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u vrtićima. Prema Uzelac i sur. (2014) to su: projektni, integrirani i problemsko-istraživački pristupi. Projektni je pristup cjelovit u poticanju razvoja osjetljivosti djece za održivi razvoj, te najčešći u praksi rada vrtića. Projekt predstavlja sklop aktivnosti u kojem djeca proučavaju neku temu ili problem održivosti baveći se različitim aktivnostima, on potiče osjećaj čuđenja, maštovitost i kreativnost, stjecanje iskustva, vještina i znanja, uključujući emocionalnu, afektivnu i kognitivnu dimenziju razvoja djeteta (Uzelac i sur., 2014: 57). Problemsko-istraživačkim pristupom pred dijete se stavlja određeni problem do čijeg rješenja treba doći samostalno, tragajući za odgovorima na kompleksna pitanja i probleme održivog razvoja. Krajnji je cilj uočavanje uzročno-posljedičnih veza i viđenje svijeta oko sebe, pri čemu je naglašena važnost razvoja osjetljivosti na promjene i snalaženja u različitim kontekstima problema održivosti (Uzelac i sur., 2014). Integrirani pristup uključuje povezivanje dvaju ili više odgojno-obrazovnih područja i integraciju koja je moguća na razinama sadržaja, didaktičkog materijala, planiranja i same realizacije. Takav pristup, kao i ostala dva, podrazumijeva interdisciplinarnost u procesu razvoja osjetljivosti djece za održivi razvoj (Uzelac i sur., 2014). Sva su tri pristupa znatno implementirana u Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje (2015). Autori naglašavaju da je neupitno međusobno „preplitanje, nadopunjavanje ili ne isključivost“ ovih pristupa u praksi. Pristupi, njihovi elementi i njihov odnos prikazani su Slikom 1.

Ključne karakteristike svih triju pristupa su holističnost odnosno cjelovitost u pristupu sadržajima, temama i problemima održivosti, interdisciplinarnost i povezivost. Prema Rieckmann (2018: 49), dominantni pedagoški pristupi u implementaciji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj temelje se na stavu da je dijete/učenik u centru učenja i da postoji potreba za akcijski usmjerenim i transformativnim učenjem. Održivi vrtići predstavljaju mjesta na kojima se razvijaju i mogući su ovi pedagoški pristupi. Zaključci što inozemnih (Eriksen,

SLIKA 1. Pristupi implementaciji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u vrtićima/ predškolskim ustanovama (autorica)

2013; Kalvaitis i Monhardt, 2015; Weldemariam i sur., 2017; Woodward i Zari, 2018), a što domaćih istraživanja (Uzelac, 2008; Kostović-Vranješ, 2015; Anđić, 2017; Lipovac i sur., 2017; Anđić i Tatalović Vorkapić, 2019; Anđić, 2022), ističu da rano i predškolsko razdoblje jest temelj cjeloživotnog učenja za održivi razvoj. Cjeloživotno učenje za održivi razvoj potrebno je sustavno provoditi u vrtićima; kurikulumi trebaju eksplicitnije uključivati održivost; kroz projekte i projektno učenje odgoj i obrazovanje za održivi razvoj znatno se implementira u prakse vrtića; vrtići imaju golemo značenje u razvoju ekološke senzibilnosti, te ekoloških i održivih vrijednosti i održive kulture i općenito održive budućnosti. Waldemariam i sur. (2017) analiziraju kurikulume ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja ističući da su ideje održivosti u njima više implicitne nego eksplicitne: australski i norveški kurikulumi su eksplicitni u održivosti i usmjereni na prirodno obrazovanje i kontakte s okolišem i vanjskim prostorom, dok je švedski kurikulum više implicitan. Engleski je kurikulum implicitan uz promicanje ekološkog svjetonazora, kao i kurikulum iz Sjedinjenih Američkih Država (USA, Head Start) koji nudi istraživanja u prirodi. Bitno je pritom naglasiti da „mlađa djeca ovdje ne predstavljaju samo ciljnu grupu, već još važnije resurse u postizanju cilja integriranja cjelovitog kulturnog ra-

zumijevanja SD-a⁸. Istovremeno, pristupi i načini razmišljanja ESD-a također „imaju potencijalno važne doprinose za kulturu djece i kvalitetu života sami po sebi“ (Eriksen, 2013: 112). Taj je stav još znatnije istaknut prema Stuhmcke (2012) koji definira „malu djecu kao nositelje promjene k održivosti“⁹. Autorica ističe da je s konstruktivističkog gledišta dijete sukonstruktor znanja, iskustava, aktivnosti, učenja, igre i zajedno s odgojiteljem realizira demokratsku praksu, iskustva učenja, rješavanje problema, postavljanje pitanja i pronalaženje odgovora. Projektno učenje i projektne aktivnosti su dominantni pristupi kojima se potiče transformativno učenje djece i djelatnika i koji doprinose razvoju kulture održivosti, razvoju interakcije, pripadnosti zajednici, poticanju društvenih promjena i kontinuiranom pozitivnom napretku (Stuhmcke, 2012: 59). Odgoj i obrazovanje za održivi razvoj putem povezivanja djece s prirodom sustavno počinje u vrtićima i razvija se do adolescencije na temelju triju ključnih faza razvoja: 1. fazu čini empatija, 2. fazu čini istraživanje, a 3. fazu čini aktivitet (White i Stoecklin, 2008). U razvoju tih procesa povezivanja s prirodom kao pretpostavkom odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, ključni su osobni transformativni procesi u potrazi za ekološkim identitetom te pedagoški pristupi odgojitelja i učitelja u vrtićima i školama (Kretz, 2014), a putem njih, i procesi djece, obitelji i drugih čimbenika u zajednici. Dosadašnja istraživanja potvrđuju da postoji znatna implementacija praksi odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u ustanovama ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja, a potvrda je tomu i veliki porast broja ekovrtića. Vrtići kao institucije, odgojitelji i djeca stoga čine ključne pokretače takvih procesa, a propitivanje njihovih praksi predstavlja dobar temelj za njihovo daljnje unaprjeđivanje i realizaciju budućih održivijih praksi.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i zadatci istraživanja

Cilj ovog preliminarnog istraživanja bio je ispitati praksu rada odgojitelja u provođenju odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. Istraživački zadatci:

1. Utvrditi mjerne karakteristike konstruiranih skala za mjerenje dimenzija

⁸ SD – Sustainable Development (engl.), održivi razvoj.

⁹ Opa. D. A. engl. *young children as change agents of sustainability*.

održivosti.

2. Utvrditi procjene odgojitelja o najučestalijem pristupu u praksi odgoja i obrazovanja za održiv razvoj.
3. Utvrditi procjene odgojitelja u dimenzijama održivosti odnosno u kojoj su mjeri implementirane dimenzije održivosti u odgojno-obrazovnoj praksi rada odgojitelja u vrtićima.
4. Utvrditi postoji li statistički značajna povezanost dimenzija održivosti vrtića.

Kako je u pitanju bilo preliminarno istraživanje, hipoteze nisu postavljene.

Ispitanici, mjerni instrument i postupak istraživanja

Uzorak je bio prigodan i slučajan, a činio ga je 81 odgojitelj dječjih vrtića/ predškolskih ustanova iz Primorsko-goranske, Zagrebačke i Splitsko-dalmatinske županije. Kronološka dob ispitanika bila je u rasponu od 20 do 60 godina života. U odnosu na godine radnog iskustva, od ukupnog broja ispitanika, N = 26 ispitanika imalo je radno iskustvo od 0 do 10 godina (uključuje pripravnike), N = 19 ispitanika imalo je od 11 do 20 godina radnog iskustva, N = 18 ispitanika imalo je od 21 do 30 godina radnog iskustva, te N = 18 ispitanika imalo je od 31 do 40 godina radnog iskustva. U odnosu na postignuto obrazovanje, N = 45 ispitanika bili su stručni prvostupnik/prvostupnica, N = 13 ispitanika bili su sveučilišni prvostupnici /prvostupnice, N = 12 ispitanika je bilo magistar/magistra ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja, dok je N = 11 ispitanika odgovorilo da je ostalo. Svi ispitanici bili su ženskog spola.

Istraživanje je provedeno od lipnja do rujna 2022. godine u *online* obliku (Google forms). Anketni upitnik¹⁰ sadržavao je sedam pitanja: sociodemografske podatke o ispitanicima, skale procjena o provođenju praksi u odnosu na ekološku, društvenu i ekonomsku dimenziju, skale procjene aspekata rada sve tri održivosti vrtića, skale procjene elemenata vanjskog okoliša (biofilicni dizajn) i procjene pedagoških pristupa u provođenju odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. Prvim pitanjem pitalo se ispitanike da procjene koliko se često

¹⁰ Originalni anketni upitnik konstruiran je za potrebe završnog rada Antonije Perić (2016) kada je provedeno istraživanje na uzorku 71 odgojitelja (u papirnoj verziji). Nakon utvrđivanja mjernih karakteristika korištenih skala, revidirane su sve skale, pri čemu je revizija uključivala promjene i izbacivanje pojedinih čestica (npr. Društvene dimenzije), promjene u procjenama pristupa (procjenjuje se samo jedan najzastupljeniji, a ne svi) te samih dimenzija održivosti (promjena skala procjene). Istraživanje je 2022. godine provedeno na revidiranim česticama skala.

provodi odgoj i obrazovanja za održivi razvoj u vrtiću/predškolskoj ustanovi. Skala procjene imala je tri stupnja i glasila je: *provodi se potpuno; djelomično i uopće se ne provodi*. Nadalje, ispitanicima je bila ponuđena skala s trima česticama, na kojoj su morali procijeniti najučestaliji pristup u implementaciji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u svojoj praksi. Pitanje je glasilo: *Koji pristup odgoja i obrazovanja za održivi razvoj je najčešći u Vašem radu u odgojno-obrazovnoj skupini?* Ponuđeni odgovori su glasili: a) Integrirani pristup (povezivanje dvaju ili više odgojno-obrazovnih područja u radu), b) Projektni pristup (stjecanje iskustva, znanja i vještina kroz određenu temu, koja se određuje prema dječjim interesima, projektima), c) Problemsko-istraživački pristup (istraživanje određenog problema okoliša i održivosti koji pobuđuje zanimanje djece). Ispitanici su morali označiti samo jedan, najčešći pristup. Također na isti su način ispitane i ukupne procjene implementacije pojedinih dimenzija održivosti u praksi rada vrtića. Metrijske karakteristike ovih dviju skala neće se posebno prikazati, nego samo deskriptivni pokazatelji, odnosno rezultati procjena odgojitelja. Pitanje kojim su ispitanici procjenjivali uređenost/korištenje vanjskog prostora (uključujući biofilicni dizajn) glasilo je: *Koji od ovih objekata/površina postoje na vanjskom prostoru Vašeg vrtića?* Skala procjene je glasila: 1 = *ne postoji*; 2 = *djelomično postoji*; 3 = *postoji*. Ova skala sadržavala je 15 čestica. Pitanje koje je postavljeno za procjenu održivosti rada bilo je jednako za sve tri skale i glasilo je: *U kojoj su mjeri ove vrijednosti i ciljevi dio Vašeg svakodnevnog rada/prakse u Vašem vrtiću?* Na svim trima skalama održivosti vrtića zadatak ispitanika je bio da procjene svoj rad putem skale Likertova tipa koja je glasila: 0 = *uopće nema toga/ne postoji*; 1 = *u najmanjoj mjeri*; 2 = *u maloj mjeri*; 3 = *u osrednjoj mjeri*; 4 = *u velikoj mjeri* i 5 = *u najvećoj mjeri*. Skale su razvijene u skladu s okvirom opisanim u teorijskom dijelu ovog rada. Istraživanje se provelo *online* anketiranjem. Od ispitanika je dobiven pristanak o provođenju istraživanja, a upoznati su bili sa svrhom i ciljem istraživanja tijekom održavanja stručnog skupa. Ispitanici su dobili poveznicu na anketu koja je bila izrađena u Google obrascima. Istraživanje je bilo dobrovoljno i anonimno i usklađeno s etičkim načelima provođenja znanstvenog istraživanja. Sve statističke analize provedene su u statističkom programu SPSS.v26.

Rezultati istraživanja

Prvim istraživačkim zadatkom utvrdile su se mjerne karakteristike korištenih skala u anketnom upitniku. Rezultati analiza prikazani su u tablicama¹¹.

Na svim skalama utvrđene su prihvatljive mjere adekvatnosti uzorka, odnosno provedeni su Kaiser-Meyer-Olkinov test (KMO) i Bartletov test sferičnosti¹². U Tablici 1 se prikazuju dobivene metrijske karakteristike svih skala, rezultati eksplorativnih i faktorskih analiza i dobivena faktorska zasićenja.

TABLICA 1. Rezultati mjernih karakteristika svih skala

Metrijske karakteristike skala	Skala društvene održivosti	Skala ekološke održivosti	Skala ekonomske održivosti
Kaiser-Meyer-Olkinov test (KMO)	0,80	0,83	0,71
Eksplorativna analiza (PCA) - metoda glavnih komponenti	4 komponente	4 komponente	4 komponente
Monte Carlo paralelna analiza	2 faktora	3 faktora	4 faktora
Faktorska analiza (FA) - metoda glavnih komponenti	Varimax rotacija na 2 faktora	Promax rotacija na 3 faktora	Oblim rotacija na 4 faktora
Objašnjenost varijance	57 %	61 %	57 %

KMO = Kaiser-Meyer-Olkinov test adekvatnosti uzorka; PCA = eksplorativna analiza (*principal components*); FA = faktorska analiza

Skala društvene dimenzije održivosti sadržavala je 19 čestica, a eksplorativna analiza (metoda glavnih komponenti) skale rezultirala je s četirima komponentama. Međutim, *scree plot* i Monte Carlo paralelna analiza uputili su na zadržavanje triju komponenti, stoga je faktorska analiza provedena na dvama faktorima s varimax rotacijom koji zajedno objašnjavaju 47 % varijance. Dvije čestice, suradnja s drugim vrtićima i suradnja s lokalnom zajednicom, dobile su zasićenja manja od 0,30. Čestice su brisane i ponovljena je analiza, koja je rezultirala s 57 % objašnjene varijance. U Tablici 2 prikazana su dva ekstrahirana faktora društvene dimenzije održivosti.

¹¹ Vrijednosti ispod 0,30 se ne prikazuju.

¹² Nije prikazan jer je utvrđen statistički značajan na svim trima skalama, stoga je prihvatljiv.

TABLICA 2. Pattern matrica skale društvene održivosti vrtića i deskriptivni pokazatelji (M, SD)

Društvena dimenzija održivosti	Faktori		Deskriptivni pokazatelji	
	1	2	M	SD
1. empatija	0,948		4,69	0,46
2. senzibilitet djece za potrebe drugih	0,913		4,62	0,54
3. razumijevanje svojih prava	0,731		4,45	0,70
4. ekološki prihvatljivo i održivo ponašanje	0,688		4,38	0,60
5. jednakost i pravda	0,683		4,63	0,60
6. istraživačko i aktivno učenje	0,671		4,41	0,74
7. humanizam i tolerancija	0,667		4,60	0,56
8. razumijevanje i prihvaćanje različitosti	0,557	0,452	4,53	0,69
9. inkluzija djece s posebnim potrebama	0,505		4,25	1,03
10. sloboda izbora aktivnosti	0,440	0,321	4,65	0,50
11. njegovanje pozitivnih odnosa s roditeljima		0,800	4,71	0,50
12. njegovanje pozitivnih odnosa s ostalim suradnicima		0,782	4,53	0,75
13. njegovanje pozitivnih odnosa s djecom		0,684	4,80	0,53
14. samostalno mišljenje		,663	4,40	0,78
15. stručno usavršavanje		0,574	4,33	0,88
16. kritičko razumijevanje i promišljanje	0,371	0,488	4,23	0,78
17. kreativnost	0,424	0,479	4,65	0,59

M = aritmetička sredina, SD = standardna devijacija

Na temelju dobivenih rezultata prvi je faktor moguće nazvati Empatija i humanističke vrijednosti, a drugi faktor Odnosi i mišljenje (osobno i profesionalno). Vidljivo je da pojedine čestice posjeduju zasićenja na dvama faktorima,

npr. kreativnost, koja može biti opisana i kao vrijednost, ali i osobina ličnosti. Čestica razumijevanje i prihvaćanje različitosti opisuje i humanističke vrijednosti, ali čini dio osobnog i profesionalnog mišljenja i odnosa. Dobiveni rezultati aritmetičkih sredina upućuju na vrlo pozitivne prakse usmjerenosti na razvoj djeteta – stvaranje pozitivne slike o sebi, pozitivnih vrijednosti i stavova, suradnju s djecom i roditeljima, empatiju prema drugima. Izračunavanjem pouzdanosti skale sa 17 čestica utvrdio se koeficijent pouzdanosti Cronbachova alfa $\alpha = 0,91$. Utvrđeni koeficijent pouzdanosti prvog faktora iznosio je $\alpha = 0,89$, a drugog faktora $\alpha = 0,83$.

Skala ekološke dimenzije održivosti sadržavala je 17 čestica. Eksplorativna analiza ekološke dimenzije održivosti vrtića rezultirala je s četirima komponentama koje objašnjavaju 67 % zajedničke varijance. Scree plot i paralelna analiza uputili su na zadržavanje triju komponenti, odnosno provođenje faktorske analize s tri faktora. Najjasnija matrica dobivena je promax rotacijom. U konačnici, analizom se objasnilo 61 % zajedničke varijance. Koeficijent unutarne pouzdanosti cijele skale iznosio je $\alpha = 0,89$.

TABLICA 3. Pattern matrica skale ekološke dimenzije održivosti vrtića i deskriptivni pokazatelji (M, SD)

Ekološka dimenzija održivosti	Faktor			Deskriptivni pokazatelji	
	1	2	3	M	SD
1. posjeti kult. ustanovama	0,907			4,01	1,1
2. izleti pogodni za odgoj i obrazovanje za održivi razvoj	0,896			3,93	1,2
3. ekološki projekti i aktivnosti	0,810			4,00	1,1
4. čišćenje vrtićkog okoliša	0,722			3,61	1,21
5. obilježavanje važnih ekodatuma	0,628			4,30	0,97
6. recikliranje papira	0,530			3,59	1,51
7. akcije sakupljanja papira	0,499			3,76	1,52
8. prilagođenost vanjskog prostora potrebama djece		0,907		4,07	1,0
9. adekvatno uređeno igralište	-,013	0,784		3,85	1,11
10. sigurnost u okružju vrtića	-,262	0,734		4,38	0,83

Ekološka dimenzija održivosti	Faktor			Deskriptivni pokazatelji	
	1	2	3	M	SD
11. prilagođen vanjski i unutarnji dizajn	-,088	0,676		3,76	0,92
12. čistoća unutarnjeg i vanjskog okoliša	,183	0,635		4,44	0,80
13. boravak na vanjskom prostoru	,259	0,618		4,77	0,61
14. jačanje ekosvijesti		0,550		4,41	0,70
15. zdrava prehrana u kuhinji			0,896	4,35	0,85
16. zdravlje i čistoća u vrtiću			0,826	4,53	0,65
17. materijali za zdravu prehranu			0,697	4,45	0,79

M = aritmetička sredina, SD = standardna devijacija

Prvi dobiveni faktor nazvan je Izvan/vrtićke aktivnosti i njime se opisuju posjeti, izleti, projekti te različite ekološke aktivnosti poput recikliranja. Drugi faktor nazvan je Dizajn i sigurnost i opisuje adekvatnost prostora vrtića, odnosno prostorno-materijalno okruženje, dok je treći faktor nazvan Prehrana, zdravlje i čistoća u vrtiću. Utvrđeni koeficijent pouzdanosti iznosili su: prvog faktora $\alpha = 0,86$, drugog faktora $\alpha = 0,85$, a trećeg faktora $\alpha = 0,79$.

Prema dobivenim rezultatima moguće je zaključiti da ispitanici procjenjuju implementiranost ekološke dimenzije održivosti u vrtićima visokim aritmetičkim vrijednostima. Zanimljiv je rezultat najviše aritmetičke sredine dobivene na čestici boravka na/u vanjskom prostoru, što se tumači jako pozitivno, a posebice u svjetlu suvremenijih istraživanja o nužnosti provođenja vremena na vanjskim prostorima kao bitnog aspekta rada vrtića u poticanju zdravog rasta i razvoja djece, ali i razvoju tzv. „povezanosti s prirodom“ (Korkmaz i Yilmaz, 2017; Anđić, 2022).

Skala ekonomske održivosti sadržavala je 14 čestica. Eksplorativna analiza skale ekonomske dimenzije održivosti rezultirala je s četirima komponentama i objašnjenjem 68 % zajedničke varijance. Uz potvrdu paralelne analize, izvršena je faktorska analiza na četirima faktorima i konačnim objašnjenjem od 68 % zajedničke varijance.

TABLICA 4. Rotirana faktorska matrica skale ekonomske održivosti vrtića i deskriptivni pokazatelji (M, SD)

Ekonomska održivost vrtića	Faktor				Deskriptivni pokazatelji	
	1	2	3	4	M	SD
1. recikliranje papira	0,978				3,48	1,48
2. korištenje recikliranog papira	0,774				3,32	1,42
3. skupljanje i zbrinjavanje starih baterija	0,404				3,69	1,65
4. mjesečna kontrola potrošnje resursa		0,857			3,33	1,27
5. planiranje korištenja i upravljanja resursima		0,701			3,53	1,34
6. skupljanje i zbrinjavanje papira, plastike i stakla		0,547			3,74	1,41
7. smanjenje grijanja		0,461			4,23	1,00
8. zatvaranje slavine			0,866		4,67	0,79
9. obostrano iskorištavanje papira			0,660		4,32	1,00
10. gašenje svjetla			0,508	0,374	4,60	0,70
11. kontrolirana potrošnja energije				0,762	4,44	0,74
12. strategije korištenja resursa		0,405		0,507	3,21	1,42
13. kante za razvrstavanje otpada	0,476			0,494	3,57	1,52
14. briga o potrošnji materijala			0,318	0,480	4,20	0,93

M = aritmetička sredina, SD = standardna devijacija

Iz prikaza matrice vidljiva su četiri faktora, ali i da pojedine čestice imaju zasićenja na dvama faktorima. Riječ je o česticama koje istodobno opisuju više aspekata ove dimenzije. Briga o potrošnji materijala je istodobno i aspekt faktora Štednja, ali i Potrošnja i strategija. Na sličan način moguće je objasniti zasićenja dobivena na čestici gašenje svjetala, koja može biti shvaćena kao dio štednje, ali i strategije korištenja resursa. Najviše vrijednosti aritmetičkih sredina dobivene su na česticama (pro)ekološkog ponašanja, a najmanje po pitanju strategija korištenja resursa. To upućuje na zaključak da, iako se od-

gojitelji ponašaju proekološki, istodobno se ne ponašaju i dostatno strateški. Iz rezultata je moguće zaključiti da strateško upravljanje i planiranje resursa nisu dostatno uključeni u njihov rad. Međutim, generalno gledajući, dobivene vrijednosti na cijeloj skali mogu se protumačiti srednje visokim i visokim rezultatima.

Na 14 čestica skale ekonomska dimenzija održivosti, utvrđena vrijednost koeficijenta pouzdanosti je iznosila $\alpha = 0,84$. Prvi faktor pod nazivom Recikliranje rezultirao je vrijednošću koeficijenta pouzdanosti Cronbachova $\alpha = 0,78$; drugi faktor nazvan Kontrola i planiranje resursa rezultirao je vrijednošću $\alpha = 0,78$, dok je treći faktor nazvan Proekološko ponašanje rezultirao vrijednošću koeficijenta pouzdanosti $\alpha = 0,72$. Na četvrtom faktoru nazvanom Kontrola i strategija potrošnje utvrđena vrijednost koeficijenta pouzdanosti je iznosila $\alpha = 0,88$.

Rezultati istraživanja koji su se odnosili na procjene odgojitelja o učestalosti provođenja dimenzija održivosti u praksi rada vrtića prikazani su Tablicom 5. Rezultati procjena ispitanika upućuju na to da se u vrtićima najvišim rezultatima procjenjuje implementacija društvene dimenzije, a najmanjim rezultatima ekonomska dimenzija održivosti.

TABLICA 5. Rezultati procjena odgojitelja o učestalosti provođenja dimenzija održivosti u praksi rada vrtića

Dimenzije održivosti	N	minimum	maksimum	M	SD
Društvena dimenzija	81	3,00	5,00	4,45	0,63
Ekonomska dimenzija	81	2,00	5,00	3,85	0,77
Ekološka dimenzija	81	2,00	5,00	4,25	0,75

N = broj ispitanika; M = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija

Očekivano je bilo da će ekološka dimenzija održivosti biti procijenjena najvišim rezultatima, međutim utvrđeno je da je to društvena dimenzija.

Skala kojom se ispitala učestalost korištenja pojedinog pristupa u implementaciji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u praksi vrtića imala je samo tri čestice, stoga se nije provela faktorska analiza, nego samo deskriptivna izračunavanja. Rezultati su prikazani Tablicom 6. Rezultati upućuju na to da je projektni pristup (48, 1 %) najučestaliji u praksi rada vrtića.

TABLICA 6. Rezultati istraživanja o najčešćim pristupima u implementaciji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u vrtićima

Pristupi		N	%
	Integrirani pristup	28	34,6
	Projektni pristup	39	48,1
	Problemsko-istraživački pristup	14	17,3
	UKUPNO	81	100,0

N = broj ispitanika; % = postotak

Na kraju su provedena i korelacijska izračunavanja dimenzija održivosti. Analiza je provedena na linearnim kompozitima čestica u skalama održivosti. Rezultati su prikazani Tablicom 7.

TABLICA 7. Rezultati korelacijskih izračunavanja dimenzija održivosti

	Lk_društvena	Lk_ekološka	Lk_ekonomska
Lk_društvena	1		
Lk_ekološka	0,646**	1	
Lk_ekonomska	0,481**	0,834**	1

Iz rezultata Pearsonovih koeficijenata je vidljiva značajna srednja ($r = 0,646$ i $r = 0,481$) i jaka statistička povezanost ($r = 0,834$) svih triju dimenzija održivosti.

RASPRAVA

Na temelju dobivenih rezultata ovog istraživanja može se zaključiti da je društvena dimenzija održivosti vrtića procijenjena najvišim vrijednostima. U tablicama su posebno prikazane metrijske karakteristike svih skala i dobiveni rezultati. Kako je ovo bilo preliminarno istraživanje, dobivene je vrijednosti moguće interpretirati vrlo indikativnima. Na svim skalama dobiven je značajan postotak objašnjenja zajedničke varijance i može se smatrati vrlo dobrim rezultatom. Testovi pouzdanosti svih skala su bili adekvatni, odnosno rezultirali su zadovoljavajućim i vrlo zadovoljavajućim dobivenim vrijednostima koeficijenata pouzdanosti (Cronbachova alfa). Pri prikazu statističkih analiza naglasak nije bio samo na izračunavanju rezultata, nego i na jasnoći prikaza,

stoga se pri prikazu faktorskih analiza odlučilo za one rotacije koje su jasnije prikazivale dobivene podatke.

Rezultati istraživanja pokazali su da je projektni pristup najzastupljeniji u radu vrtića, što jest bilo očekivano. Projektno učenje i projekti najčešći su oblici rada kojima odgojitelji potiču sadržaje okoliša i održivosti. No rezultati upućuju i na zastupljenost ostalih dvaju pristupa. Na temelju rezultata može se također uvidjeti da bi pristupi radu ipak trebali biti jasnije ispitani, te da bi formulacije opisa pristupa ipak trebale biti konkretnije kako bismo dobili značajnije podatke.

U nastavku interpretacije rezultata treba istaknuti da, iako nisu postavljene hipoteze, bilo je očekivano da će s najvišim rezultatom biti procijenjena ekološka dimenzija održivosti. Kako nema tako specifičnih istraživanja u Hrvatskoj s kojima bi se mogli komparirati dobiveni rezultati, realno bi bilo očekivati da je praksa odgojitelja više povezana s ekološkim projektima i ponašanjima, poput izleta, akcija čišćenja, recikliranja i sl., ipak učestalija. Istraživanja u osnovnim školama na temelju dimenzija održivosti uputila su na veću zastupljenost ekološke dimenzije, a u uskoj povezanosti s programom ekoškola (Anđić, 2011). Istodobno podatci potvrđuju da veliki broj vrtića provodi programe ekoškola, što podupire stav o projektom učenju i zastupljenosti ekološke dimenzije rada (Cincera i sur., 2017; Korkmaz i Yildiz, 2017). Na skali društvena dimenzija održivosti analiza se ponovila zbog brisanja dviju čestica, i to čestica suradnje vrtića sa zajednicom, što nije bio očekivani rezultat. Suradnja s lokalnom zajednicom svakako je bitna značajka praksi rada vrtića, međutim moguće je objasniti rezultat nerazumijevanjem čestice s obzirom na to da je u konačnici suradnja s roditeljima ipak visoko procijenjena. Jedino je moguće to objasniti činjenicom da odgojitelji nisu te čestice dostatno razumjeli ili su to smatrali suradnjom s ostalim suradnicima i roditeljima kao članovima zajednice. Međutim, treba napomenuti da se, primjerice, programi ekovrtića ne mogu realizirati bez potpore lokalne zajednice i da je jedna od bitnih značajki vrtića upravo povezivanje s lokalnom zajednicom i suradnja sa zajednicom. Stoga taj rezultat svakako treba shvatiti kao smjernicu za neka buduća istraživanja, odnosno upravo bi suradnja vrtića trebala biti predmet ili aspekt prakse rada vrtića koji bi trebalo znatnije istražiti u nekim budućim istraživanjima.

S druge strane, područje dječjih prava, tolerancija, poštovanje i suradnja sa zajednicom jesu teme kojima se posljednjih godina pridaje posebna pozornost i brojni projekti u radu vrtića su usmjereni upravo na takvu tematiku. Ar-

gument je tomu i vrijednosno usmjerenje te načela Nacionalnog kurikuluma za rani i predškolski odgoj i obrazovanje (2015) koja promoviraju vrijednosti održivog razvoja, ali posebice se zastupljene u društvenoj dimenziji održivosti vrtića. Skala društvene održivosti, koja je sadržavala 17 čestica, ekstrahirala je 2 faktora. S tim u skladu su i procjene odgojitelja koji očigledno tim vrijednostima, poticanju takvih stavova i vještina pridaju značenje u svojoj praksi rada. Dobiveni rezultati odgovaraju integriranom pristupu rada u vrtićima, ali i temeljnim karakteristikama odgoja i obrazovanja za održivi razvoj koji zagovara takve pedagogije i oblike rada, poput kritičkog razumijevanja, prihvaćanja različitosti, istraživačkog učenja i kreativnosti. Osim toga, razjašnjavanje i poticanje vrijednosti u potpunosti je u skladu s vizijom UNESCO-a o promociji odgoja i obrazovanja za održivi razvoj u odgojno-obrazovnim institucijama, i to posebice u ranom djetinjstvu i predškolskom sustavu. „Na osnovu temeljnih vrijednosti održivog razvoja, ciljevi dječjeg učenja za održivi razvoj su kultiviranje svijesti djece, znanja, vrijednosti, ponašanja i navika povezanih s održivim razvojem te promicanje njihove sposobnosti preobrazbe ideala održivog razvoja u stvarnost. Međutim, pomažući maloj djeci da shvate smisao održivog razvoja i nauče poduzeti relevantne radnje putem razvojno primjerenog pristupa, temeljno je pitanje učenja mladih djece za održivi razvoj.“ (Yan i Fengfeng, 2008: 47). Pressoir (2008: 62) također ističe da je „ključno inicirati implementacijske procese koji uključuju holistički pristup u obrazovnim politikama, odgoju i obrazovanju - institucijama, kurikulumu i metodama i u obrazovanju roditelja“. Novi pristup odgoju i obrazovanju za održivi razvoj upravo se temelji na vrijednostima, stavovima i vještinama koje potiču promjene i kreiraju kompetentnijeg „učenika“, a istraživanja upućuju na to da je takav pristup učenju i poučavanju održivosti – od odgoja i obrazovanja za okoliš usmjeren na odgoj i obrazovanje za održivi razvoj djece, koja djeluju i sama iniciraju promjenu i mijenjaju (Hedefalk i sur., 2014). Iako je ova skala rezultirala poprilično jasnim faktorima, ipak treba primijetiti da bi ubuduće čestice trebale biti jasnije postavljene i možda formulirane u konkretnom kontekstu, putem konkretnih aktivnosti rada u vrtićima u području odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. Svakako bi trebalo promisliti o nizanju i grupiranju čestica u subskalama kojima bi se ispitivali pojedini aspekti rada, samoaktivnosti u projektima, odnos, suradnja, usavršavanje i sl.

Skala ekološke održivosti je dimenzija rada koja je poprilično zastupljena u radu vrtića. Međutim, jasno je da je riječ o specifičnim aktivnostima koje se

realiziraju u praksi rada vrtića, odnosno o specifičnim ekološkim ponašanjima (čišćenje, recikliranje, akcije skupljanja papira i dr.). Iznenađujući je rezultat dobiven na recikliranju s obzirom na činjenicu da se očekivao mnogo viši rezultat. Aktivnosti recikliranja, skupljanja papira i sl. često su aktivnosti koje provode vrtići, stoga je ovaj rezultat neočekivan i teško objašnjiv. Rezultati dobiveni na skali ekonomske dimenzije održivosti upućuju na to da čestice kojima se opisuje naprednije ekološko ponašanje ipak imaju nešto manja zasićenja i niže dobivene vrijednosti aritmetičkih sredina. Strategija korištenja resursa procijenjena je nižim rezultatima i taj je problem često povezan s financijskim statusom odgojno-obrazovnih ustanova, o čemu svjedoče brojna istraživanja i procjene odgojitelja. Istodobno je taj problem povezan i s ekološkom dimenzijom održivosti i procjenama vanjskog okoliša. Većina vrtića zadovoljava temeljne standarde unutrašnjeg i vanjskog uređenja prostorija, međutim, ako se želi promovirati znatnija praksa u području održivog razvoja, onda te rezultate treba ipak tumačiti nedostatnima. Ako se uzmu obzir rezultati suvremenijih istraživanja, koji naglašavaju značenje unutarnjeg i vanjskog dizajna prostora te integrirano učenje uz pokret, koje omogućava cjelovitiji pristup rastu i razvoju djece (Vujičić i Petrić, 2021), onda je ta nedostatnost uređenja vanjskog okoliša vrtića osobito važna. Brojna istraživanja ističu značenje prirodnog uređenja vanjskog okoliša vrtića tzv. biofiličnog dizajna, koji se smatra ključnim čimbenikom u poticanju holističkog razvoja i „povezanosti s prirodom“ djece rane dobi kao bitnih pretpostavki kvalitetnijeg odgoja i obrazovanja za održivi razvoj (Anđić, 2022). U budućim istraživanjima trebalo bi uključiti u procjene i specifične elemente uređenja vanjskog okoliša vrtića npr. biofilične elemente poput kamenja, debla, blata, potoka, grmlja i dr. te tako dobiti jasniju sliku prisutnosti prirodnih elementa, ali i potreba za uređenjem okoliša vrtića. U konačnici to je pitanje ulaganja i financijskih inputa koje postoji dugi niz godina, nije ograničeno samo na vrtiće, nego na sve odgojno-obrazovne institucije i na općenito obrazovanje.

Također, kako je vidljivo iz prikazanih rezultata, čestice skale ekološke dimenzije održivosti su povezane s područjem sadržaja o pravilnoj prehrani, zdravlju i aktivnostima u radu i dobile su značajna zasićenja i visoke vrijednosti, što je u skladu sa suvremenim trendovima u području odgoja i obrazovanja o kojima se posebno govori posljednjih godina, poput problema pretilosti i fizičkog zdravlja djece povezanih s prehranom. Jasno je da su i vrtići svoje aktivnosti povezali s tim područjem. U budućim istraživanjima svakako bi

trebalo odvojiti i posebno ispitati te aspekte praksi vrtića. Dobiveni rezultati istraživanja pokazuju da bi u budućim istraživanjima trebalo posebno ispitati i područje energije, jedno od bitnih aspekata strategije korištenja resursa. Zanimljiv rezultat procjena odgojitelja dobiven je na čestici boravak na vanjskom prostoru. Očigledno je da ispitanici tu česticu povezuju sa zdravljem djece, a ne isključivo održivom praksom, što se tumači jako pozitivno, dok su primjerice izleti usmjereni i na šire poimanje ekološke dimenzije rada i povezani su s realizacijom drugih sadržaja. U istom smislu, pozitivno se tumače posjeti kulturnim ustanovama, koje su ispitane unutar ekološke dimenzije, što upućuje na stav da ekološka dimenzija nije usko shvaćena, nego podrazumijeva i kulturne sadržaje povezane s baštinom. U skladu s ovim rezultatima je i visok rezultat dobiven na čestici realizacije ekoloških aktivnosti i projekata. U tom smislu, posebno treba istaknuti područje potrošnje i štednje. Jasno je da je to još jedno područje (uz energiju) koje bi trebalo ipak ispitati posebno, jer su aktivnosti potrošnje i štednje usko povezane. Također treba napomenuti da se pojedine čestice pojavljuju kao oblici ekološkog ponašanja koji su bili uključeni i u skali ekološke dimenzije održivosti.

Iz dobivenih rezultata korelacijskih izračunavanja jasna je statistički značajna pozitivna povezanost svih triju dimenzija održivosti, te da se pojedine čestice mogu smatrati dijelom i ekonomske i ekološke dimenzije održivosti.

S jedne strane, ovakav pristup istraživanju analitički pokušava procijeniti dimenzije održivosti rada u vrtićima, međutim iz pojedinih je rezultata vidljivo da je to poprilično teško, jer je ipak riječ o aktivnostima koje možemo svrstati i u ekološku i u ekonomsku dimenziju održivosti rada vrtića. S druge strane, integracija tih dimenzija održivosti u radu vrtića odgovara integriranom pristupu i integriranim kurikulumima koji su često dio praksi rada u vrtićima. U konačnici može se iskazati i zadovoljstvo, jer procjene tih čestica upućuju na to da se na pojedine aktivnosti gleda na holistički način ili se njima bave integriranim pristupom u praksi, integracijom sadržaja i materijala, a u konačnici postiže isti cilj – promiče odgoj i obrazovanje za održivi razvoj. Procjene odgojitelja na svim dimenzijama možemo tumačiti srednjim i visokim rezultatima, dok su pojedine čestice društvene dimenzije održivosti dobile i vrlo visoke procjene. Iz ukupnih rezultata izdvaja se područje energije i uređenja vanjskog okoliša koje najčešće i nije u domeni vrtića, nego vanjskih dionika, osnivača vrtića i uključuje pitanje financijskih ulaganja u same zgrade i opremu vrtića.

ZAKLJUČAK

Rezultati prikazanog istraživanja upućuju na zaključak da postoji značajna praksa rada vrtića u aspektima svih triju ispitanih dimenzija održivosti. Razvoj pozitivnih stavova prema održivom razvoju – razvoj održivog JA, odnosno vrijednosti, stavova, navika i vještina koje ga čine, prema dobivenim rezultatima ovog istraživanja značajno je zastupljen, posebice putem projektnog rada u praksama vrtića. Međutim, i drugi pristupi u praksama su zastupljeni, iako nešto manje. Društvena dimenzija održivosti pokazuje da vrijednosti i načela koja promovira Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje (2015) i koncept odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, čine znatan dio praksi rada vrtića, kao i aspekti ekoloških ponašanja, ekološke dimenzije, ali i ekonomske dimenzije održivosti. Općenito gledajući, svi rezultati upućuju na pozitivna usmjerenja prakse rada u vrtićima i tendenciju da postanu što održiviji. Vanjski je okoliš još jedan ključni element procesa implementacije koji mora biti sustavno promišljan i unaprjeđivan, kao dio kurikuluma koji potiču održivi razvoj u svim njegovim aspektima održivosti. Sagledavajući rezultate ovog istraživanja u cjelini, jasno je da je riječ o procesima implementacije koji su u pojedinim aspektima praksi vrlo zadovoljavajući, a u pojedinim aspektima praksi postoje bitni indikatori za njihovo nužno unaprjeđivanje.

Potrebno je naglasiti da je ovo bilo preliminarno istraživanje i da je bitno ograničenje ovog istraživanja uzorak koji je bio poprilično mali, prigodan i slučajan. Također je potrebno istaknuti da su dobivene vrijednosti testova prikladnosti analiza (KMO testa i Bartletova testa sferičnosti) uputile na prihvatljivost provedenih statističkih postupaka. S obzirom na to, moguće je zaključiti da su dobiveni rezultati indikativni i upućuju na mogućnosti daljnjeg rada, promišljanja i praksi koje bi trebalo unaprjeđivati.

Uz naznačena ograničenja ovog istraživanja, dobiveni rezultati upućuju na područja rada koja bi trebalo unaprijediti, poput vanjskog uređenja okoliša, energetske učinkovitosti, ali i oblika suradnji. Što se tiče metrijskih karakteristika skala jasno je da na česticama treba dodatno raditi, grupirati aspekte rada unutar svake od dimenzija, možda pojedine povezati sa specifičnim aktivnostima rada u vrtićima. Na taj bi način vjerojatnost dobivanja jasnijih podataka i većeg postotka objašnjenja varijanci sigurno bila veća. Uz navedeno, treba svakako uvećati uzorak i učiniti ga reprezentativnijim. Prikazanim podatcima ispunjen je cilj i zadatci istraživanja i na kraju se može zaključiti sljedeće.

Održivi vrtići mogu biti sve one institucije koje svoju praksu rada usmjeravaju na razna tematska područja odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. U tom smislu, i bez obzira na kojim pristupima temelje svoj rad, procesi implementacije se razvijaju, prisutan je značajan rad u vrtićima, koji se provodi, i može biti realiziran projektno, integrirano, i/ili problemsko-istraživački, jer je riječ o pristupima koji su međusobno komplementarni. Rad u vrtićima treba biti usmjeren k unaprjeđivanju rada u svim dimenzijama održivosti, koje su se samo za potrebe analiza odvojeno procjenjivali, ali u konačnici trebaju biti realizirane integrativno, transformacijskim učenjem, interdisciplinarno i holistički te usmjerene na razvoj kompetentnih i održivih građana društva. Ako se prihvati argument po kojem su djeca „agenti promjene k održivosti“ i doprinose održivom društvu, onda se promišljanjima o dimenzijama održivosti, pristupima u odgoju i obrazovanju za održivi razvoj u ranom i predškolskom odgoju mora posvetiti više pozornosti u budućoj praksi i u budućim pedagoškim istraživanjima.

Zahvala

Ovaj je rad financiralo Sveučilište u Rijeci projektom (uniri-iskusni-društvo-23-196 3183) „Ekološki identitet i dobrobit studenata“.

LITERATURA

- ANĐIĆ, D. (2022). *Igra, okoliš i održivi razvoj: Kako potaknuti povezanost s prirodom djece rane i (pred)školske dobi?* Učiteljski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.
- ANĐIĆ, D. i TATALOVIĆ VORKAPIĆ, S. (2019). Relating the Education for Sustainable Development to contemporary transition models: Could biophilia be perceived as positive factor of transition to kindergarten or school? U INTED2019 Proceedings Gómez Chova, L., López Martínez, A. i Candel Torres I. (ur.). Valencia, Spain: IATED Academy iated.org, 2019. str. 0946-0954 doi:10.21125/inted.2019.0319.
- ANĐIĆ, D. (2017). Doprinos razvoju kompetencija odgojitelja za odgoj i obrazovanje za održivi razvoj u predškolskim ustanovama. *Croatian Journal of Education*. 19 (Sp. Ed. 3): 213–232. <https://doi.org/10.15516/cje.v19i0.2712>
- ANĐIĆ, D. (2011). *Škole u promicanju odgoja i obrazovanja za održivi razvoj*. Filozofski fakultet u Rijeci, Sveučilište u Rijeci. (Doktorska disertacija).
- CINCERA, J., KROUFEK, R., SIMONOVA, P., BROUKALOVA, L., BROUKAL, V. i SKALÍK, J. (2015). Eco-School in kindergartens: the effects, interpretation, and implementation of a pilot program. *Environmental Education Research*. 23 (7): 919–936. Pristupljeno 23. 10. 2022. s <https://doi.org/10.1080/13504622.2015.1076768>
- ERIKSEN, K. G. (2013). Why Education for Sustainable Development needs Early Childhood Education: The Case Of Norway. *Journal of Teacher Education for Sustainability*,. 15 (1): 107–120.
- HEDEFALK, M., ALMQVIST, J. i ÖSTMAN, L. (2014). Education for sustainable development in early childhood education: a review of the research literature. *Environmental Education Research*. 21 (7): 975–990. Pristupljeno 23. 10. 2022. s <https://doi.org/10.1080/13504622.2014.971716>
- KALVAITIS, D. i MONHARDT, R. (2015). Children Voice Biophilia; the Phenomenology of Being In Love with Nature. *Journal of Sustainability Education*. Vol. 9. Pristupljeno 23. 10. 2022. s http://www.susted.com/wordpress/content/children-voice-biophilia-the-phenomenology-of-being-in-love-with-nature_2015_03/
- KORKMAZ, A. i YILDIZ, T. G. (2017). Assessing preschools using the Eco-school program in terms of educating for sustainable development in early

- childhood education. *European Early Childhood Education Research Journal*. 25 (4): 595–611.
- KOSTOVIĆ-VRANJEŠ, V. (2015). Baština – polazište za promicanje odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. *Školski vjesnik*. 64 (3): 439–452. Pristupljeno 23. 10. 2022. s <https://hrcak.srce.hr/151365>
- KRETZ, L. (2014). Ecological identity in education: Subverting the neoliberal self. *Leadership and Research in Education: The Journal of the Ohio Council of Professors of Educational Administration*. 1: 4–21. Pristupljeno 21. 5. 2024. s <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1088528.pdf>
- LIPOVAC, V., SAKAČ, M. D., JANKOVIĆ, A. i RAIČEVIĆ, J. (2017). Didaktičko metodički pristup razvitku ekološke svijesti djece u pripremnom predškolskom kurikulu. *Socijalna ekologija*. 26 (3): 137–150. Pristupljeno 23. 10. 2021. s <https://doi.org/10.17234/SocEkol.26.3.4>
- PERIĆ, A. (2016). *Održivi vrtići - mjesta promicanja odgoja i obrazovanja za održivi razvoj* (Završni rad). Pristupljeno 20. 10. 2022. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:189:486030>
- PRESSOIR, E. (2008). Preconditions for young children's learning and practice for sustainable development. U I. Pramling Samuelsson i Y. Kaga (Eds.), *The Contribution of Early childhood education for a sustainable society*. Paris: UNESCO. Pristupljeno 20. 10. 2022. s <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001593/159355E.pdf>
- RIECKMANN, M. (2018). Chapter 2. – Learning to transform the world: key competencies in ESD. U Leicht, J. Heiss i W. J. Byun (eds), *UNESCO (2018). Issues and Trends in Education for Sustainable Development*. Pristupljeno 20.10. 2022. s <http://unesdoc.unesco.org/images/0026/002614/261445e.pdf>
- Republika Hrvatska Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2015). *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje. Odluka, NN 5/2015-95*. Zagreb. Pristupljeno 20. 10. 2022. s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_01_5_95.html
- SLUNJSKI, E. (2008). *Dječji vrtić – zajednica koja uči*. Zagreb: Spektar Media.
- STUHMCKE, S. M. (2012). *Children as change agents for sustainability : an action research case study in a kindergarten*. (Professional Doctorate thesis), Queensland University of Technology. Pristupljeno 20. 10. 2022. s https://eprints.qut.edu.au/61005/1/Sharon_Stuhmcke_Thesis.pdf

- The OMEP ERS-SDEC. *Upute za korištenje OMEP Skale za procjenu okruženja za održivi razvoj u ranom djetinjstvu (ERS-SDEC). Guidance for the use of the OMEP Environmental Rating Scale for Sustainable Development in Early Childhood (ERS-SDEC)* Pristupljeno 20. 10. 2022. s <https://omepworld.org/wp-content/uploads/2021/02/2019-Introduction-to-the-OMEP-ESD-rating-scaleENG.pdf>
- UZELAC, V., LEPIČNIK-VODOPIVEC, J. i ANĐIĆ, D. (2014). *Djeca – odgoj i obrazovanje – održivi razvoj. U potrazi za novim perspektivama razvoja odgoja i obrazovanja djece za održivi razvoj.* Zagreb: Golden Marketing. Tehnička knjiga.
- UZELAC, V. (2008). Teorijsko-praktični okvir cjeloživotnog učenja za održivi razvoj. U V. Uzelac & L. Vujičić (ur.), *Cjeloživotno učenje za održivi razvoj.* Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet u Rijeci. 1–26.
- UNESCO (2008). Early childhood education for a sustainable society. U I. Pramling Samuelsson i Y. Kaga (Eds.), *The contribution of early childhood education to a sustainable society.* Paris: UNESCO. Pristupljeno 20. 10. 2022. s <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001593/159355E.pdf>
- VUJIČIĆ, L. i PETRIĆ, V. (2021). Integrirano učenje uz pokret u ustanovama ranog odgoja. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet.
- WELDEMARIAM, K., BOYD, D., HIRST, N., SAGEIDET, B. M., BROWDER, J. K., GROGAN, L. i HUGHES, F. (2017). A Critical Analysis of Concepts Associated with Sustainability in Early Childhood Curriculum Frameworks Across Five National Contexts. *International Journal of Early Childhood.* 49: 333–351. Pristupljeno 23. 10. 2022. s <https://doi.org/10.1007/s13158-017-0202-8>
- WHITE, R. i STOECKLIN, V. L. (2008). *Nurturing Children's Biophilia: Developmentally Appropriate Environmental Education for Young Children.* 2008 White Hutchinson Leisure & Learning Group. Pristupljeno 23. 10. 2022. s <https://www.whitehutchinson.com/children/articles/downloads/nurturing.pdf>.
- Report of World Commission on Environment and Development (1987), *Our Common Future*, Oxford. Pristupljeno 23.10. 2022. s <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
- Woodward, E. i Zari, M. P. (2018). *Reconnecting children with nature: biophilic primary school learning environments.* Conference Paper, February 2018. Pristupljeno

20. 10. 2022. s <https://www.researchgate.net/publication/322929833>
YAN, L. i FENGFENG, L. (2008). Building a harmonious society and ECE for sustainable development. U I. Pramling Samuelsson & Y. Kaga (Eds.), *The Contribution of Early childhood education for a sustainable society*. Paris: UNESCO. Pristupljeno 20. 10. 2022. s <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001593/159355E.pdf>.

APPROACHES AND DIMENSIONS OF KINDERGARTEN SUSTAINABILITY - VALIDATION OF SCALE AND EDUCATOR'S ASSESSMENT ON THE PRACTICE OF EDUCATION FOR A SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN KINDERGARTEN

Dunja ANĐIĆ

Faculty of Teacher Education in Rijeka, University of Rijeka

ABSTRACT

KEYWORDS:

social, economic and environmental dimensions of sustainability, integrated, project and problem-oriented approach, kindergarten teachers, education and education for sustainable development

The systematic process of Education for Sustainable development begins in kindergartens, i.e., early and preschool education institutions. Existing practices and pedagogical approaches in Education for Sustainable development often vary, as do different aspects of kindergarten teachers' work. In this study, the focus is on assessing practices in developing sustainability domains in the work of preschools and examining kindergarten teachers' attitudes toward prevailing approaches in practice. 81 kindergarten teachers from three districts of the Republic of Croatia participated in the research. Three scales were constructed for the research, which examined the kindergarten teachers' working practices in certain dimensions of sustainability: social, economic and environmental dimensions of sustainability. In addition, the frequency of implementation of specific sustainability dimensions and approaches in kindergarten work practices in the field of Education for Sustainable development were examined. Research tasks included validation of the scales, i.e., verification of their measurement properties, views on the evaluation of pedagogical approaches in the practice of Education for Sustainable development, assessments of the implementation of different practices of dimensions of sustainability in kindergartens, and correlation calculations. The research results showed the adequacy of the measurement indicators of all three constructed scales. It was found that kindergarten teachers most often implement a project approach in the practice of Education for Sustainable development. It was found that there is a statistically significant relationship between all dimensions of sustainability, which is consistent with integrated approaches in the work of kindergartens. The overall results of the research point to further reflections on the measurement of dimensions of sustainability as indicators of the level of implementation processes of upbringing and Education for Sustainable development in preschool institutions, but also significant indicators of aspects of the dimensions of kindergarten work that need further improvement.

Estetički pristup kiču i umjetnosti

Hana KATANIC

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju

Vani ROŠČIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju

UDK: 7.01:111.852

DOI: 10.15291/ai.4513

PREGLEDNI ČLANAK

Primljeno: 12. 12. 2023.

SAŽETAK

KLJUČNE RIJEČI:

umjetnost, kič, vrijednosti,
stvaralaštvo, ukus, etičnost

Cilj je ovog istraživanja analiziranje umjetničkog fenomena predstavljanjem njegove povijesne uloge, isticanjem vrijednosne strukture koju utjelovljuje, preispitivanjem potrebe za umjetnosti te analiziranjem stvaralačkog procesa u opoziciji s produkcijom kiča. Problematizirani su pojmovi suda i ukusa te poetičke razlike između kiča i umjetnosti zaključno s njihovom razinom kontemplativnosti. U konačnici se otvara etička problematika. Rezultat ovog rada nalazi se u pokazivanju jasne distinkcije vrijednosti umjetnosti i njezina devijantnog oblika – kiča.

UVOD

Umjetnost i kič su nusproizvodi društva te se bez izloženog sociološkog konteksta ne daju u potpunosti razumjeti. Kada je riječ o razlikama između umjetnosti i kiča, uvijek se govori o razlici između umjetnika odnosno osoba koje osjećaju umjetnost te osoba „površnih“ afiniteta i bez istančana senzibiliteta za prodiranje u bit određenih vrijednosti. To je razlika između *fühlen* i *gefühl* koje Scheler upotrebljava u govoru o vrijednosti, razlika između dubokog shvaćanja i afinitetno utemeljene strukture vrijednosti. Metodom analiziranja kiča i umjetnosti pokazujemo bitne razlike među njima. Kič se rađa s konzumerističkim društvom čijim se promjenama i zahtjevima spretno koristi na način da se preobražava u skladu sa željama potrošača i trendova. Likovna umjetnost pak pokušava pronaći put u izražavanju duhovnih vrijednosti, koncepata, ideja te se zalaže za svijet mentalne igre. Umjetnost time postaje neka vrsta vizualne filozofije koja uvijek biva utemeljena u ideji. Svaka je umjetnost shvaćena tek nakon upoznavanja s ideološkom strukturom okolnosti iz kojih proizlazi te koncepta koji vizualno predstavlja. Kič i umjetnost ipak imaju poneke dodirne točke koje su donesene u ovom tekstu. Često su bivale sredstvom političke i ideološke propagande koja se rađa i zaboravlja skupa s promjenama društvenih potreba i strujenja. Postoji nekoliko modernih pravaca koji se koriste istim tehnikama kao i kič, ali to esencijalno nisu. Cilj nam je, metodom komparacije, pokazati kako se kič i umjetnost javljaju unutar istih područja: likovnog izričaja, glazbe i beletristike. Umjetnost je, za razliku od kiča, uvijek sama sebi svrhom. Ona nastaje kao rezultat umjetnikova nesputanog umjetničkog stvaralaštva. Svako se umjetničko djelo samoaktualizira u procesu nastanka tražeći vlastiti put i načine vlastite realizacije. Ono je uvijek produkt umjetnikove osobe koja svoje vrijednosti i načine ostavlja imanentnim u dovršenom umjetničkom djelu. Kič-predmeti, za razliku od umjetničkog djela, rezultat su serijske proizvodnje, repliciranja vizualnog sadržaja umjetničkih djela kojima kradu autentičnost, odvajaju ih od izvornog konteksta, banaliziraju i čine predmetom popularne kulture. Time im oduzimaju svaku duhovnu vrijednost i pretvaraju vizualni izričaj u bespredmetnu tvar i fetišizirane objekte uživanja. Estetika otvara velika pitanja među kojima su pitanja potrebe za umjetnosti preko kojih dolazi do pitanja procesa stvaranja od početka do krajnje realizacije umjetničkog djela, zatim utjecaja umjetnosti na pojedinca i društvo te, u krajnjoj liniji, stvara-

nja kulture kao i nacionalnog identiteta.¹ Umjetnost polazi od ideje jednog čovjeka, a svoje odjeke bilježi u povijesti čovječanstva. Stoga je estetski odgoj danas važniji nego u bilo kojem prethodnom povijesnom razdoblju.

POVIJESNO-KULTURNI I SOCIOLOŠKI KONTEKST UMJETNOSTI I KIČA

Mnogi su pokušali definirati umjetnost, no ona je fenomenološki prolazila različite procese pretakanja značenja i funkcije te time postala nepodložna za univerzalno definiranje.² S povijesnog gledišta njezina funkcija mijenjala se tijekom stoljeća bivajući u svojoj najranijoj fazi čista ekspresija svakodnevnog života u špiljskim crtežima ili utjelovljenje primitivnih božanstava kroz totemizam. U religijskog sferi fluktuirala je mezopotamskom, egipatskom, grčkom pa rimskom civilizacijom kada uz religijsku dobiva i političku funkciju. Padom Zapadnog Rimskog Carstva i dolaskom kršćanstva ponovno se vraća religijskom patrijarhatu da bi u jednom razdoblju eskalirala u ikonolatriju. U renesansi se utemeljuje matematikom i geometrijom, dok u baroku biva prožimana religijskim zanosom i ekstatičnim nabojem. Kroz ovakav strogo sažeti povijesno-sociološko-aksiološki presjek uviđa se politička i religiozna nota umjetnosti kao posrednice između mecena i širokih masa, a i kao sredstvo izraza trenutačne društvene klime i društvene strukture vrijednosti. Umjetnost se mijenjala u skladu s društvenim promjenama i zakonima koji su se sami od sebe mijenjali. Do 19. stoljeća ne poznajemo pojam kiča. Termin se prvi put javlja u Njemačkoj u 19. stoljeću u pojmu *kitschmensch* u eseju Ludwiga Giesza i Hermanna Brocha. Kič se također javlja kao nusproizvod novostvorenoga srednjeg staleža čiji je afinitet fokusiran na ugodu i lakoću življenja. Više o tome iznosi Gillo Dorfles: „Riječ je o pojedincima koji vjeruju da u umjetnosti valja tražiti samo ugodne, dopadljive, slatkaste

¹ Diertich von Hildebrand u svojem djelu *Estetika* (2006) za primjer donosi himne u kojima djelo umjetnika postaje izraz nacionalnog identiteta. Konkretno navodi himnu Austro-Ugarske Monarhije „Gott erhalte Franz den Kaiser“. Tekst je napisao pjesnik Lorenzo Leopold Haschke, kompoziciju je skladao Joseph Haydn, s neopisivom ljepotom varijacije tema na Quarteto Imperatore. Melodija ima dostojanstvenost i iznimnu svečanost te je prepoznata kao ona koja izražava duh naroda, što je uglavnom slučaj i kod ostalih himni.

² Umberto Eco (1984) i mnogi drugi estetičari poput Pareysona radije spekulativnom refleksijom dotiču različite poetike kao teorije umjetnosti, jer su im one s estetičke točke gledišta, sve podjednako legitimne. Pareyson drži kako filozof koji se brine oko donošenja određenog pojma o umjetnosti u prvom redu mora održati živim iskustvo različitosti i neprestane inovativnosti umjetnosti, a ne preuzetno dati sebi za pravo stvaranje okvira, jer na području umjetničkog stvaralaštva postavljanje zakonitosti pripada samo umjetnicima. Vidi: 2008: 231–238.

dojmove ili da umjetnost, zapravo, služi kao začim, ukras, statusni simbol ili barem kao sredstvo kojim se ostavlja dojam u društvu.“ (Dorfles, 1997: 27) Tržište ubrzo prepoznaje tu sklonost i započinje masovnu proizvodnju gipsanih vrtnih Venera, raznih suvenira koji su kopije umjetničkih djela u malom te mnogih drugih varijacija od kojih danas prepoznamo odjeću s motivima iz repertoara povijesti umjetnosti. Umjetnost je tijekom novog vijeka često predstavljala statusni simbol u očima pučana jer je bila u posjedu bogatih i dobrostojećih mecena i kolekcionara te nije neobično da su upravo taj aspekt željeli implementirati u vlastite živote bez dubljeg razumijevanja. U modernom društvu dolazi do još veće industrijalizacije kulture pa tako *mass culture* potpomaže trijumf kiča kao pseudoumjetnosti (Zecchi, 2006: 129). Takvi predmeti nemaju svoju autentičnost jer im je materijalni oblik preuzet od drugog predmeta pa možemo govoriti jedino o pseudoumjetnosti. Dorfles o stanju tijekom 20. stoljeća iznosi sljedeće mišljenje: „Prisjetimo se samo bezbrojnih kopija Sikstinske Madone, Partenona, Apolona Belvederskog, kosog tornja iz Pise itd. čija se umjetnička vrijednost odmah pretvarala isključivo u kič vrijednost upravo zbog takvog reproduciranja ili upravo zbog načina na koji kič ljudi koji ih kupuju i njima zatrpavaju svoje domove ta nekadašnja remek-djela ‘konzumiraju’, uživaju, idoliziraju.“ (Dorfles, 1997: 46) Ovaj autor naglašava kako u suvremenom društvu postoji slojevitost ukusa i vrijednosti koja je mnogo različitija od onoga što je bila u povijesti. U različitim stilovima u različitim epohama i razdobljima uvijek je bilo avangardnih umjetnika koji su pretjecali svoje vrijeme, ali nije bilo umjetnosti istog vremena koja je stilski srodna, a namijenjena različitim kulturnim slojevima. Dorfles, za razliku od mnogih drugih autora, inzistira na riječi kulturni, a ne socijalni jer distinkcija koju pokušava napraviti nalazi se između boljeg, goreg i lošeg ukusa te je povezana samo na ograničen način sa socijalnim razlozima, a mnogo jače s kulturom i estetskim stavom (Dorfles, 1963: 33). Nikad se prije tijekom povijesti nije mogao ustanoviti zajednički život različitih tipova i smjerova umjetnosti, kao na primjer u postimpresionističkom, nadrealističkom, neorealističkom slikarstvu. Na temelju toga stvaraju se umjetničke kategorije čije su vrijednosti podložne različitom ocjenjivanju i različitim mjerama zbog čega dolazi do rascijepa samog pojma umjetnosti kao jedinstvene, dobre i prave umjetnosti danog povijesnog razdoblja.

Zajedničke odrednice kiča i umjetnosti

Iako se ovo istraživanje temelji na formalnoj i esencijalnoj distinkciji kiča i umjetnosti, bitno je priznati odrednice koje su im zajedničke. Kič, kao i umjetnost, prilagođava se duhu vremena. Oba fenomena nastaju kao nusproizvod društva i njegovih kolektivnih potreba te se oba često rabe kao dekorativni element interijera ili eksterijera. Razlika leži isključivo u onome koji bira stvarati umjetnost ili kič te u onome koji bira posjedovati umjetničko djelo iz intelektualnih i kontemplativnih razloga nasuprot onomu koji bira posjedovati kič iz želje za ugodom. Termin *middlebrow* odnosi se na članove društva koji biraju posjedovati umjetnost iz težnje za prestižem i ugledom te se, u krajnjoj liniji, izjednačavaju s uživateljima kiča. U modernom društvu oba su fenomena proizvod industrijske revolucije i masovne kulture modernog građanskog društva (Šuvaković, 2005: 297). Ideološki kič, prisutan u propagandnim plakatima i vizualnim rješenjima bivših socijalističkih režima (primjerice SSSR-a za vrijeme Lenjina ili nacističke Njemačke), primijenjen je iz istih razloga kao i u novovjekovnom Rimskom Carstvu (npr. kip *Augusta Primaporte* koji je prvi primjer apoteoze vladara). U oba slučaja korišten je kao sredstvo propagande i masovne manipulacije te je refleksija težnje realizacije općeprihvaćenosti vlastite ideologije. Gillo Dorfles bavi se sličnom problematikom te nakon konstatacije: „... politički režimi su inspirirani takozvanom dobrom umjetnošću stotinama i tisućama godina“, postavlja pitanje: „Što je onda uzrok radikalne promjene vrijednosti?“ (Dorfles, 1997: 123). Kič-objekt nije ništa više od materijalnog citata umjetničkog djela ili njegova detalja. Identičan princip kolažiranja citata nalazimo u transavangardnom pristupu koji aranžira Achille Bonito Oliva okupljajući oko vlastite ideje mnogobrojne umjetnike. Razlika ipak leži u tome što je ishodište transavangarde crpljenje inspiracije iz repertoara talijanske povijesti umjetnosti s velikim fokusom na figuru, dramu, mit, tragediju i alegoriju (Šuvaković, 2005: 634). Ostaje diskutabilno što bi se dogodilo kada bi se kič uvrstio u presjek moderne i postmoderne umjetnosti te zadobio vlastite kriterije i opravdanja. Diferencijacija transavangarde i kiča sastojala bi se isključivo u poetici koju je Oliva svojom teorijom uspješno obranio. Osim transavangarde, citatnost rabi i pop-art koji slijedi ponajprije ruska retroavangarda, neoavangarda te postmodernistička umjetnost današnjice kao sinteza navedenih pravaca. Clement Greenberg još je 1939. godine izjavio: „Jedina razlika kiča i avangarde sastoji se u sociološkoj dihotomiji kultivirane

manjine i ignorantske većine.“ (Dorfles, 1997: 126), a to ostaje primjenjivo na nove pravce koje je ona iznjedrila. Pobornici avangarde dio su prve sociološke skupine, dok uživatelje kiča svrstavamo u drugu kategoriju. Neka je umjetnost, kao i kič, dio globalnog tržišta. Postoje mnoge umjetničke burze i aukcijske kuće koje vrijednost umjetnosti mjere u novcu. Popularna umjetnička djela važnija su, stoga i skuplja, te se čuvaju u sefovima kao polog u pokretnini. Mnogim bogatašima umjetnička djela služe kao predmet čija novčana vrijednost raste s vremenom te postaje predmet trgovanja isto kao i kič. Međutim, u govoru o vrijednosti tržišta umjetnina Finci primjećuje: „Tržište je potisnulo pojam dobre umjetnosti, estetsku vrijednost zamijenilo je zabavnom umjetnošću.“ (Finci, 2014: 318) Kič i umjetnost javljaju se unutar istih žanrova jer kič nije automatski i u pravom smislu te riječi ružan, više je neka vrsta neautentične ljepote, pseudoljepota i u tom pogledu je zadržta neprijateljica pravoj ljepoti. Dietrich von Hildebrand donosi slikoviti primjer razlike umjetnosti i trivijalnosti preko usporedbe s ružnim koje je slično tjelesnoj boli, dok bi se pseudoljepota mogla usporediti s morskom bolešću ili mučninom. U audiovizualnom izričaju postoje vrhunska umjetnička ostvarenja u obliku filmova s dubokim životnim porukama, a s druge strane postoje i *mass media* reklame koje su često kičizirane. Hildebrand drži kako bi se trebalo čuvati pogreške da na primjer Bachova *Aria* korištena u trivijalnu marketinšku svrhu automatski postane kič, kao što bi Haydnovo djelo izgubilo svoju uzvišenu ljepotu i plemenitost ako bi ga neskladno pjevale trivijalne osobe (Hildebrand, 2006: 287). Književnost, kao i suvremeno novinarstvo, broji umjetnička, ali i jeftina i površna izdanja. Glazba poznaje vrhunske orkestre, ali poznaje i *jinglove* kao isječke i prerade velikih djela. Isto tako i arhitektura, religijska estetika, pa čak i filozofija. Područje djelovanja umjetnosti uvijek će moći biti kategorija u kojoj će kič prepoznati priliku za devijantnu interpretaciju.

Problem kiča u umjetnosti

Odvojiti kič-primjere iz umjetničkog svijeta nije lak zadatak. U suvremenom likovnom svijetu nailazimo na pop-art, pokret koji se pedesetih godina rađa u Velikoj Britaniji, a svoj uzlet doživljava u SAD-u. Teško je ne primijetiti kako su djela pop-arta orijentirana upravo na širu populaciju konzumenata i ismijavaju pop-kulturu pronalazeći svoje obožavatelje među novom generacijom i nalazimo ih u svim presjecima moderne umjetnosti. Umjetnici pop-arta

čiji je najvažniji predstavnik Andy Warhol uspjeli su obraniti vlastitu umjetnost plasirajući je na tržište tako da vlastite ekscentrične ličnosti pretvore u *brend*. Začetak ove ideje nalazi se u nihilističkom pristupu popularnoj kulturi u obliku iscrpljivanja marketinškog vizualnog jezika do njegovih krajnjih granica. Riječ je o djelima koja se proizvode serijski, niske su kvalitete i bez isticanja dubljih duhovnih vrijednosti. Ta djela nisu rezultat kontemplacije niti su vizualna prefiguracija nekog idejnog sustava. Najeksplicitniji su primjeri Jeff Koons i Damien Hirst, umjetnici koji i danas djeluju i čija se djela prodaju po visokim cijenama. Tako ispred Rockefeller Centra u New Yorku nailazimo na najlonsku balerinu visoku trinaest metara. U tu domenu ulazi i njegoa skulptura Michaela Jacksona s majmunom. Problem leži u dopuštanju nekim umjetnicima da stječu status i ugled na tržištu umjetnina koji se samim time lansiraju u orbitu elitne umjetnosti, dok oni umjetnici koji svoja umjetnička djela ne uspiju prodati po vrtoglavim cijenama tijekom nekog vremena, zbog neopravdano negativne kritike, ostaju u domeni loših umjetnika, epigona, šegrti i diletanata.³ Granica između umjetnosti i kiča ovdje je vrlo tanka, gotovo neznatna, no unatoč tomu danas se ne priznaju kao fenomeni iste kategorije. Paradigmatski se prihvaća legitimnost pop-arta kao idejno-umjetničkog pravca. Razlog leži u nekoj vrsti teoretskog paravana – Andy Warhol kao i Jeff Koons danas se smatraju i teoretičarima umjetnosti. Potkovanost u znanju povijesti umjetnosti, izvrsna tehnička znanja i ekscentrična osobnost izgledaju dovoljni da oni postanu etablirani umjetnici. Razlika između kiča i umjetnosti u ovom slučaju leži jedino u dostatnoj erističkoj teoretskoj obrani kič-umjetnosti i zavođenju općeg mišljenja. Pop-art epifenomen je masovne kulture, a ne idejno autentičan fenomen i stoga se pod krinkom umjetnosti danas prodaje na štetu umjetnika. Talijanski estetičar Stefano Zecchi u svojem djelu (Zecchi, 2009: 160) posvećuje dio posljednjeg poglavlja Andyju Warholu i njegovu djelu *Marlyn* kojim se opire umjetnosti bez forme, apstraktnoj i intelektualističkoj umjetnosti koja je daleka ukusu običnih ljudi. Čitava jedna generacija označena je ovom vrstom umjetnosti. Autor razloge za to nalazi u generaciji konzumenata koja stvara efemerne mitove koje već sutradan baca u smeće.

³ Dovoljno je spomenuti primjer Vincenta Van Gogha (1853. – 1890.), čiji je rad bio uglavnom zanemaren tijekom njegova života, danas se, međutim, njegov opus slavi kao jedan od najutjecajnijih i najvrjednijih umjetničkih postignuća u povijesti. Primjer podcijenjenog umjetnika u svojem vremenu, a poslije proslavljenog nalazimo i u Gabrijelu Jurkiću (1886. – 1974.).

MATERIJALNA I FORMALNA RAZLIKA UMJETNOSTI I KIČA

Materijalna razlika sadržana je isključivo u konačnom, dovršenom pojavnom obliku umjetnosti i kiča. Kič-predmeti namijenjeni su kratkotrajnoj upotrebi, stoga su češće od nekvalitetnijih materijala, u mnogo primjera izgledaju nedovršeno te brzo bivaju zamijenjeni novim kič-predmetima. Umjetnik nastoji kreirati objekt koji će biti postojan i koji će baštiniti ideju koju utjelovljuje. Postoji, dakle, materijalna razlika između umjetnosti i kiča koja je sadržana u čistoj pojavnosti i materijalnosti. Preko nje se zatim iščitava formalna razlika. Potrebno je razdvojiti pojam forme u filozofskom smislu od onog u umjetničkom žargonu te naglasiti što forma znači Luigiju Pareysonu čija je misao vodilja ovog istraživanja. U filozofskom rječniku ona je prvotna struktura danosti, ono što prethodi materijalnom obliku, nutarnji princip egzistencije. U umjetničkom smislu forma je finalni materijalni aspekt umjetničkog djela, ono vidljivo, ono preko čega ga čitamo i tumačimo. Primjerice, Albert Schug u svojoj knjizi *Suvremena stremljenja* govori: „Za Gauguina su forme, neovisno o reprodukciji stvarnosti, vidljivi smisao misli.“ (Schug, 1969: 21) Dakle, umjetnička interpretacija forme odnosi se na ono vidljivo, ali uzima to kao polazište za dublju, filozofijsku analizu. U umjetničkom djelu, prema Pareysonu, forma nastaje tako da je formirana i upravo formiranje kao stvaralački proces neizostavan je dio konačne forme. Više o tome je rečeno u trećem poglavlju. Plan nam je kritički preispitati definiranje pojma *forma* u filozofskom smislu te ga upotpuniti Pareysonovom definicijom. Forma bi, dakle, bila cjelokupnost nematerijalne i idejne strukture umjetničkog djela (uključujući i koncept koji predstavlja te proces nastanka). Formalni aspekt umjetničkog djela uvijek može biti podvrgnut idejnoj filozofskoj raspravi. U najeksplicitnijem smislu odnosi se na personifikacije i alegorije, a može se odnositi i na utjelovljenje društvenih problema, biti produkt autorefleksije ili pristup vizualnoj dekonstrukciji stvarnosti kao što je to slučaj u kubizmu. Forma arhitektonske umjetnosti uvijek je svrhovita, a njezin se oblik prilagođava uporabnim zahtjevima. Tako se otvara teleološka dimenzija umjetnosti koja se uvijek reflektira na njezin javni oblik: „Oblik uvijek slijedi funkciju – i to je zakon. Sullivan planira zgradu prema njezinim unutrašnjim funkcijama i odatle dolazi do raščlambe vanjštine.“ (Schug, 1969: 32) Kič je uvijek kopija materijalnog aspekta umjetničkog djela otrgnuta od vlastitog konteksta. Time se negira formalni aspekt koji biva sveden na dekorativni predmet ili predmet uživanja i zabave.

Intrinzična razlika prema stvaralačkom procesu

Luigi Pareyson u oblikovanu definiciju forme umjetničkog djela neizostavno implementira proces umjetničkog stvaralaštva. Za njega je dijalektika umjetnika i umjetničkog djela odnos forme koja formira i forme koja je formirana. Drugim riječima, djelo je istodobno zakon i rezultat samog formiranja. Umjetnički proces ne može se definirati koracima, već je to svojevrsni proces pretakanja inspiracije i ideje koje se tijekom procesa umjetničkog stvaranja same od sebe redefiniraju, nadograđuju i materijalno ostvaruju. To je neuvjetovan proces slobodnog izričaja unutar jedne poetike koji je vođen inspiracijom i nespuntanim stvaralaštvom koje mijenja svoj tijek dok biva izvedeno u materijalnom obliku. Inspiracija je također neizostavan dio umjetničkog stvaralaštva. Ona nije nužno dio samog procesa, već je pokretač koji stoji iza ideje pristupanja umjetničkom procesu. Primjerice, društveno angažirana umjetnost inspiraciju crpi iz uznemirenosti i nezadovoljstva trenutačnim društveno-gospodarskim stanjem pa je tako dadaizam inspiriran idejom povratka iskonskom ljudskom bivstvovanju, dok je impresionizam nadahnut nastojanjem da utjelovi refleksiju svjetla na površini. Inspiracija može biti potaknuta osjećajima, nagonima i konceptima. Ona je neiscrpan izvor stvaralaštva koji omogućava čovjeku da preko vlastite danosti u svijetu izrazi svoju percepciju. Bez obzira na to stoji li iza umjetničkog procesa višemjesečna kontemplacija forme koja čeka svoju realizaciju ili isti taj kontemplativni aspekt umjetnika ustupa svoj kist spontanom stvaralaštvu, kreativni proces uvijek je odraz ideje umjetnika. U kreativnom procesu nije bitno formira li umjetnik ideju prije njezine materijalne konkretizacije⁴ ili dolazi do nje tijekom stvaranja, već je bitan aspekt pokušaja koji naglašava Luigi Pareyson i koji Pascalovski objašnjava kao ono kroz što se vidi čovjekova bijeda i veličina. Slično navodi i Ivan Focht u djelu *Uvod u estetiku* kada govori o modernoj umjetnosti: „Umjetnička spoznaja je imanentna aktu stvaranja.“ (Focht, 1972: 181) S druge strane, autor kič-djela ne sudjeluje u ovako definiranom umjetničkom procesu stvaranja. Kič-djelo nije rezultat imanentnog kreativnog procesa u smislu vlastite zakonitosti u kojem je ostvaren. Autor kič-djela često je vođen jednim aspektom poetike umjetničkog djela pa je tako, primjerice, sladunjavost rokoko motiva dovoljan poticaj

⁴ U svojem djelu Elio Franzini u tom smislu drži kako Leonardo da Vinci koji predstavlja paradigmu umjetnika genija te je povijesni simbol kreativnosti, u svojoj stvaralačkoj sposobnosti polazi od „opijenosti individualnog instinkta“, do „emocije uzrokovane najmanjom realnom stvari“. Zapravo, instinkt i emocija se više ne smatraju opasnostima koje umjetnik mora ograničiti, već mogućnostima koje su sposobne na tisuću načina sjediniti zbir efekata (2003: 156).

za materijalno reproduciranje. Isto tako, kič-djela najčešće su rezultat masovne tvorničke produkcije koja je sama po sebi dovoljan razlog da se obustavi svaka daljnja rasprava o razlici stvaralačkog procesa umjetnosti i kiča.

Razlika prema počelu i cilju stvaralačkog procesa

Umjetnost, kakvu smo tijekom povijesti poznavali, bila je poput neke vrste praga između naravnog i transcendentnog. Roger Scruton drži da „... ona podsjeća na neko drugo područje, koje je izvan ovog svijeta slučajnih i nepovezanih stvari – na područje u kojem je ljudski život obdaren logikom emocija koja patnju čini plemenitom, a ljubav vrijednom.“ (Scruton, 2011: 159)⁵ Stvaralaštvo se u takvoj umjetnosti može promatrati u dva smjera – ono čime je pokrenuto i ono k čemu je pokrenuto, odnosno po svrsi. Umjetničko je stvaralaštvo potaknuto inspiracijom, a proizvodnja kič-djela potaknuta je željama potrošača. Analogijski, ako je svrha umjetničkog djela vječno otkrivanje i igra, onda je svrha kič-djela kratkoročna satisfakcija koja ubrzo biva zamijenjena drugim proizvodom (Dorfles, 1997: 12). Zato umjetničko djelo i proces njegova stvaralaštva sadrže intrinzičnu vrijednost koja se sama u sebi ogleda i samu sebe konstituira. Sam je proces neiscrpan dokle god postoji imanentna želja za samoaktualizacijom i otkrivanjem te se može opetovano javljati u mnoštvu pojedinačnih slučajeva. Potvrdu za neiscrpnost nalazimo u povijesnom pregledu povijesti umjetnosti kroz koju se ta želja iznova javljala u mnogim društvenim tranzicijama poprimajući različite oblike. Kič-objekti, s druge strane, skončat će kada dođe do kraha potrošačkog društva ili kada se promijeni kolektivni duh i materijalistička struktura vrijednosti. Umjetnost i kič su u modernom društvu rezultati dvaju tipova nastojanja – k istraživanju, traganju, otkrivanju i stvaranju te, u slučaju uživatelja kič-umjetnosti, k trenutačnom i površnom traganju za samoispunjenjem.

⁵ Roger Scruton u svojem djelu (2011: 159) ističe kako ni jedna osoba koja je osjetljiva na ljepotu nije lišena koncepta transcendencije. U doba u kojem vjera opada umjetnost trajno svjedoči o duhovnoj gladi i gorućoj želji za besmrtnošću naše vrste. Stoga je estetski odgoj danas važniji nego u bilo kojem prethodnom povijesnom razdoblju.

SUD I UKUS

Simptomatično je da se o ukusu u filozofskom smislu počelo rasuđivati osobito pred 18. stoljeće, i to u razdoblju koje je vidjelo cvjetanje jedne od najzanimljivijih umjetničkih kultura kao što je barok, ali u kojem je započeo, možda, također pad umjetnosti s renesansnih i predbaroknih vrhova. Dorflles drži kako je pojam ukusa možda jedini na koji se može osloniti neposredan i bitan kritički sud o umjetničkom djelu (Dorflles, 1963: 29).⁶ Kako bi se pristupilo dijalektičkoj raspravi između kiča i umjetnosti, potrebno je utvrditi razliku između suda i ukusa te njihovu primjenjivost na vrednovanje umjetničkog djela nasuprot kiču. Sud je objektivan, jednoznačan, nepromjenjiv i univerzalan. Temelji se na činjeničnoj danosti umjetničkog djela i, prema Pareysonu, može se donijeti vrijednosni sud o umjetničkom djelu. Ukus se temelji na preferencijama pojedinca ili povijesne epohe društva koje se odražavaju u društveno adaptiranom senzibilitetu koji utječe na raznovrsnost duktusa umjetničkih djela tijekom povijesti.⁷ Sud je konkretan općevažeći iskaz o djelu, a ukus je stvaratelj preferencija. Oba su vrijednosno autentična i neosporiva, ali se ne mogu sintetizirati u jedinstveni iskaz zbog svoje ontološke razlikovnosti – vrijednosni je iskaz ukusa istinit u okvirima osobnog tumačenja, a vrijednosni je sud univerzalno istinit. S obzirom na to da ništa pravednije ne može biti od izražavanja vlastitih preferiranja, tako nema ništa nepravednije od njihovih predstavljanja kao sudova (Roščić, 2010: 143). U govoru o vrijednosti umjetničkog djela spram kiča bitno je donijeti sud jer varljivost i razlikovnost mnogih osobnih i općih ukusa vodi u antinomiju. Tom tematikom bavio se Predrag Finci koji donosi vlastitu formulaciju spomenute antinomije: „Ukus ima presudnu ulogu u relativiziranju vrijednosti djela i ono je osnova voluntarizma subjektivnih sudova. Moderni subjektivizam je oslobodio osobni ukus i uništio Veliko, neosporno djelo. Umjetnost je potpuno predana voluntarizmu tržišta i relativizmu subjektivnosti, koja je priprema za nihilistički odnos prema svim postojećim vrijednostima, čak i prema samom pojmu, jer sve može biti umjetničko dje-

⁶ Ovaj autor drži kako je kritički sud posebna osobina koja se može vrednovati samo iskustveno. Riječ je o subjektivnom sudu koji izmiče egzaktnosti i racionalnosti znanstvenih sudova.

⁷ Dorflles također iznosi kako se u osnovi nerazumijevanja umjetnosti nalazi nedostatak poznavanja što upućuje na pomanjkanje odgoja. To ne znači da je potrebno racionalizirati i opojmiti svaki estetski element jer to uopće nije nužno za ispravan estetski užitak. Prema njemu, moglo bi se koristiti i iracionalnim elementima koji su bliži naravi same umjetnosti. U tom bi smislu najbolji odgoj bio odgajanje za umjetnost preko same umjetnosti. Vidi u: Dorflles, 1963: 45–46.

lo, a što je umjetnost ne može biti pouzdano rečeno. Tako je nastala situacija u kojoj se umjetnost 'konzumira' i 'troši', jer se njezinim ljubiteljima sviđa ili ne sviđa, a sve manje cijeni i razumijeva, što je potisnulo 'elitne' vrijednosti i omogućilo prodor efemernog, prodor atraktivnih, zanimljivih i neobaveznih umjetničkih uradaka." (Finci, 2014: 257) Vrijednosni sud o umjetničkom djelu mora biti zasnovan na unutarnjim principima umjetničkog djela koji su pokazatelji intrinzične i imanentne vrijednosne strukture samog djela. One se mogu odnositi na komponente umjetničkog djela kao što su stvaralački proces umjetničkog djela koji garantira njegovu autentičnost te povijesna ili informativna vrijednost. Takve vrste sudova činjenične su i dokazive epidermom umjetničkog djela preko kojeg se intelektualno i kongenijalno raspoznaje njegova vrijednost. Primjerice, ulomak zabata iz Rižinica s natpisom *Pro duce Trepim(ero)* i *Venera* iz Willendorfa sadrže povijesnu vrijednost i modernom čovjeku služe kao posrednik senzibiliteta prahistorijske civilizacije. Vrijednosni sud o djelima suvremene umjetnosti može se temeljiti na autentičnosti i konceptualnom pristupu određenoj problematici ili emociji. Kič-objekt kao industrijski proizvod efemeran je i time ne sadrži autentičnu niti historijsko-informativnu vrijednost. Kič je osuđen biti vrednovan kroz osobni ukus pa se tako o kič-proizvodu ne može donijeti vrijednosni sud, već sud ukusa koji nema čvrsto uporište za dijalektiku vrijednosti. U konačnici se može zaključiti: „Osobni ukus nije vrijednosni sud, nego osobno emocionalno stajalište.“ (Finci, 2014: 256) S druge strane, sklonost određenoj vrsti forme govori mnogo i o onome koji je uživa. Sklonost formama čija svrha stvaranja ne seže dalje od uporabnog predmeta, ukrasa ili statusnog simbola odmah pretendira na slične karakteristike onoga koji je uživa. U postmodernoj estetici razlikuje se ukus (sklonost cijenjenju viših vrijednosti, prepoznavanje istinske ljepote i inteligibilnih momenata umjetnosti) od neukusa (sklonost hedonističkoj vrsti uživanja spram intelektualne). Takvu želju karakterizira kratkotrajnost efekta i laka zaboravljivost uživanog iako su obje kategorije poprilično subjektivne: „Neukus je sinonim za banalno, vulgarno, nedopadljivo jer u divljenju trivijalnom djelu čitatelj potvrđuje vlastitu trivijalnost, u depresivnoj melodiji svoju depresivnost, u perverznom prizoru svoju perverznost. Ukus nije samo stvar izbora djela, nego i vrsta suđenja, stav.“ (Finci, 2014: 168) Gillo Dorfles u tom pravcu u jednom od svojih istraživanja pokazuje kako ukusi individua nisu determinirani samo društveno-kulturnim sustavima, nego sve više ovise o dinamici domi-

nantnih ekonomskih gibanja utemeljenih na utilitarizmu i individualizmu. On drži kako odvajanje od duhovnih korijena vodi prema neizbježnim i sve upornijim uplitanjima gospodarskih i trgovačkih aspekata u samu umjetnost. Pokazatelj je toga široko pseudoumjetničko područje koje je postalo plijenom gospodarsko-financijskog svijeta (Dorfles, 1989: 31).

POETIČKA RAZLIKA I KONTEMPLATIVNOST

Kontemplativnost⁸ je za Pareysona uvjetovana razumijevanjem procesa umjetničkog stvaranja koje rezultira umjetničkim djelom. Dinamika stvaranja djela unutar sebe sadrži dijalektiku aktivnosti umjetnika i intencionalnosti samog djela, a samim time potiče i dinamiku tumačenja do njezina vrhunca.⁹ Dakle, djelo se može kontemplirati jedino ako se shvaća autentičnost i izvorište ideje, sam kreativni proces i sve ono što stoji iza dovršenog umjetničkog djela.¹⁰ Kontemplativnost nadilazi misaonu razinu i od promatrača zahtijeva neku vrstu neemocionalnog suosjećanja, slično Schellerovu *fühlen* u opoziciji prema *gefühl*. Kontemplirati umjetnost znači otvarati se vrijednostima koje nisu eksplicitno dane u samom djelu niti u onome što o djelu promatrač može pročitati. U umjetnosti postoje mnoge poetike koje nisu ništa drugo nego način izražaja iza kojeg stoje jednako vrijedne namjere i principi, koji se u generaliziranom žargonu nazivaju umjetničkim stilovima. Iz toga proizlazi kako je jednaka poetska vrijednost kubističke skulpture iza koje stoji ideja dekonstrukcije, geometrizacije i ponovne konstrukcije sada novostvorenog oblika te Pollockova *action paintinga* pri čemu se negira kontemplativnost i ljudska racionalizacija uopće u korist spontanom stvaralaštvu. Iako je riječ o gotovo dijametralno suprotnim poetikama i različitom

⁸ Kontemplativnost je izvedenica iz latinskog pridjeva *contemplabilis* kojim se označava svojstvo predmeta koji potiče na kontemplaciju, odnosi se na ono što je dostojno biti kontemplirano. Vrlo često se rabi u estetičkoj literaturi kod vrednovanja umjetničke forme, a u hrvatskom jeziku pojam se nalazi u: Pareyson, 2008: 16.

⁹ „Sve ljudske radnje uvijek su dakle izražajne, te je stoga također umjetnost uvijek izražaj doživljavanja; štoviše, čak se može reći da, kad ne bi to tako bilo, ne bi bilo ni umjetnosti, jer bi joj nedostajala ona oznaka dovršenog čovjštva, koja je neophodan uvjet uspjeha svakog ljudskog djela, umjetničkog ili ne-umjetničkog; ali nije to na intencionalan i povlašten način, jer intencionalnost i povlastica umjetnosti jesu oblikovanje izvršavano u pogledu forme radi nje same.“ (Pareyson, 2008: 35)

¹⁰ Pareyson drži da tumačenje ima dva aspekta. Ono je, naime, s jedne strane kretanje upravljeno dokućivanju istinskog smisla stvari, njegovu fiksiranju u neku pronicljivu i iscrpnu sliku, njegovu „prikazivanje“ u nekom živom i odgovarajućem liku. To kretanje ima mnoge kandidate i modulacije – sad ide polagano i oprezno, a sad nastupa brzo i okretno, sad kao da se odvija slučajno i bez vodstva, sad se pažljivo usredotočuje u nekom pravcu, sad odvažno i sigurno kroči nekim putem, sad se prekida da bi iskušalo neki drugi put, no uvijek je kretanje, traganje koje se nastoji beskonačno produžiti, iznova ustati kod svakog prekida, obnoviti se snagom same svoje napetosti. Vidi u: Pareyson, 2008: 202.

modus operandi, ishodište stvaralaštva u umjetnosti uvijek je ideja iza koje stoji motiv pronalaska novog načina izričaja. U umjetnosti postoji mnogo poetika koje sadrže zajedničku vrijednost sadržanu u ljudskom stvaralaštvu, umjetničkoj intuiciji i nekoj vrsti umjetničkog hilemorfizma gdje nematerijalna forma kroz čovjeka kao posrednika materije biva aktualizirana u supstancijalni oblik. Svaka poetika pronaći će svojeg kontemplatora koji će je uspjeti osjetiti. U definiciji umjetnosti koju donosi Predrag Finci čitljiv je upravo njezin kontemplativni aspekt prema kojem je opći pojam umjetnosti izveden pojam, proizvod refleksije, apstrahiranje koje teži svođenju različitih estetskih iskustava i djela pod zajednički nazivnik. Pareyson, s druge strane, ističe kako je kontemplacija rezultat aktivnog procesa te da ona nije pasivno prepuštanje djelu. Stoga, kada govorimo o kič-predmetima, ne možemo govoriti o njihovoj kontemplabilnosti. On ne nastaje kroz intuitivni proces nepredvidiva stvaralaštva, za tu svrhu nema konceptualiziranja ni materijaliziranja ideje pa je time lišen i poetike i autentičnog stvaralaštva. Kič-predmet nije materijaliziranje koncepta, već puka materijalna danost jednog motiva izvađenog iz svojeg konteksta. On je nekontekstualiziran i kao takav nije obrazloživ. Jednostavno rečeno, kič-predmet ne da se kontemplirati. S druge strane, umjetnička djela mogu nuditi široku paletu interpretacija što ih čini kontemplabilno raznolikim materijalom. Predrag Finci navodi da „mnogštvo različitih interpretacija nastaje onda kada je djelo vrijedno djelo. Kada nije, onda ih jedva ima i sve su iste.“ (Finci, 2014: 276) Ovdje donosi suvremeno tumačenje vrijednosti djela koje se sastoji u ideji, neovisno o tome je li to jedna ideja umjetnika ili potencijal umjetničkog djela da se o njemu stvori što više različitih ideja. U tome leži kontrateza kiču koja se očituje u neinovativnosti i ponavljanju uzoraka. Scruton iznosi: „... prava umjetnost je poziv našoj višoj prirodi, pokušaj afirmacije drugog područja, onoga u kojem prevladava moralni i duhovni poredak.“ (2011: 62)¹¹ Kontemplabilnost je nerijetko potaknuta autentičnošću određene misli ili novostvorenog oblika umjetnosti. Ljepota i divljenje umjetničkom djelu također mogu biti sadržani u povezanosti umjetnosti s vlastitom prošlošću i razumijevanju konteksta u kojem nastaje. Svi ti aspekti mogu olakšati put kontemplaciji umjetničkog djela. Kič-objekti, s druge strane, deriviraju jedan aspekt umjetničkog djela

¹¹ Roger Scruton (2011: 62) inzistira na tome da modernističku revoluciju u umjetnosti možemo promatrati prema terminima koje je identificirao Clement Greenberg: umjetnost se buni protiv starih uvjerenja neposredno prije nego što ih kolonizira kič. Umjetnost, naime, ne može živjeti u svijetu kiča koji je svijet predmeta koje treba konzumirati, a ne ikona koju treba poštovati.

oduzimajući im time kontekst i vrijednost pretvarajući ih u čistu materijalnost i na taj način im oduzimajući auru mističnosti (Dorfles, 1997: 28). Uz to, neumorno recikliranje istog vizualnog sadržaja lišava ga informativne vrijednosti i pretvara u puki objekt, odnosno čistu materijalnu danost bez poetske vrijednosti. Njegova je svrha dekorativna ili statusna što ne ostavlja mjesta za filozofsko promišljanje o samom objektu, već jedino o preispitivanju potrebe za njegovim nastankom i svrhom koju on ima za čovjeka koji ga posjeduje. Kič-objekt, sam po sebi, nije ništa do materijalna reprodukcija i dezintegracija jednom autentične umjetnosti. Kontemplativnost nije ograničena samo na likovnu umjetnost, već može emanirati posredstvom glazbe, kazališnog djela ili literarnog djela. Također se neka djela filozofije mogu smatrati umjetnošću misli zbog svojeg kontemplativnog potencijala i misaonog sklada. Ako se o umjetnosti da kontemplirati na račun njezina matematičkog sklada koji, jednom prepoznat, zavodi čovjeka kao *ens rationis*, tako se da kontemplirati i uživati matematički sklad glazbe ili lijepo proporcionirane filozofske misli. Glazbeni kič, kao i likovni, citira jedan dio skladbe i u modernom je društvu pretvara u polifonu melodiju ili glazbu za reklamu. Tom iracionalnom citatnošću razara estetiku cjeline te izvan konteksta predstavlja jedan njezin dopadljiv isječak. Takva se glazba ne može intelektualno uživati. Kič djeluje i na području filozofske misli gdje se ugrožen našao Descartes sa svojom tezom *Cogito, ergo sum!* iz djela *Rasprava o metodi* te je, istrgnuta iz vlastitog konteksta, postala dijelom filma ili natpisa na nečijoj majici. Isto tako, Nietzscheova izjava „Bog je mrtav.“ izaziva kontroverze i danas je prisvajaju ateisti koji bez dubljeg razumijevanja Nietzscheove misli ponosno prihvaćaju izjavu ovog filozofa misleći da se iza nje mogu sakriti i potvrditi svoja religiozna uvjerenja.

ETIKA UMJETNOSTI I KIČA

U ovom pristupu potrebno je staviti u zagradu metaetički pristup umjetnosti te za potrebe rasprave prisvojiti formalni pristup etike dužnosti. Metaetički pristup ne bavi se konkretnim i pojedinačnim problematikama niti se bavi vrijednosnim komparacijama. U metaetičkom pristupu umjetnikova osoba bila bi odvojena od umjetničkog djela pa bi metaetički pristup umjetničkom djelu nužno bio impersonalan. Iz perspektive etike dužnosti može

se odrediti distinkcija između etičkog vrednovanja pojedinog umjetničkog djela i vrednovanja kič-predmeta. Etika dužnosti daje personalnu dimenziju i priznaje umjetničko djelo kao rezultat djelovanja umjetnika te samim time implicira odgovornost za stvoreno djelo. U ovom je slučaju nužno tumačiti umjetničko djelo kao nusproizvod osobne težnje za umjetničkim stvaralaštvom i uzeti u obzir da ono svoje podrijetlo nalazi u čovjeku. U krajnjoj liniji, termin djelo koje je implementirano u sam naziv umjetničkog djela, imanentno u sebi sadrži etičke konotacije. Djelo kao rezultat djelovanja otvara se kao predmet etici dužnosti, a samim time deskriptivnoj, pa zatim i normativnoj etici. Benedetto Croce tvrdi kako je iskrenost u stvaranju i pristupu umjetnosti dužnost umjetnika te ujedno i ono što čini estetski i etički zakon jednakim (Vercellone; Bertinetto; Garelli, 2008: 103–105). Pareyson u tom pravcu nadopunjuje tvrdnju tezom kako je izricanje bilo kakve vrijednosti podložno etičkom sudu. U procesu stvaranja umjetničkog djela umjetnik uvijek ostavlja dio sebe. Svako umjetničko djelo stvoreno je s određenom namjerom koja stoga može postati podložna etičkom prosuđivanju. Moralnost ne samo da prati nego ustanovljuje samu umjetničku radnju, odnosi se na samo djelo i na njegovo dovršenje, što ne isključuje moralni ili didaktički cilj koji bi umjetnik mogao pridati svojem djelu, čime se bavi poetika ili neki umjetnički program. Estetički pristup ovoj problematici uočava kako umjetničko djelo uključuje praktičnu obvezu i moralnu odluku do te mjere da ako umjetnik ne shvaća umjetnost kao zadatak kojem se u potpunosti treba posvetiti, njegovo umjetničko djelo u momentu kada zbog nemara postane nevrjedno u umjetničkom smislu, nevrjedno je i u moralnom smislu. U osobnom zalaganju pri stvaranju umjetnosti sadržano je i prihvaćanje tehničkih pravila i poetičkih normi, oblikovanih kao moralni zakon koje je umjetnik pozvan slijediti, jer se na samom početku na to obvezao. Isto tako, prikazani sadržaj kao rezultat umjetnikove namjere može potaknuti etičku raspravu (Roščić, 2010: 174). Etičnost u umjetnosti također je čitljiva kroz njezinu borbu za vlastitu slobodu. Predrag Finci primijetio je cenzuru kao problem ograničavanja umjetnosti: „Cenzura je granica, ograničenje slobode i zato je protivna umjetničkom stvaralaštvu.“ (Finci, 2014: 310) Isto kao što je cenzura govora ograničavanje osnovnog ljudskog prava slobodnog mišljenja, tako je na neki način i umjetnički izričaj, koji je često vizualni izričaj koji nosi verbalnu poruku, borba protiv ograničavanja umjetničke, a i ljudske slobode. U iskrenost umjetničkog izričaja i u lažnom sjaju kiča ogledavaju se i same

potrebe društva. U tome se ocrta opći karakter jednog društva o kojem razmišlja i Gillo Dorfles promatrajući umjetnost shvaćenu u širem smislu. Pokazuje se kako je ona uvijek portret čovjeka svojeg vremena, a ako bi se kič usporedio s laži, ta se laž ponovno vraća čovjeku koji ima potrebu za njom, odnosno onomu koji se služi tim tako vrlo obzirnim zrcalom da bi se mogao prepoznati u lažnoj slici koju mu ono uzvraća (Dorfles 1997: 48). Dorfles drži da se autentični kič pokazuje u svim onim slučajevima kada 'moda' nadvlada umjetnost, odnosno kada se neka djela ubrojena među umjetnička zbog zadovoljavanja nekog osobitog trenutka zaborave ili čak prezru čim se raspoloženje promijeni. Primjer je recimo *art nouveau* koji je počeo sa snažnim kreativnim žarom na svim poljima vizualnog izražaja: uređenja i dekoracije interijera keramikom i tekstilnim dizajnom, vitrajem, arhitekturom, oslikavanjem fasada, a čija je većina djela nakon kratkog vremena bila gotovo posve odbačena i ocrnjena. Umjetničko je djelo iskazivanje vrijednosti čiji je najeksplicitniji primjer angažirana umjetnost. Primjerice, u lipnju 2018. ispred sjedišta farmaceutske industrije Purdue Pharma postavljena je skulptura savijene žlice koja je ispunjena tekućinom. Skulpturu je postavio Fernando Alvarez čiji je brat zamalo postao žrtva OxyContin, lijeka koji je bez recepta izdavala spomenuta kompanija, a od čijeg predoziranja godišnje u Americi umre četrdeset i šest tisuća ljudi.¹² Taj čin iznio je na vidjelo *veritas per se nota* i nametnuo moralno pitanje. Skulptura je postavljena ilegalno i bez pristanka multimilijarderske kompanije što također može postati predmet etičkog promišljanja postavljanjem pitanja: Vrijedi li kršenje zakona više od poticanja svijesti o opasnosti lijeka? Tu je, dakako, i slikar uličnih grafita Banksy sa svojim političkim aktivizmom koji je zid između Izraela i Palestine ispunio neverbalnim porukama kojima izražava nezadovoljstvo ratom, preispituje strukturu vrijednosti pozivajući na ljudskost. Time nije spriječio daljnji razvoj rata, ali je svojom umjetnošću dao protuargumente i protuudarcac sveopćoj moralnoj indiferentnosti. Ovo su samo neki od primjera angažirane umjetnosti kojima se potvrđuje mogućnost etičkog pristupa kritici umjetničkog djelovanja u praksi. „O moralnom aspektu djela govorimo kada je ono izazov moralnim normama i konvencijama.“ (Finci, 2014: 311)

Kič-predmeti, s druge strane, ne nastaju kao nusproizvod umjetničkog pristupa i time nisu rezultat inspiracije i namjere. Njihovo izvorište stvara-

¹² Usp. URL1: <https://eu.usatoday.com/story/news/nation/2018/06/23/drug-spoon-sculpture-placed-outside-purdue-pharma-headquarters/727997002/> (pristupljeno 11. 12. 2023.)

nja ne potječe od konkretne osobe koja želi utjeloviti svoj izričaj i poruku, već su serijski proizvedeni predmeti namijenjeni površnom uživanju. Loš ukus, uvjetovan dinamikom nekog dohotka čiji rast bitno ovisi o marketingu, povezan je s, kako to Dorfles naziva, pseudomitovima naših dana koji, promatrani u sebi, nikad ne problematiziraju društvena zbivanja, ali često izazivaju tabu i utjelovljuju isključivo fizičke užitke nasuprot duhovnim. Sljedeći aspekt lošeg ukusa uvjetovanog nečijim profitom jest upadljivo skretanje od norme što postaje motivom kurioziteta, a time i privlačnosti. To se pokazuje kroz ono najsjajnije, najveće, najmanje ili, primjerenije rečeno, najnovije. Ovdje se kič-predmet unutar svojih strukturnih okvira djelomično ponaša kao katalizator umjetničke stvarnosti te izvornoj kreaciji nazgled omogućuje uspostavljanje novog odnosa prema istoj stvarnosti čime bi ona kao takva pridonosila novom viđenju svijeta. Ovdje se krije jedan od specifičnih aspekata današnjeg povijesnog trenutka gdje se neke od grafičkih formula ili kombinacija boja, koje su do jučer bile isključivo baština kulturnih elita, danas, i više nego što mislimo, infiltriraju u vizualnu poruku upućenu masama tako da je običan čovjek vrlo često u doticaju s djelima moderne umjetnosti ili barem nekim predloškom proizašlim iz nje. U tom su kontekstu neki elementi djela Mondriana, Picassa, Miróa ili Capogrossija malo po malo završili na fasadama, ukrasnim kutijama, tekstilnom dizajnu. Dorfles pokazuje da, koliko god to neke skupine mogu umišljati, kič nije katalizator elitne umjetnosti i ukusa običnog čovjeka, nego je riječ o karikaturi tog katalitičkog procesa. Naposljetku, prema Dorflesu, do pravog metodološkog skoka dolazi se u arhitekturi prema kojem se s načela skladnog projektiranja osnovne strukture objekta prelazi na krajnji rezultat, odnosno, princip funkcionalnosti sveden je na smanjenje troškova i povećanje zarade. Dorfles želi pokazati kako ono što je u početku bilo etičko načelo postaje načelom eksploatacije, a na području arhitekture kreativno otkriće pretvara se u kič koji ne mora imati ikakve veze s ljepotom. U velikoj mjeri i često se, sudeći prema različitim tipovima suvremene arhitekture, i moderna arhitektura, kada se nađe u sukobu sa sustavima građevinskog poduzetništva ili s principom maksimalnog profita, prilagođava zahtjevima klijenta koji želi imati ono što mu je već poznato uz dodatak poneke dražesne dosjetke (Dorfles 1997: 260–277).

U svojoj knjizi *Kič: Antologija lošeg ukusa* Gillo Dorfles jedno poglavlje posvećuje „pornokiču i moralu“ u kojem objašnjava kako kič-pristup seksualno-

sti uživa devijantne oblike seksualnosti te ih često spaja s nespojivim – fetišizira odore, zanimanja i simbole (Dorfles, 1997: 226). Time negira bilo kakve duhovne vrijednosti i pretvara predmete u objekte obožavanja i fetiša. Tako dolazi do degradacije autentične vrijednosti i sveopće dekadencije. Primjerice, Berninijeva skulptura *Otmica Perzefone* sadrži jednako mnogo golotinje kao identična kič-replika Berninijeve skulpture u umanjenoj porculanskoj verziji. Međutim, svrha je Berninijeva djela koristiti se mitološkom temom kao uporištem za materijalnu realizaciju ideje silovitosti, nametanja volje i bespomoćnosti. Njegova je skulptura utjelovljenje ideja i zahtijeva od promatrača intelektualno promišljanje te vrstu emocionalnog i intelektualnog suosjećanja. Materijalno identičan kič-predmet željen je kao seksualizirani objekt ili pokazatelj prestiža i statusa te ništa više od toga.

ZAKLJUČAK

Kič i umjetnost djeluju na istim područjima likovne umjetnosti, glazbe, filmske umjetnosti, poezije, beletristike. Među njima ipak postoji formalna i materijalna razlika. Formalno, umjetničko djelo uvijek nastaje u određenim okolnostima i usmjereno je k određenoj svrsi, no populariziranje jednog umjetničkog djela dovodi do masovnog reproduciranja čime biva otrgnuto od vlastitog konteksta i ponovno upotrijebljeno kao kičasti dekorativni predmet ili opetovano reciklirani motiv. Autentična formalna vrijednost umjetničkog djela na taj je način razorena kič-predmetom. Razlika između kiča i umjetnosti također leži u samom procesu nastanka – umjetničko djelo uvijek se aktualizira kroz inspirativni proces stvaranja u kojem, dok je stvarano, pronalazi način kako biti stvarano. Kič-predmet rezultat je masovne proizvodnje i nije potaknut inspiracijom. Svrha umjetnosti uvijek imanentno sadrži stremljenje k višim duhovnim vrijednostima, dok je kič-predmet replika umjetničkog djela čija je svrha dekorativnost ili prestiž. Bivajući utemeljena i usmjerena k višim duhovnim vrijednostima, umjetnost sadrži višu poetsku razinu i podobnija je za kontempliranje. Upravo zbog toga o umjetničkom djelu može se donijeti univerzalni sud kao konkretni općevažeći iskaz o djelu, dok je kič isključivo povezan s ukusom i preferencijama. Preispitujući svijet oko sebe, umjetnost često zadire u moralnu sferu i biva nositeljem određenih moralnih vrijednosti ili nevrijednosti te može otvoriti i uputiti

na bitna etička pitanja. Kič, s druge strane, uživa u devijantnim oblicima želeći biti privlačan konzumentu popularne kulture koji uvijek traži skandal i dramu. Razlika između kiča i umjetnosti istodobno je razlika između *fühlen* i *gefühl*, osjećanja vrijednosti od nevrijednosti, sklonosti i nesklonosti kontemplaciji te ljubavi prema vrijednosti ili prepuštanja površnim afinitetima usmjerenima k ugodi.

LITERATURA

- DORFLES, G. (1997). *Kič: Antologija lošeg ukusa*. Zagreb: Golden marketing.
- DORFLES, G. (1963). *Oscilacije ukusa i moderne umjetnosti*. Zagreb: Mladost.
- DORFLES, G. (1989). Il mercato spaccia feticci per opere d'arte. *Il giornale dell'arte*. 65: 31.
- FINCI, P. (2014). *Estetska terminologija*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- FOCHT, I. (1972). *Uvod u estetiku*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- FRANZINI, E. (2003). *Estetica e filosofia dell'arte*. Milano: Guerini studio.
- HILDEBRAND, D. (2006). *Estetica*. Milano: BompianiIl Pensiero Occidentale.
- PAREYSON, L. (2008). *Estetika – teorija formativnosti*. Zagreb: Demetra.
- ROŠČIĆ, V. (2010). *Estetička misao Luigia Pareysona*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- SCHUG, A. (1969). *Suvremena stremljenja*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- SCRUTON, R. (2011). *La bellezza. Ragione ed esperienza estetica*. Milano: Vita e pensiero.
- ŠUVAKOVIĆ, M. (2005). *Pojmovnik suvremene umjetnosti*. Zagreb: Horetzky.
- ECO, U. (1984). *La definizione dell'arte. Dall'estetica medioevale alle avanguardie, dall'opera aperta alla morte dell'arte*. Milano: Garzanti.
- VERCELLONE, F., BERTINETTO, A., GARELLI, G. (2008). *Lineamenti di storia dell'estetica. La filosofia dell'arte da Kant all XXI secolo*. Bologna: Il Mulino.
- ZECCHI, S. (2009). *Capire l'arte. Come riconoscerla, perché amarla*. Milano: Oscar Mondadori.
- ZECCHI, S. (2006). *Le promesse della bellezza*. Milano: Oscar Mondadori.
- Novinski izvor: URL1: <https://eu.usatoday.com/story/news/nation/2018/06/23/drug-spoon-sculpture-placed-outside-purdue-pharma-headquarters/727997002/> (pristupljeno 11. 12. 2023.)

AN AESTHETIC APPROACH TO KITSCH AND ART

Hana KATANIĆ

University of Zadar, Department of Philosophy

Vani ROŠČIĆ

University of Zadar, Department of Philosophy

ABSTRACT

KEYWORDS:

*art, kitsch, value,
creativity, taste, ethics*

The aim of this research is analyse the artistic phenomenon by presenting its historical role, emphasising the value structure it embodies, questioning the need for artwork and by analysing the creative process opposed to the kitsch production. The concepts of judgement and taste are also problematised, as well as poetic differences between art and kitch. All is concluded with their separate level of contemplability. In the end, the etical discussion is opened. The result is accomplishing clear distinction between authentic art value and its deviant form – kitsch.

Descartesova matematička metoda i problem spoznaje materijalnog svijeta

Ivana KNEŽIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju

Maja POLJAK

Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju

Domenika PALIĆ

UDK: 141.132

1Descartes, R.

DOI: 10.15291/ai.4514

PREGLEDNI ČLANAK

Primljeno: 7. 2. 2024.

SAŽETAK

KLJUČNE RIJEČI:

R. Descartes, matematička metoda, sumnja, analiza, sinteza, spoznaja, materijalni svijet

U članku se istražuje Descartesova matematička metoda, s ciljem upozoravanja na posljedice koje njezina primjena u filozofiji ima na ljudsku spoznaju, a napose na spoznaju materijalnog svijeta. U tu svrhu, najprije se u prvom dijelu članka detaljno objašnjava Descartesovo shvaćanje metode, pri čemu se upućuje na novost njegova metodološkog pristupa u odnosu na dotadašnju filozofsku tradiciju. Potom se u drugom dijelu članka pokazuje kako je Descartes u Metafizičkim meditacijama primijenio prvo pravilo svoje metode, koje uključuje metodičku, ali univerzalnu sumnju u sve u što se može posumnjati. Naposljetku, u trećem dijelu članka pokazuje se kako Descartes izlazi iz stanja sumnje te, osobito, na koji način pokušava dokazati postojanje materijalnog svijeta, pri čemu se upućuje na poteškoće i logičke pogreške u Descartesovu dokazu. U istraživanju je korištena metoda analize izvornih Descartesovih tekstova – Rasprava o metodi, Pravila o upravljanju duhom, Metafizičke meditacije zajedno s primjedbama i odgovorima na primjedbe te Načela filozofije, a kao pomoć u interpretaciji tekstova korištena je i relevantna sekundarna literatura. Rezultati istraživanja upućuju na višestruke negativne posljedice koje proizlaze iz pokušaja univerzalizacije matematičke metode na sve objekte ljudske spoznaje, a napose na spoznaju materijalnog svijeta.

UVOD

Sumnja u čovjekove spoznajne sposobnosti, u sposobnost spoznaje istine o sebi i o svijetu oko sebe, opetovano se javljala u povijesti filozofije u različitim periodima i kod različitih mislilaca i filozofskih struja. Ona je u većoj ili manjoj mjeri prisutna i danas u mnogim suvremenim filozofskim pravcima, pa možemo reći da je problem izvjesnosti naše spoznaje uvijek aktualan. No, René Descartes, koji je izbliza osjetio utjecaj renesansnog skepticizma te se i sam našao u jednom stanju skepse po završetku svojeg školovanja, odlučio je jednom zauvijek stati na kraj skeptičkim argumentima i utemeljiti filozofiju na čvrstim i neupitnim temeljima. Smatrao je da se to može postići jedino pravom metodom i strogim pridržavanjem njezinih pravila. U ovom ćemo članku stoga istražiti kakvu je to metodu Descartes predlagao i je li uspio u svojem naumu konstruiranja apsolutno sigurne filozofije.

METODA

Među svim novim elementima koje je Descartes unio u filozofiju, i zbog kojih je zaslužio naziv oca moderne filozofije, posebno mjesto svakako zauzima njegova nova metoda jer je upravo primjena te metode u filozofiji odredila smjer kojim se razvijala filozofija samog Descartesa sa svim njezinim novinama i čitava moderna filozofija (Knežić i sur., 2023). Zato možemo reći da Descartesovo najutjecajnije djelo nisu njegove *Metafizičke meditacije*, nego *Rasprava o metodi*. U *Raspravi*, naime, pronalazimo razradu one metode zahvaljujući kojoj Descartes dolazi do zaključaka koje poslije iznosi u *Metafizičkim meditacijama*. Descartes je zasigurno u povijesti filozofije ostao zapamćen po svojem *Cogito, ergo sum*, no važno je imati na umu činjenicu da do *Cogita* Descartes ne bi došao bez matematičke metode. Drugim riječima, *Cogito* je posljedica primjene matematičke metode na filozofiju. Stoga možemo reći da *Rasprava* nije utjecala samo na autore koji su slijedili nakon Descartesa, nego je ona bitno odredila i tijek njegove misli.

Dva su djela u Descartesovu opusu bitna za razumijevanje njegove metode, *Pravila o upravljanju duhom* (*Regulae ad directionem ingeni*) i *Rasprava o metodi*, kojoj je puni naslov *Rasprava o metodi pravilnog upravljanja umom i traženja istine u znanostima* (*Discours de la méthode pour bien conduire sa*

raison et chercher la vérité dans les sciences). Sami naslovi daju nam odgovor na pitanje zašto je metoda tako važna za Descartesa. Naime, u oba slučaja vidimo da je ona povezana s upravljanjem umom (duhom), a činjenica da je u navedenim djelima riječ o ispravnom upravljanju umom implicira da se čovjek može svojim umom koristiti na neispravan način, što uzrokuje pogreške pri spoznaji. U prvom paragrafu *Rasprave o metodi* on ističe da „nijedna stvar na svijetu nije bolje raspodijeljena nego zdrav razum“ (Descartes, 1951: 11), koji predstavlja sposobnost pravilnog rasuđivanja i razlikovanja istine od zablude, nakon čega nastavlja da „raznovrsnost naših nazora ne dolazi od toga, što su jedni pametniji od drugih, već jedino od toga, što mislimo na različite načine i nemamo u vidu iste predmete. Nije, naime, dosta imati zdrav duh, nego je glavno pravilno ga primjenjivati“ (Descartes, 1951: 11). Drugim riječima, svaki je čovjek obdaren zdravim razumom i razlog zašto netko griješi u spoznaji, tj. zašto prihvaća kao istinito ono što je lažno, leži u činjenici da se ljudi ne koriste ispravno svojim razumom. Stoga je svrha metode omogućiti čovjeku ispravno korištenje razuma i samim time postizanje spoznajnog cilja – istine. Metoda, dakle, za Descartesa predstavlja sredstvo koje će čovjeku pomoći da se na pravi način koristi svojom specifičnom spoznajnom moći.

U djelu *Pravila o upravljanju duhom* nalazimo Descartesovu definiciju metode koja podrazumijeva „pouzdana pravila koja je lako koristiti i koja su takva da, ako ih netko precizno koristi onda nikada neće prihvatiti kao istinito ono što je lažno ili besplodno trošiti duhovne snage, nego će postepeno i stalno povećavati svoje znanje dok ne dođe do istinitog razumijevanja svega onoga za što je sposoban“ (Descartes, 1985: 16). Prema Descartesu, njegova bi metoda trebala osigurati postizanje istine, te spriječiti zablude. Zanimljivo je primijetiti da Descartes pravila svoje metode naziva izvjesnim (sigurnim) i lakim, što znači da su pouzdana, tj. da ćemo primjenom ovih pravila postići željeni cilj – istinu, a činjenica da su laka odnosi se na razumijevanje tih pravila i njihovu jednostavnu primjenu. Descartesu je lakoća razumijevanja i primjene pravila bila od velike važnosti jer je njegova metoda zamišljena kao univerzalna metoda koja je primjenjiva na sve objekte i pogodna za sve ljude jer je, prema njegovu mišljenju, stvorena po mjeri ljudskog uma.

Copleston primjećuje kako gornja definicija metode podrazumijeva da je ljudski um, ako je ostavljen sam sebi, nepogrešiv, dok se pogreške događaju pod utjecajem drugih čimbenika, poput predrasuda, strasti, brzopletosti,

nestrpljivosti i tome slično (Copleston, 1995). Uistinu, Descartes u svojim *Pravilima* kaže kako se ništa „ne može dodati čistom svjetlu razuma što ga na neki način ne potamnjuje“ (Descartes, 1985: 16). Ovaj stav potvrdit će i u svojim *Metafizičkim meditacijama*, kada kaže: „(...) što god razumijevam, (...) nedvojbeno ispravno razumijevam, i nemoguće je da se varam u tome“, pa onda zabluda proizlazi „jedino od tuda što – dok volja seže dalje od razuma – ne zadržavam je u istim granicama, nego je protežem i na one stvari koje ne razumijem; a kako pri tome biva ravnodušna, lako odstupa od istinitog i dobrog, te se tako varam i griješim“ (Descartes, 1993: 114). Stoga, da bi se izbjegle pogreške i zablude, bit će nužno obuzdavanje volje i strogo pridržavanje pravila metode.

Spomenuta pravila metode Descartes navodi u drugom poglavlju *Rasprave*. Prvo od tih pravila – pravilo evidencije – nalaže da „nikada ništa ne prihvaćam kao istinito, a da jasno ne spoznam, da je takvo, to znači da najbrižljivije izbjegavam svako pre nagljivanje i neprovjereno donošenje suda, i da u svojim sudovima obuhvaćam jedino ono, što je za moj duh tako jasno i razgovijetno [odjelito, op. a.¹], da nemam nikakva povoda o tome sumnjati“ (Descartes, 1951: 21–22). Razlog zbog čega se ovo pravilo u povijesti filozofije zove pravilo evidencije pronalazimo u pojmovima „jasno i odjelito“ koje Descartes definira u djelu *Načela filozofije* u kojem kaže da je jasno „ono što je nazočno i očigledno [evidentno, op. a.] pažljivom duhu, upravo kao kad kažemo da nešto vidimo jasno kad je pred pažljivim okom te na njega dovoljno snažno djeluje.“ Odjelito je pak „ono što je tako točno određeno i različito od svih drugih predmeta da u sebi ne sadrži ništa drugo osim onog što je jasno“ (Descartes, 2014: 77). Drukčije rečeno, kada kažemo da je spoznaja jasna ili da je ideja jasna, to znači da smo spoznali ono što pripada naravi objekta koji spoznajemo ili kako kaže Gilson „jasnoća idejama dolazi od činjenice da im pripisujemo sve ono što pripada njihovoj naravi, odjelitost im

¹ Latinski izrazi *clarus* i *distinctus*, kao i njihove francuske inačice *clair* i *distinct*, koje Descartes primjenjuje na ljudsku spoznaju, imaju različite prijevode u hrvatskom jeziku. Tako se u ovdje citiranom izdanju *Rasprave o metodi* Matice hrvatske iz 1951. godine upotrebljava prijevod „jasan“ i „razgovijetan“ (Descartes, 1951), kao i u Demetrinu izdanju istog djela iz 2011. godine (Descartes, 2011). No, Demetrino izdanje *Metafizičkih meditacija* iz 1993. godine za iste izraze rabi prijevod „jasan“ i „odjelit“ (Descartes, 1993). U Kruzakovu izdanju *Načela filozofije* nalazimo pak prijevod „jasan“ i „razlučen“ (Descartes, 2014). S obzirom na to da se u hrvatskom jeziku izraz „razgovijetan“ odnosi na govor te ima značenje jasnog i razumljivog govora (Hrvatski jezični portal, URL1), smatramo da takav prijevod nije primjeren sadržaju pojma *distinctus* kojim Descartes izražava određeno svojstvo ljudske spoznaje ili sadržaja ljudskog uma – ideje. Prijevodi „odjelit“ i „razlučen“ adekvatno izražavaju značenje pojma *distinctus*, a mi se u ovom članku odlučujemo za prijevod „odjelit“ s obzirom na to da se taj prijevod rabi u hrvatskom izdanju *Metafizičkih meditacija*, koje često citiramo u ovom članku.

dolazi od činjenice da im negiramo sve ono što ne pripada njihovoj naravi“ (Gilson, 1937: 160). Primjenu ovog pravila Descartes u svoje vrijeme pronalazi samo u aritmetici i geometriji, smatrajući kako ga sve druge znanosti neopravdano zanemaruju. Njegova je, pak, nakana proširiti upotrebu pravila evidencije i na druga znanstvena područja s ciljem postizanja jednako sigurnih spoznaja (Descartes, 1985). Stoga će njegov prvi korak u formiranju vlastite filozofije u *Metafizičkim meditacijama* biti upravo dovođenje u sumnju svega onoga što nije evidentno, kako bi se iz filozofije isključio svaki element vjerojatnosti te bi se ona, poput aritmetike i geometrije, sastojala isključivo od onih propozicija koje sa sigurnošću mogu biti prihvaćene kao istinite.

Drugo pravilo koje Descartes naziva pravilom analize ili razlaganja kaže da „svaku od teškoća, koju bih proučavao, podijelim na onoliko dijelova, na koliko je to moguće i koliko je potrebno radi njihova najboljeg rješenja“ (Descartes, 1951: 22). To će nam, naime, omogućiti da dođemo do onih elemenata koji su jednostavniji, a samim time jasniji i odjelitiji. Pravilo analize direktno je povezano s prethodnim pravilom evidencije jer polazi od pretpostavke da su jednostavniji elementi složene cjeline lakši za shvaćanje, te je stoga one propozicije koje nam nisu neposredno evidentne primjenom pravila analize potrebno svesti na one evidentne (Vanni Rovighi, 1981). Postupak analize omogućava nam uvidjeti kako se došlo do otkrića prvih principa, a njezin je učinak Descartes smatrao tako snažnim da je konstatirao da će svatko tko bude pratio ovaj postupak shvatiti i prihvatiti stvar koja se dokazuje „ništa manje savršeno (...) nego što bi to bilo da ju je sam otkrio“ (Cartesio, 2009a: 144). Naznake primjene ovog pravila on pronalazi u matematici antičkih matematičara Pappusa i Diophantusa, no smatra da ovo pravilo također treba imati širu primjenu te odlučuje da će ga se on strogo držati u svojim istraživanjima (Descartes, 1985).

Treće pravilo jest pravilo sinteze ili sastavljanja koje kaže da „svoje misli upravljam izvjesnim redom polazeći od najjednostavnijih i najrazumljivijih predmeta, da bih se postepeno uzdizao do spoznaje najsloženijih pretpostavljajući red čak između onih, koji po prirodi ne prethode jedni drugima“ (Descartes, 1951: 22). Postupak sinteze „dokazuje (...) jasno sve ono što je sadržano u njegovim zaključcima“ (Cartesio, 2009a: 145) i prisiljava na pristanak čak i one najtvrdoglavije čitatelje, no Descartes ipak ističe kako on ne pruža ono potpuno zadovoljstvo umu koje pruža analiza, jer ne pokazuje na koji je način stvar bila otkrivena (Cartesio, 2009a). Descartes ističe da je

to postupak kojim su se antički geometričari najviše služili, no zanimljivo je kako on smatra da razlog tomu nije bio taj što oni nisu uopće poznavali analizu, već taj što su oni postupak analize htjeli „sačuvati samo za sebe, kao neku važnu tajnu“ (Cartesio, 2009a: 146). Otac moderne filozofije pripisuje to njihovoj sebičnosti i taštini jer smatra da su svojim složenim deduktivnim izvođenjima samo željeli drugima pokazati svoju genijalnost i tako izazvati njihovo divljenje, umjesto da druge pouče jednostavnoj metodi, koja bi dokinula svaki razlog za divljenje (Descartes, 1985). Descartes stoga ovu zadaću poučavanja čovječanstva u lakim i jednostavnim pravilima primjenjivim na sve objekte ljudskog znanja, preuzima na sebe.

Analiza i sinteza za Descartesa predstavljaju dva različita načina dokazivanja, pri čemu sinteza može biti poduzeta tek nakon analize, odnosno nakon što su putem analize otkriveni prvi principi dokazivanja. Descartes će se u svojim *Metafizičkim meditacijama* koristiti samo analizom, smatrajući kako je ona prikladnija za poučavanje te primjerenija objektu istraživanja metafizike. Naime, za razliku od geometrije oko čijih se prvih principa svih slažu, u metafizici je najveći problem upravo „jasno i odjelito spoznati prve principe“ (Cartesio, 2009a: 146), i to ne stoga što oni sami po sebi nisu toliko jasni kao princip geometrije, već stoga što se oni ne podudaraju s onim predrasudama na koje su ljudi od djetinjstva naviknuli i koje stječu putem osjetilnog iskustva. Zato je važno analitičkim putem jasno pokazati kako se došlo do prvih principa metafizike jer bi u protivnom većina ljudi te principe mogla odbaciti (Cartesio, 2009a). Tek nakon što je jasno pokazano kako su otkriveni prvi principi dokazivanja može uslijediti postupak sinteze, gdje se iz najjednostavnijih elemenata izvode oni složeniji, kao što se u matematici iz aksioma izvode teoremi. Ovaj postupak primijenit će Descartes u svojem kasnijem djelu, *Načela filozofije* (Descartes, 2014; Copleston, 1995).

Naposlijetku, nakon primjene metodičke sumnje te pravila analize i sinteze, potrebno je primijeniti i četvrto pravilo metode – pravilo nabiranja – koje nalaže „da posvuda sve tako potpuno pobrojim i načinim opće preglede, da mogu biti siguran, da nisam ništa izostavio“ (Descartes, 1951: 22). Tek tada, metodološki postupak bit će dovršen i cjelovit.

Dvije djelatnosti uma na koje se spomenuta pravila primjenjuju jesu intuicija i dedukcija. Intuicija za Descartesa označava intelektualno gledanje, pa je to za njega čisto intelektualna aktivnost (Copleston, 1995: 80–81). Time on sužava tradicionalno shvaćanje intuitivne spoznaje, koje se odnosilo na

umsku i na neposrednu osjetilnu spoznaju materijalnog svijeta. U Descartesova intuicija tako postaje isključivo „pojam duha čista i pažljiva, tako lagan i odjelit da o onome što shvaćamo ne ostaje baš nikakve dvojbe“ (Descartes, 1985: 14). Primjerice, intuitivno shvaćamo činjenicu vlastitog postojanja i vlastitog mišljenja, ili pak istinitost nekih matematičkih iskaza (Descartes, 1985: 14). Kako ćemo poslije vidjeti, upravo će ovo reduciranje intuicije na isključivo intelektualnu djelatnost, zajedno s primjenom matematičke metode u filozofiji, dovesti do problema u objašnjenju spoznaje materijalnog svijeta.

Za razliku od intuicije, dedukcija predstavlja „nužno izvođenje iz drugih činjenica koje su sa sigurnošću spoznate“ (Descartes, 1985: 15). Descartes, dakle, preferira dedukciju koja je svojstvena matematičkim znanostima, a ne – njoj suprotnu – indukciju, koja je svojstvena eksperimentalnim znanostima, a kojom su se koristili Francis Bacon i Galileo Galilei u svojim istraživanjima. (Mondin, 2001-2002). No, unatoč tomu što se Descartes nije u filozofiji koristio onom metodom kojom se Galilei koristio u svojim istraživanjima, ta su istraživanja uvelike utjecala na njegov odabir metode. Naime, upravo je Galilejeva primjena matematike u prirodnim znanostima dovela do njihova velikog uspjeha u to vrijeme, s čime je Descartes bio itekako dobro upoznat, te nije neobično da je baš matematička metoda za njega postala ideal znanstvene metode² (Gilson – Langan, 1967).

S isticanjem prednosti matematike u odnosu na druge znanosti i njihove metode, posebno u odnosu na filozofiju, Descartes se mogao susresti još za vrijeme školovanja u isusovačkom koledžu La Fleche u kojem su se rabila djela Cristophera Claviusa, isusovca matematičara iz 16. stoljeća.³ U Claviusovim *Matematičkim djelima* (*Opera Mathematica*) nalazimo sljedeće riječi:

² Na tragu toga A. Pažanin s pravom zaključuje: „Descartesov ideal znanosti je matematska prirodna znanost. U toj se znanosti svijet konstruira iz jednostavnih dijelova. To je svijet novovjekovnog matematičizma, u kojemu se čovjek reducira najprije na mišljenje, a mišljenje zatim na računanje i operiranje“ (Pažanin, 1983: 107). Uistinu, Descartes svoje „ja“ poistovjećuje sa svojim duhom ili umom (Descartes, 1993), čija se bit sastoji u mišljenju. (Descartes, 2014). Mišljenje je pak uistinu racionalno, odnosno znanstveno, onda kada slijedi pravila matematičke metode (Descartes, 1985).

³ Christopher Clavius bio je njemački matematičar, astronom i član isusovačkog reda. U isusovački ga je red primio sam osnivač reda, Ignacije Lojolski, u Rimu 1555. godine, a zaređen je za svećenika 1564. godine. Iste je godine počeo predavati matematiku i astronomiju u Collegio Romano, te je u Rimu ostao kao profesor sve do svoje smrti. Njegovo prvo objavljeno djelo je bilo *Commentarius in Sphaeram Joannis de Sacro Bosco* iz 1570. godine te je postalo standardni udžbenik iz astronomije. To je djelo utjecalo na Keplera i na Galileja. Njegova istraživanja na području astronomije pomogla su pri kalendarskoj reformi iz 1582. iz koje je proizašao gregorijanski kalendar koji se danas upotrebljava. Kada je riječ o njegovu doprinosu na području čiste matematike, on je proizašao iz njegova latinskog izdanja Euklidovih *Elementa* koje je objavljeno 1574. godine te je postalo glavnim udžbenikom iz matematike u isusovačkim školama. Descartesovo školovanje u isusovačkom La Flécheu dovelo ga je u kontakt s Claviusovim djelima (Jesseph, URL2).

„Matematičke discipline dokazuju i opravdavaju najčvršćim razlozima sve o čemu one mogu raspravljati tako da su one rodilje znanosti i u potpunosti otklanjaju sumnju iz uma učenika. To se jedva može reći za druge znanosti u kojima u većini slučajeva um ostaje neodlučan i u sumnji oko istinitosnih vrijednosti zaključaka, toliko su raznovrsna mišljenja i suprotstavljeni njihovi sudovi. Ostavimo po strani druge filozofe, mnoge sekte peripatetičara su dovoljne za dokaz. Sve su rođene od Aristotela, kao različite grane iz zajedničkog debla, i one se toliko međusobno razlikuju ponekad i od samoga Aristotela koji im je izvor, da je zaista teško znati što je uistinu bio Aristotel (...) Pretpostavljam da svi vide koliko je daleko od toga matematička demonstracija. Euklidovi zaključci, kao i oni drugih matematičara, su jednako istiniti danas i sigurni u svojim rezultatima i čvrsti i nepomični u svojim demonstracijama kao što su bili u tim školama prije mnogo stoljeća (...) Budući da su matematičke znanosti tako ekskluzivno posvećene ljubavi i kultivaciji istine, da se ništa neistinito, a ni ono što je samo vjerojatno ne može primiti, nema sumnje da se prvo mjesto među znanostima mora dati matematici“ (Clavius navedeno u Gilson, 1930: 128).

Ako, nadalje, pogledamo što Descartes piše o matematici, a što o filozofiji, nemoguće je ne zamijetiti veliku sličnost u stavovima dvojice mislilaca. On, naime, u *Raspravi* piše da mu se među svim znanostima koje je za vrijeme školovanja izučavao najviše „sviđala matematika zbog sigurnosti i jasnoće svojih razloga; ali nikako nisam uočio njezinu pravu upotrebu. Držao sam, da se služi samo mehaničkim umijećima i zato sam se iznenađivao, da se unatoč njezinim čvrstim i solidnim temeljima nije na njoj sagradilo ništa uzvišenije“ (Descartes, 1951: 14). S druge strane, Descartes u istom djelu za filozofiju kaže da „filozofija omogućuje da govorimo s vjerojatnošću o svemu“ (Descartes, 1951: 13) i da se u „pogledu ostalih nauka, koje polaze od načela filozofije, nije moglo sagraditi ništa čvrsto na tako slabim temeljima“ (Descartes, 1951: 15). Descartes se, dakle, slaže s Claviusom da je matematika superiornija filozofiji u odnosu na svoju metodu, dokaze i napredak tijekom stoljeća, no on ide korak dalje od Claviusa. Naime, kao što smo vidjeli, Clavius se zalaže za to da matematici treba dati prvo mjesto među znanostima, a Descartes smatra da se njezina metoda treba proširiti na sve druge znanosti da bi im se osigurala jasnoća, sigurnost i napredak koje on pripisuje matematici. Drugim riječima, Descartes je bio uvjeren da je njegova matematička metoda univerzalno primjenjiva, a to uvjerenje pro-

izlazilo je ne samo iz već spomenute činjenice da je primjena matematike u prirodnim znanostima potonjima donijela znatan napredak već i iz njegova otkrića analitičke geometrije⁴ u kojoj se geometrijski problemi rješavaju pomoću algebre. Uspjeh nove geometrije ohrabrio je Descartesa na sličan pothvat i u svim drugim znanostima, s ciljem postizanja rezultata koji bi bili utemeljeni na jasnoj i odjelitoj spoznaji njihova objekta istraživanja te na apsolutno izvjesnim zaključcima koji se nikako ne bi mogli dovesti u sumnju (Gilson – Langan, 1967). Tako u četvrtom i petom poglavlju *Rasprave* nalazimo neke od zaključaka do koji je Descartes došao primjenjujući svoju metodu na filozofiju i medicinu (Descartes, 1951). Njegov životni projekt bio je, dakle, *mathesis universalis* – opća znanost koja je trebala objasniti „red i mjeru“ u svim stvarima (Descartes, 1985).

Descartes kritizira razlikovanje znanosti na temelju razlike u njihovim objektima i samim time u njihovim metodama, te ističe da su autori koji krenu tim smjerom „sigurno u krivu. Jer znanosti kao cjelina nisu ništa drugo nego ljudska mudrost, koja uvijek ostaje jedna te ista, bez obzira na to koliko su različiti objekti na koje se primjenjuje, jer nju ne mijenjaju ti objekti kao što sunce ne mijenja različitost objekata koje ono obasjava“ (Descartes, 1985: 9). Descartes tako pravi zaokret od aristotelovske i skolastičke ideje o različitim vrstama znanosti koje imaju različite metode istraživanja primjerene svojim objektima, prema koncepciji jedne univerzalne znanosti i univerzalne metode. Naime, Aristotel je u svojoj *Metafizici* isticao da svaka znanost mora imati svoju metodu istraživanja te da „matematičku preciznost ne treba zahtijevati u svim stvarima“ (Aristotel, 1985: 49⁵) i ovaj je stav zadržan u filozofiji sve do Descartesa. No, otac moderne filozofije želi primijeniti matematičku metodu i na filozofiju smatrajući da će joj na taj način omogućiti onu preciznost i sigurnost koju ima matematika. Gilson ovaj kartezijanski stav naziva matematizmom koji predstavlja najdublji korijen kartezijanske

⁴ Analitička geometrija jest „grana geometrije u kojoj se geometrijski problemi rješavaju algebarskim metodama. Temelji se na ideji da se točke prostora opisuju s pomoću brojeva, koji se nazivaju *koordinate* tih točaka a geometrijske krivulje i plohe prikazuju s pomoću algebarskih jednadžbi. Pridruživanje koordinata točkama prostora omogućeno je izborom određenoga koordinatnog sustava. Postoje različite vrste takvih sustava; često je najprikladniji Kartezijev koordinatni sustav. Njihova geometrijska svojstva odražavaju se u funkcionalnoj ovisnosti između koordinata njihovih točaka – u jednadžbama tih tvorevina. Svakomu geometrijskom svojstvu tvorevine odgovara određeno algebarsko svojstvo pripadnih jednadžbi i obratno. Na taj se način algebarskim metodama istražuju geometrijska svojstva“ (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, URL3).

⁵ Pri citiranju Aristotelovih tekstova uobičajeno je koristiti se univerzalnom međunarodnom paginacijom. No, budući da harvardski sustav referiranja, koji se primjenjuje u časopisu, ne prepoznaje takav način citiranja i parafraziranja, u glavnom tekstu navodimo referencije u skladu s tim sustavom, a ovdje navodimo i točno mjesto prema univerzalnoj paginaciji: Aristotel, *Metafizika*, 995 a 15.

filozofije. Ako bilo što može izraziti njegov unutarnji duh, onda je to matematičizam, kaže Gilson, te nastavlja da za Descartesa filozofija nije bila ništa drugo nego neoprezno vođeni eksperiment da se vidi što će biti od ljudskog znanja kada bude stavljeno u kalup prema uzorku matematičke očevidnosti (Gilson, 1937). Tako od Descartesa nadalje, matematika, koja se bavi umskim entitetima, postaje uzorom filozofiji⁶. To pak znači da „sve objekte ubuduće treba tretirati kao da su matematički objekti“ (Gilson – Langan, 1967: 57). Drugim riječima, dok je tradicionalna filozofija za svoj objekt istraživanja imala realna bića, u Descartesovoj filozofiji, kao posljedica primjene matematičke metode, objektom istraživanja postaju umska bića. To će pak za posledicu imati nesavladive poteškoće po pitanju razumske spoznaje materijalnog svijeta.

KARTEZIJANSKA SUMNJA

Kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju, prvo pravilo Descartesove metode nalaže da se ništa ne prihvati kao istinito ako se jasno i odjelito ne spozna kao takvo. To znači da ovo pravilo podrazumijeva uporabu sumnje i da je upravo sumnja ono od čega u filozofiji treba početi. Za razliku od filozofske tradicije, koja je polazištem filozofije smatrala čuđenje, odnosno divljenje (Platon, 1979⁷; Aristotel, 1985⁸) pred bogatstvom, raznolikošću i skladom stvorene stvarnosti, koje potiče na proučavanje te iste stvarnosti i osobito na traženje njezinih prvih uzroka, od oca moderne filozofije na dalje „sumnja je početak filozofije“ (Pieper, 1998: 104). Zanimljivo je primijetiti kako će ova promjena za svoju posledicu imati i promjenu na mjestu temeljne filozofske discipline. Tradicionalna filozofija koja je svoje polazište imala u divljenju, tražila je prve uzroke bića kao bića, pa je stoga temeljna filozofska disciplina bila metafizika. Naprotiv, kada polazište filozofije postaje sumnja, tada u fokus dolaze spoznajni problemi, što je jasno vidljivo već kod

⁶ Uzdizanje matematike na razinu najviše znanosti i primjena njezine metode na sve objekte istraživanja u povijesti filozofije se naziva pan-matematizmom. Sigurnost i preciznost matematike, kao i njezina jasnoća u demonstracijama, jesu upravo ono što Descartes želi postići u filozofiji (Palić, 2023).

⁷ Kao što je to slučaj s Aristotelovim tekstovima, tako se i za Platonove tekstove rabi univerzalna međunarodna paginacija, tzv. Stephanusova paginacija. Budući da u članku poštujemo harvardski sustav referiranja koji se primjenjuje u časopisu, u glavnom tekstu navodimo mjesto na koje se referiramo u skladu s tim sustavom, dok ovdje navodimo i točno mjesto prema univerzalnoj paginaciji: *Teetet*, 155 d.

⁸ Vidjeti bilješku br. 5: Aristotel, *Metafizika*, 982 b 11–27.

Descartesa. To su dobro uočili i Przemysław i Arkadiusz Gut, koji naglašavaju da „nijedna filozofska doktrina prije Descartesa nije pridavala takvu važnost i središnji status promišljanjima o spoznaji kao što je to učini autor *Rasprave o metodi*“ (Gut i Gut; 2020: 11). Nije stoga neobično što će filozofija spoznaje kao zasebna filozofska disciplina svojeg začetnika dobiti upravo u jednom modernom filozofu – Johnu Lockeu.

Sumnju bismo mogli definirati kao stanje suspendiranog pristanka na istinitost neke tvrdnje. Ona može imati razne karakteristike, može biti pozitivna ili negativna, može biti univerzalna ili partikularna itd. Kada je riječ o Descartesu, karakteristike koje se povezuju s njegovom sumnjom su sljedeće: metodička, univerzalna, privremena i teoretska. Kada kažemo da je sumnja metodička, pod time se misli da ona sama po sebi nije cilj do kojeg smo u istraživanju došli, ona nije zaključak procesa traganja za istinom, nego je sredstvo, metoda kojom se koristimo da bismo „pročistili“ svoj um od nesigurnih i neistinitih sudova koji ga mogu ometati u potrazi za istinom. Kako Copleston kaže, ona je polazišna točka u potrazi za sigurnim spoznajama (Copleston, 1995). Stoga metodičku sumnju, od koje Descartes polazi u filozofiji, treba razlikovati od „skeptičke sumnje koja negira mogućnost sigurne spoznaje bilo kakve istine“ (Mondin, 2001). Kada je riječ o univerzalnosti kartezijske sumnje, pod tim se misli da Descartes dovodi u pitanje sve spoznaje koje je do tada držao istinitim. Tu sumnju on primjenjuje čak na one temeljne spoznaje ljudskog života, kao što je postojanje materijalnog svijeta ili sposobnost razlikovanja sna od jave. No, Descartes pritom ne sumnja zbiljski u te stvari, već samo želi uputiti na to kako one mogu biti podložne sumnji. Drugim riječima, želi istaknuti kako znanje o tim stvarima nije „po svojoj naravi takvo da se njegova istinitost nikako ne može dovesti u pitanje“ (Gilson – Langan, 1967: 61), te stoga ono ne može biti polazište filozofskog istraživanja. Descartesov postupak traženja prvog principa filozofije E. Gilson uspoređuje s postupkom čovjeka koji, kako bi bio siguran nalazi li se ono što on traži unutar jedne košare koja je puna različitih stvari, najprije u potpunosti isprazni košaru, a potom razvrstava njezin sadržaj sve dok ne pronađe ono što traži. To ne znači nužno da ostale stvari iz košare nisu dobre i da ih treba definitivno odbaciti, već samo to da one nisu ono što on u ovom trenutku traži. No, ako se pokaže da su i one dobre, on će ih poslije vratiti natrag u košaru i zadržati (Gilson – Langan, 1967). Descartes će, dakle, poslije ipak zadržati mnoge od onih istina koje sada dovodi u sumnju, no prije

toga one moraju biti utemeljene na apsolutno sigurnom prvom principu i na nedvojbenim kriterijima istine. Upravo zbog te činjenice, kartezijanska sumnja ima privremeni karakter. Naposljetku, ona je također teorijska, što znači da ona ne smije imati nikakav utjecaj na praktični život. Kako ističe Sofia Vanni-Rovighi, „Descartes ne želi reći da čovjek koji filozofira mora odbaciti sva svoja uvjerenja, već da u svom konstruiranju znanja ne smije koristiti ništa što nije provjerio (dakle, ono što nije prošlo kroz sito sumnje)“ (Vanni Rovighi, 1981: 84). Sumnja se dakle, primjenjuje samo na teoretskoj, ne i na praktičnoj razini djelovanja. Praktično djelovanje u stanju potpune skepse bilo bi zapravo potpuno nemoguće, čega je bio svjestan i sam Descartes, te stoga ograničava sumnju samo na područje spekulativnog mišljenja (Palić, 2023).

Prve spoznaje koje Descartes stavlja pod sumnju jesu one koje je primio preko svojih osjetila. Rezultat je to utjecaja francuskog filozofa renesanse, M. de Montaignea, koji obnavlja antički skepticizam. Antički skeptici su, naime, pod sumnju doveli ne samo varljivost osjetila u ekstremnim situacijama kada osoba zbog vrućice ili neke druge bolesti ima halucinacije nego su smatrali da nas osjetila varaju i pod normalnim uvjetima života. Za primjer se obično uzimao štap u vodi koji izgleda slomljen ili objekti u daljini koji izgledaju manji nego što jesu. Suvremena je znanost objasnila pojavu prividno slomljenog štapa u vodi preko fenomena refrakcije ili loma svjetlosti koji označava skretanje svjetlosnih zraka pri prijelazu iz jednog medija u drugi zbog razlike u brzini širenja valova u različitim medijima, koja je u ovom slučaju uzrokovana razlikom u gustoći između zraka i vode. Stoga nam naša osjetila ispravno pokazuju štap kao slomljen te dok god kažemo da se „štap čini slomljen“, mi ne izričemo neistinit sud. S druge strane, kada je riječ o objektima u daljini koji izgledaju manji negoli jesu, važno je imati na umu činjenicu da je tu riječ o perspektivi koja u ovom slučaju kao svoju svrhu nema prosudbu veličine predmeta, nego njegove udaljenosti, pa stoga što je predmet manji, sudimo da je to udaljeniji od nas. No zanimljivo je da već u antici, točnije u Aristotelovoj filozofiji, pronalazimo pozitivno shvaćanje osjetilne spoznaje, i to zahvaljujući njegovu nauku o hilemorfističkoj strukturi materijalnih bića te njegovu shvaćanju ljudskog uma kao prazne ploče koja ne posjeduje urođene ideje. Kombinacijom, između ostaloga, ovih dvaju nauka Aristotel je ljudsku spoznaju razumijevao kao složeni čin koji se sastoji od dviju vrsta spoznaje – osjetilne i razumske – od kojih svaka ima

svoj poseban objekt i moć preko kojih čovjek zahvaća materijalni predmet u njegovoj cjelovitosti. Drugim riječima, osjetilna je spoznaja činila sastavni i naravni dio ljudske spoznaje. Proces apstrakcije kao spoznajni proces započinjao je s izvanjskim osjetilima, nakon kojih su slijedila unutarnja osjetila, zatim aktivni i, naposljetku, pasivni um. Um je onaj koji čovjeku omogućava da u materijalnom objektu spozna unutarnji, inteligibilni element koji nije materijalan, a koji čini sastavni dio metafizičke strukture materijalnog bića, te mu daje stabilnost i spoznatljivost. Taj inteligibilni element jest njegova forma. Aristotelovski nauk o metafizičkoj strukturi materijalnih bića, te apstrakciju kao spoznajni proces preko kojeg čovjek može spoznati materijalni svijet preuzeo je i usavršio Toma Akvinski. No, Descartes zajedno s mnogim drugim filozofima modernog doba napušta aristotelovsko-tomističku metafiziku i filozofiju spoznaje, što rezultira ponovnom pojavom sumnje u osjetilnu spoznaju. Tako on zaključuje da su osjetila varljiva te da je razumno „da se nikad u cijelosti ne pouzdajemo u one koji nas makar i samo jednom prevariše“ (Descartes, 1993).

Descartes nadalje ističe kako može sumnjati i u to da je budan, jer snovi nekada mogu biti tako uvjerljivi da je teško razlučiti san od jave. Iako mu njegovo iskustvo govori da snovi ipak moraju imati neku sličnost s onim što postoji na javi, Descartes zaključuje kako u oblik, veličinu, broj, mjesto i vrijeme, pa i samu protežnost tjelesnih stvari ne može biti potpuno siguran. Stoga, dovodi u pitanje i postojanje vlastitih udova i organa, pa i cijelog svojeg tijela. Za Descartesa je, dakle, postojanje materijalne stvarnosti, kao i vlastita tijela, nešto što je podložno sumnji, a to znači da nije evidentno, kako je to smatrala klasična filozofija. Već tu se, dakle, anticipira problem postojanja materijalne stvarnosti te se postavlja pitanje postoji li uopće materijalna stvarnost i ako postoji, je li ona onakva kakvom je mi spoznajemo (Čuk, 2016). Ovo će ujedno postati jednim od središnjih pitanja moderne filozofije, kojoj Descartes postavlja temelj upravo u svojoj matematičkoj metodi.

No Descartesova sumnja na ovoj točki još uvijek nije dosegla svoj vrhunac. Naime, želeći radikalizirati i u potpunosti univerzalizirati svoju sumnju, Descartes postavlja hipotezu o postojanju „zloduha što je i u najvišoj mjeri moćan i lukav, koji je uložio sve svoje umijeće u to da me prevari“ (Descartes, 1993: 42). Uvođenje ove hipoteze omogućuje mu da dovede u sumnju čak i matematičke iskaze u koje inače ne bi mogao sumnjati, s obzirom na to da ih spoznaje jasno i odjelito. Descartesu je jasno da se uvođenjem ove

hipoteze doveo u težak položaj te da će potraga za sigurnim istinama biti iznimno naporna. Unatoč tomu, on odlučuje ustrajati u svojoj nakani, čak i pod cijenu toga da ne uspije ništa spoznati kao istinito, smatrajući kako iz takvog postupka ipak može izvući neku dobrobit: „(...) barem ću očvrsnula uma sačuvati u sebi ono što imam, ne prihvaćajući lažne stvari te mi neće ništa uzmoći nametnuti ni isti obmanjivač, pa ma koliko bio moćan i lukav“ (Descartes, 1993: 44).

Pierre Gasendi prigovorio je, međutim, Descartesu suvišnost ove hipoteze, smatrajući kako se uzrok ljudske pogrešivosti mogao mnogo jednostavnije objasniti pomoću „slabe svjetlosti ljudskoga duha i same slabosti naravi“ (Gassendi, 2009: 252) te da nije bilo potrebno izmišljati nikakve novosti, poput zloduha koji ga obmanjuje. Descartes je, odgovarajući na Gassendijevu primjedbu, tek napomenuo kako se onaj tko njemu prigovara „izmišljanje“ novosti, sam ne želi koristiti argumentacijom u filozofskoj iskrenosti, već samo upotrebljava retoričke ukrase (Cartesio, 2009b). Descartes je, naime, bio uvjeren kako on gradi novu filozofiju, te da je put, koji počinje sumnjom, jedini put koji može dovesti do izgradnje čvrstog zdanja filozofije. Stoga i ne smatra potrebnim objašnjavati Gassendiju zbog čega je hipoteza o zloduhu obmanjivaču uopće bila potrebna (Palić, 2023).

Zanimljivo je, međutim, da je – unatoč tomu što ju je P. Gassendi smatrao suvišnom – ova Descartesova hipoteza o zloduhu obmanjivaču imala velik utjecaj na kasnije filozofe te je dobila i svoju suvremenu inačicu u argumentu „mozga u bačvi“⁹. Ovaj argument predstavlja Descartesovu hipotezu o zloduhu kao hipotezu o zlom znanstveniku, koji je izvadio mozak iz ljudskog tijela i stavio ga u posudu s hranjivim sastojcima koji ga održavaju na životu. Nadalje, živce je povezao s računalom, koje mozgu šalje električne impulse te na taj način kreira čovjekovo životno iskustvo, koje se ni po čemu ne razlikuje od iskustva koje čovjek stječe u normalnom životu¹⁰. Skeptički argumenti koji rabe ovakve hipoteze dovode u pitanje mogućnost i pouzdanost naše spoznaje o izvanjskom svijetu kao i samo postojanje tog svijeta. No, Descartes, koji se skeptikom koristi samo kao metodičkim sredstvom za postizanje sigurne spoznaje, odbacuje svoju hipotezu o zlom obmanjivaču te razrađuje filozofski dokaz za postojanje materijalnog svijeta (Palić, 2023).

⁹ Jedan od najpoznatijih filmova iz žanra znanstvene fantastike, film *Matrix*, koristi se modifikacijom upravo ove ideje „mozga u bačvi“.

¹⁰ Jednu verziju tog argumenta pobija američki filozof Hilary Putnam u svojem djelu *Reason, Truth and History* (Putnam, 1981).

PROBLEM DOKAZA POSTOJANJA MATERIJALNOG SVIJETA

Već smo prije istaknuli kako je jedna od karakteristika kartezijanske sumnje privremenost. To znači da će mnoge od onih spoznaja koje su početno dovedene u sumnju poslije biti prihvaćene ako se pokaže da mogu biti usvojene kao sigurne na temelju kriterija jasnoće i odjelitosti. Jedna od spoznaja koje se Descartes zasigurno nije želio odreći bila je i spoznaja o postojanju materijalnog svijeta. No da bi mogla biti prihvaćena, ta je spoznaja trebala dobiti svoj čvrsti znanstveni temelj. Stoga se Descartes upušta u dotad neviđeni pothvat dokazivanja postojanja materijalnog svijeta.

Dokazni postupak neće biti nimalo lagan, s obzirom na to da je prethodno sve dovedeno u sumnju. Zbog toga će prije samog dokaza za postojanje materijalnog svijeta trebati ipak doći do spoznaje nekih sigurnih istina. Prva od njih bit će istina o vlastitom postojanju koja će biti temelj Descartesove filozofije i sigurno uporište za sve daljnje spoznaje. Nju Descartes otkriva upravo kroz sumnju shvaćenu kao jedan oblik mišljenja: „Proturječno je, naime, smatrati da ono što misli u isto vrijeme dok misli, uopće ne postoji. Stoga je ova spoznaja *Ja mislim, dakle jesam* prva i od svih najsigurnija do koje dolazi svatko tko ispravnom metodom filozofira“ (Descartes, 2014: 51). Nakon što je u *Cogitu* pronašao čvrsti temelj svoje filozofije, Descartes će se još morati riješiti hipoteze o zloduhi obmanjivaču prije nego što krene na dokazivanje postojanja materijalnog svijeta. U protivnom, naime, ni u što drugo neće moći biti siguran osim u vlastito postojanje. Stoga će sljedeći njegov korak biti dokazivanje Božjeg postojanja. Tek ako dokaže da postoji Bog koji jest svemoćan, ali isto tako i u svakom drugom pogledu savršen i istinoljubiv zbog čega ne može biti obmanjivač, bez straha će kao istinito moći prihvatiti sve ono što spoznaje jasno i odjelito (Descartes, 1993). Ovaj je dokaz stoga ključan za izgradnju sigurne znanosti, što jasno pokazuje jedan radikalni primjer, koji Descartes navodi u odgovoru na drugu grupu primjedbi njegovim *Metafizičkim meditacijama*. Ondje on, naime, piše kako dopušta da ateist može jasno spoznati da je zbroj kutova u trokutu jednak dvama pravim kutovima, no pritom inzistira na tvrdnji kako takav čovjek „to ne spoznaje kao istinitu i sigurnu znanost“ (Cartesio, 2009a: 133) jer se nijedna spoznaja ne može zvati znanstvenom ako se može dovesti u sumnju. S obzirom na to da ateist ne može biti siguran da se u svojoj spoznaji geometrijskih istina ne vara – odnosno da nije pao u zabludu pod utjecajem kakvog moćnog ob-

manjivača – njegova spoznaja ne može imati karakter znanstvene spoznaje (Cartesio, 2009a). Ovaj primjer zorno pokazuje paradoks racionalizma koji sigurnost spoznaje naravnih istina, poput onih matematičkih, mora utemeljiti u sigurnosti spoznaje Božjeg postojanja. Što je još zanimljivije, to je paradoks koji proizlazi iz Descartesove matematičke metode, točnije iz primjene njezina prvog pravila koji uključuje univerzalnu, a u Descartesa to znači i hiperboličku sumnju u sve u što se može sumnjati.

Descartes u svojem dokazu za Božje postojanje polazi od jedinog sigurnog uporišta – vlastitog uma i ideja koje u njemu pronalazi (Knežić i sur., 2023). Točnije, polazi od urođene ideje koja mu je „najjasnija i najodjelitija“ (Descartes, 1993: 90) od svih ideja, a to je ideja Boga, koja predstavlja „(...) stanovitu supstanciju što je beskonačna, neovisna i vrhunski razumna, vrhunski moćna i koja je stvorila kako mene sama tako i sve ostalo što postoji, ako što god ostalo postoji“ (Descartes, 1993: 88). Vođen zatim principom, koji je za njega „po naravnoj svjetlosti“ očit, a to je „da u sveopćem tvornom uzroku treba biti barem toliko koliko i u učinku istog uzroka“, iz čega proizlazi da „ono što u sebi sadrži više stvarnosti, ne može postati od onog što je manje savršeno“ (Descartes, 1993: 78–80), Descartes zaključuje da ovu ideju nije mogao sam načiniti te da to ne može biti ideja koja mu je pridošla putem osjetila, već to nužno mora biti urođena ideja, odnosno ideja koju je sam Bog, stvarajući njega, stavio u njegov duh da bude „poput znaka tvorčeva utisnuta u njegovu tvorevinu“ (Descartes, 1993: 100). Tako Descartes iz najjasnije i najodjelitije ideje Boga zaključuje kako Bog nužno postoji i da on ne može biti obmanjivač „jer po naravnoj svjetlosti je očito da svaka laž i prijevara ovise o nekom nedostatku“ (Descartes, 1993: 102).

Nakon što je iznio dokaze za Božje postojanje, otac moderne filozofije odvažno kreće u dokazivanje postojanja materijalnog svijeta, smatrajući da je sumnja o zloduhi obmanjivaču jednom zauvijek otklonjena te da u Bogu može imati jamca za istinitost spoznaje svega onoga što spoznaje jasno i odjelito i što je po svojoj naravi sklon smatrati istinitim. Njegov dokaz za postojanje materijalnog svijeta, slično kao i dokaz za Božje postojanje, polazi od ideje – ovaj put od jasne i odjelite ideje protežnosti. No analiza same ove ideje neće biti dostatna da se iz nje dokaže realno postojanje materijalnog svijeta, kao što je to bilo u slučaju dokaza za Božje postojanje. Ova ideja, naime, nema u Descartesa onaj povlašteni položaj koji ima ideja Boga, iz koje se – kako smatra – zbog njezina jedinstvenog sadržaja, može izvesti zaključak

o zbiljskom postojanju Boga. Ideja protežnosti sugerira tek da je postojanje materijalnog svijeta moguće, jer je to ideja koja u sebi ne sadrži protuslovlje pa je Bog mogao stvoriti svijet koji toj ideji odgovara, jer „je njemu samo onda nemoguće načiniti što god ako je protuslovno“ (Descartes, 1993: 140). Nužno je, dakle, poduzeti daljnje korake kako bi se sa sigurnošću dokazalo da materijalni svijet uistinu postoji.

Descartes tako nastavlja svoj dokaz za postojanje materijalnog svijeta, analizirajući razlike između mišljenja i imaginacije, odnosno između razumijevanja i zamišljanja. Kako bi što bolje objasnio ovu razliku, on se koristi primjerom trokuta i tisućokutnika. Tako uočava da jednako dobro može razumjeti što je to tisućokutnik kao što može razumjeti što je to trokut: dok je ovo drugo geometrijski lik omeđen trima stranicama, ono prvo je geometrijski lik omeđen tisućom stranica. No, kad je riječ o zamišljanju, Descartes uočava kako bez poteškoća može zamisliti trokut, dok tisućokutnik ne može zamisliti. Čak i kada to pokuša, nastane u njegovu umu neka zbrkana zamisao koja ne predstavlja tisućokutnik na adekvatan način i koja se ni po čemu ne razlikuje od zamisli *myriogona*. Pritom primjećuje sljedeće: „(...) jasno opažam kako mi je potreban svojevrstan poseban duševni napor za zamišljanje koji mi nije potreban za razumijevanje: te taj duševni napor jasno pokazuje razliku između zamišljanja i čistoga razumijevanja“ (Descartes, 1993: 142–144). Nadalje, Descartes konstatira kako zamišljanje nije bitno svojstvo njegova duha, smatrajući kako bi i bez sposobnosti zamišljanja njegov duh bio jednak kakav je i sada. Ako, dakle, ova sposobnost ne pripada njegovu duhu, onda ona mora ovisiti o nečemu drugome. To se može objasniti na način da se pretpostavi kako postoji neko tijelo s kojim je njegov duh usko povezan, i pomoću kojeg može zamišljati materijalne stvari, pa bi se tada razlika između razumijevanja i zamišljanja sastojala u tome „što se duh – dok razumijeva – nekako okreće prema sebi samome (...) a kad zamišlja, okreće se tijelu“ (Descartes, 1993: 144). Budući da Descartes ne može pronaći nikakvo drugo adekvatno objašnjenje za ovu razliku, zaključuje kako „tijelo vjerojatno postoji“, no odmah dodaje: „ali samo vjerojatno“ (Descartes, 1993: 144). Naime, Descartes smatra kako se iz sposobnosti zamišljanja još ne može izvesti siguran dokaz o postojanju materijalnog svijeta. Preostaje stoga napraviti još jedan korak, a on će se sastojati u analizi osjetilnosti.

Predmet su osjetilnosti boje, zvukovi, mirisi, okusi, bolovi, ugone i tome slično. Descartes opaža kako mu se ti osjeti pojavljuju bez njegova pristanka.

Opaža također kako su zamisli onih stvari koje prima pomoću osjetila mnogo izražajnije i življe od onih koje sam po svojoj volji izmišlja, pa mu se čini da on sam ne može biti njihov uzrok. Preostalo bi, dakle, jedino to da mu one dolaze od drugih stvari, iz čega Descartes na kraju zaključuje: „(...) kako Bog nije prijevaran, bjelodano je da mi on nije te zamisli dao (...). I jer mi naprosto nije dao nikakvu sposobnost da to spoznam, nego naprotiv veliku sklonost da vjerujem kako one potječu od tjelesnina, ne vidim kojim bi se načinom moglo razumjeti da on nije prijevaran, ako bi one potjecale od nekog drugog izvora a ne od tjelesnina. Stoga, tjelesnine opstoje“ (Descartes, 1993: 156–158). Budući da postojanje materijalnog svijeta nije evidentno, ono je moglo u početnoj fazi filozofskog istraživanja biti dovedeno u sumnju, kako je to zahtijevalo prvo pravilo Descartesove metode. No dokazom da postoji Bog, koji je savršen i savršeno istinoljubiv, naša naravna sklonost vjerovanju da materijalni svijet postoji dobiva svoje utemeljenje i opravdanje, pa sada možemo reći da sa sigurnošću znamo da materijalni svijet postoji te o tome više ne treba dvojiti.

Descartes je bio uvjeren da je postojanje materijalnog svijeta ovim njegovim argumentom postalo znanstveno dokazana, matematički sigurna istina. No njegov argument sadrži određene poteškoće. Ponajprije, kako smo vidjeli, on ovisi o dokazu za Božje postojanje, a taj dokaz u Descartesa pretpostavlja ono što tek treba dokazati, drugim riječima – to je kružni dokaz. Ovaj problem uočio je još Antoine Arnauld te ga na sljedeći način obrazložio u četvrtoj skupini primjedbi na Descartesove *Metafizičke meditacije*: „Ostaje mi još samo jedan problem, a to je da saznam na koji način može izbjeći *circulus vitiosus* kada kaže: ‘ni po čemu drugome nismo sigurni da su stvari koje spoznajemo jasno i odjelito istinite, osim po tome što Bog jest i postoji.’ No, mi ne možemo biti sigurni da Bog jest, osim zbog toga što to spoznajemo jasno i odjelito. Stoga, da bismo bili sigurni u Božje postojanje, moramo najprije biti sigurni da su sve stvari koje spoznajemo jasno i odjelito istinite“ (Arnauld, 2009: 205). Descartes, dakle, da bi dokazao da sve što spoznaje kao jasno i odjelito može sa sigurnošću prihvatiti kao istinito, polazi upravo od onoga što spoznaje kao jasno i odjelito – štoviše, polazi od najjasnije i najodjelitije ideje, ideje Boga. Tako je ovom logičkom pogreškom u dokazu za Božje postojanje slomljena glavna pretpostavka za dokazivanje postojanja materijalnog svijeta.

No, to i nije najveći problem u Descartesovu argumentu za postojanje materijalnog svijeta. Kako to izvrsno opaža E. Gilson, najveći problem Descar-

tesova dokaza za postojanje materijalnog svijeta jest upravo to što je to – dokaz! (Gilson, 1937) Evo kako on to pojašnjava: „Sve dok nikome nije palo na pamet da ga dokaže, svi su bili u njega sigurni, no prvi pokušaj da ga se dokaže, postat će prvim korakom prema negiranju njegova postojanja“ (Gilson, 1937: 184). Uistinu, prije Descartesa postojanje materijalnog svijeta smatralo se evidentnim, te ga stoga nitko nije dokazivao. S druge strane, nakon Descartesova donkihotovskog pokušaja da to učini, već će N. Malebranche konstatirati kako postojanje materijalnog svijeta nije moguće razumski dokazati te kako nam sigurnost te istine jamči jedino nadnaravna vjera (Malebranche, 2017). Za D. Humea postojanje materijalnog svijeta bit će pak stvar neiskorjenjive naravne vjere, koja je na spekulativnoj razini ipak uvijek podložna sumnji (Hume, 1983), dok će krajnje posljedice Descartesove filozofije povući G. Berkeley svojom tezom o postojanju materijalnog svijeta isključivo kao objekta opažanja imanentnog umu koji opaža (Berkeley, 1977). Descartesova pogreška bila je u tome što je on „nastojao dokazati nešto što nije bilo dokazivo, ne stoga što to nije istinito, već, naprotiv, stoga što je evidentno“ (Gilson, 1937: 184). Ono što je evidentno, to ne samo da se ne mora, nego se i ne može dokazati. Štoviše, dokazivanje onoga što je evidentno Aristotel je nazivao neukošću jer, kako je smatrao, „neukost je ne znati kojim stvarima treba tražiti dokaza a kojima ne treba“ (Aristotel, 1985: 83¹¹). Posljedice ove neukosti jasno su se pokazale u Descartesovoj filozofiji upravo onako kako je to u duhu svojeg realizma predvidio Stagiranin: onaj tko hoće dokazati sve, neće moći dokazati ništa (Aristotel, 1985¹²). Istina, Descartes nije želio dokazati sve. Nešto mu je ipak bilo evidentno – vlastito postojanje. No to je bilo postojanje duhovne stvari, uma, a ne duhovo-tjelesne supstancije, a „budući je Descartes bio samo um, on više nije mogao prihvatiti kao evidentno ono što je takvo samo za dušu, duhovni princip koji je supstancijalno ujedinjen s tijelom; niti je mogao u umu, tj. u mislećoj supstanciji koja je odijeljena od i koja isključuje tijelo, naći temelj dokaza za njegovo postojanje“ (Gilson, 1937: 184). Stoga, kad je jednom umsku spoznaju razdvojio od osjetilne i potonju odbacio kao subjektivnu i nepouzdanu, a samim time odvojio um od ostatka svijeta, Descartes može biti jedino siguran u postojanje vlastita uma. Tako njegov *Cogito* ostaje prva, ali i jedina sigurno spoznata istina u njegovoj znanstvenoj filozofiji.

¹¹ Vidjeti bilješku br. 5: *Metafizika*, 1006 a 6–7.

¹² Vidjeti bilješku br. 5: *Metafizika*, 1006 a 9.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja nedvojbeno upućuju na to kako je René Descartes svojom metodom napravio veliki zaokret u odnosu na dotadašnju filozofsku tradiciju, ali i na to kako ovaj zaokret nije polučio željene rezultate. Descartes je, naime, u želji da u svim područjima ljudskog znanja postigne onu istu sigurnost koju imaju matematičke znanosti, odlučio metodu tih znanosti univerzalizirati i primijeniti na sve objekte ljudske spoznaje. To je značilo da sve objekte ljudske spoznaje treba istraživati onako kako matematičari istražuju matematičke objekte, odnosno da u svim objektima ljudske spoznaje treba istraživati njihov red i mjeru, kako bi se došlo do apsolutno sigurnog znanja o tim objektima. Iz toga, međutim, proizlaze višestruke negativne posljedice za samu znanost:

Prva posljedica jest reduciranje objekta istraživanja samo na njegovu kvantitativnu dimenziju, što znači da objekt znanstvenog istraživanja može biti samo ono što je mjerljivo. Ovdje je riječ o sužavanju područja znanstvenog istraživanja jer sva ona raznolikost zbilje koja ne može biti podvedena pod kategoriju kvantitete, ne može biti ni predmetom znanstvenog istraživanja. To bi značilo, drugim riječima, da humanističke znanosti, a dobrim dijelom i one društvene, gube svoj predmet istraživanja i svoj smisao postojanja kao znanosti.

Druga posljedica jest ta da se iz područja znanosti isključuje svaka spoznaja koja ima obilježje vjerojatnosti, jer znanstveno znanje mora biti apsolutno sigurno. Iako na prvi pogled ovo možda ne izgleda kao negativna posljedica, ona zapravo dodatno sužava područje znanosti jer je u suprotnosti s naravi istraživanja svojstvenog prirodnoj znanosti.

Treća posljedica jest svođenje zbilje na umski poredak. Ova je posljedica u filozofskom smislu možda najvažnija. Descartes je, naime, u želji da dođe do apsolutno sigurne spoznaje u filozofiji, odbacio osjetilnu spoznaju kao nepouzdanu te se oslonio samo na svoj um. On je imao silno povjerenje u snagu ljudskog uma kada je vjerovao da um može samostalno, bez pomoći osjetila, doći do znanstvene izvjesnosti, samo ako se bude strogo držao pravila njegove matematičke metode. No um, koji je odvojen od osjetila, bez pozivanja na Božju istinoljubivost nije mogao napredovati dalje od izvjesnosti spoznaje vlastitog postojanja. Štoviše, radikalna primjena prvog pravila metode dokaz za Božje postojanje čini logički nevaljanim dokazom,

pa um, koji se izolirao od osjetila, biva osuđen na to da ostane u svojoj izolaciji. Na kraju, možemo zaključiti kako Descartes uvodi matematičku metodu želeći biti apsolutno siguran u spoznaji svega što može spoznati, no primjena je te metode rezultirala time da ne može biti apsolutno siguran ni u što osim u vlastiti *Cogito*.

LITERATURA

- ARISTOTEL (1985). *Metafizika*. Zagreb: SNL.
- ARNAULD, A. (2009). Quarte obiezioni. U: Cartesio. *Opere filosofiche 2. Meditazioni metafisiche. Obiezioni e risposte*. (187–209). Roma – Bari: Editori Laterza.
- Berkeley, G. (1977). *Rasprava o principima ljudskog saznanja*. Beograd: BIGZ.
- Cartesio (2009a). Risposte dell'autore alle seconde obiezioni, raccolte da parecchi teologi e filosofi per opera del R. P. Mersenne, U: Cartesio. *Opere filosofiche 2. Meditazioni metafisiche. Obiezioni e risposte*. (123–157). Roma – Bari: Editori Laterza.
- CARTESIO (2009b). Risposto dell'autore sulle quinte obiezioni fatte dal Signor Gassendy. U: Cartesio. *Opere filosofiche 2. Meditazioni metafisiche. Obiezioni e risposte*. (336–378). Roma – Bari: Editori Laterza.
- CLAVIUS, C. (1930). Prolegomena, U: Gilson E., *Descartes: Discours de la méthode*. Paris: J. Vrin.
- COPELSTON, F. (1995). *Istorija filozofije, Od Dekarta do Lajbnica*. Beograd: BIGZ.
- DESCARTES, R. (1951). *Rasprava o metodi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DESCARTES, R. (1985). *Rules for the Direction of the Mind*. U: COTTINGHAM, J., SOOTHOFF, R., MURDOCH, D., *The Philosophical Writings of Descartes*. Vol. I. (7–79). Bath: Cambridge University Press.
- DESCARTES, R. (1993). *Metafizičke meditacije*. Zagreb: Demetra.
- DESCARTES, R. (2011). *Diskurs o metodi*. Zagreb: Demetra.
- DESCARTES, R. (2014). *Načela filozofije*. Zagreb: Kruzak.
- Gassendi, P. (2009). Quinte obiezioni. u: Cartesio. *Opere filosofiche 2. Meditazioni metafisiche. Obiezioni e risposte*. (243–331). Roma – Bari: Editori Laterza.
- GILSON, E. (1937). *The Unity of Philosophical Experience*. New York: Charles Scriber's Sons.
- GILSON, É., LANGAN, T. (1967). *Modern Philosophy. Descartes to Kant*. New York: Random House.
- GUT, P. – GUT, A. (2020). The Highlights of Descartes' Epistemology (An Introduction), *Roznicky Filozoficzne/ Annals of Philosophy*. 68 (2): 9–20.
- HUME, D. (1983). *Rasprava o ljudskoj prirodi*. Sarajevo: Vesellin Masleša.
- KNEŽIĆ, I., DADIĆ, B., PALIĆ, D. (2023). Antropološki dualizam Renéa Des-

- cartesa. *Acta Iadertina*. 20 (1): 51–73.
- MONDIN, B. (2001). Cartesio. U: Mondin, B. (ur.). *Storia dell' Antropologia Filosofica*. Vol. I. (41–441). Bologna: ESD.
- Palić, D. (2023). *Odnos uma i zbilje u filozofiji Renea Descartesa* (Diplomski rad). Zadar: Sveučilište u Zadru.
- PAŽANIN, A. (1983). Dualizam teorije i prakse kod Descartesa. *Godišnjak za povijest filozofije*. 1 (1): 107–135.
- PIEPER, J. (1998.) *The Philosophical Act*. Indianapolis: Liberty Fund.
- PLATON. (1979). *Teetet*. Zagreb: Naprijed.
- Putnam, H. (1981). *Reason, truth and history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- URL1: Hrvatski jezični portal.
https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=dltjXRk%3D Posjećeno 30. siječnja 2024.
- URL2: JESSEPH, D. Clavius Christopher (1538-1612). U: The Cambridge Descartes Lexicon, <https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-descartes-lexicon/clavius-christopher-15381612/FAC73F27D6F12CC6C2A669B35B5096BE> Posjećeno 15. prosinca 2023.
- URL3: analitička geometrija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <<https://enciklopedija.hr/clanak/analiticka-geometrija>>. Posjećeno 1. veljače 2024.
- URL4: Malebranche, N. (2017) *Dialogues on Metaphysics and Religion*. <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/malebranche1688.pdf> Posjećeno 6. prosinca 2023.

DESCARTES' MATHEMATICAL METHOD AND THE PROBLEM OF COGNITION OF THE MATERIAL WORLD

Ivana KNEŽIĆ

University of Zadar, Department of Philosophy

Maja POLJAK

University of Zadar, Department of Philosophy

Domenika PALIĆ

ABSTRACT

KEYWORDS:

*R. Descartes,
mathematical method,
doubt, analysis, synthesis,
cognition, material world*

The object of research in the article is Descartes' mathematical method and it aims to show the consequences which the implementation of the aforementioned method in philosophy had on human cognition, and ultimately on the cognition of the material world. For that purpose, the first segment of the article focuses on the detailed explanation of Descartes' understanding of method and shows the novelty of his methodological approach in regard of the precedent philosophical tradition. The second segment of the article shows the application the first rule of mathematical method in Metaphysical Meditations which calls for the methodical – in this case also universal – doubt that can be generally applied. The third segment of the article reveals how Descartes egresses the state of doubt and his attempt to demonstrate the existence of the material world. Here, we also see the difficulties and logical fallacies in Descartes' demonstration. The method used in the research was the method of analysis of Descartes' works: Discourse on Method, Rules of the Direction of the Mind, Metaphysical Meditations in conjunction with the objections and replies and the Principles of Philosophy. As it is seen in the bibliography a relevant secondary literature has been used as an aid in interpretation of Descartes' texts. The results of the research point towards multiple negative consequences which stem from the universal implementation of the mathematical method on the objects of human cognition, particularly concerning the cognition of the material world.

Obrazovanje za održivi razvoj – priručnik za učitelje i nastavnike

**Autori: Diana Garašić, Mirela Sertić Perić,
Borjanka Smojver**

*Izdavač: Školska knjiga, d. d., Zagreb, 2023.,
223, ISBN 978-953-0-51734-9*

Ingrid PADJEN ĐURIĆ

doktorandica poslijediplomskog sveučilišnog studija

Katedre za pedagogiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu

DOI: 10.15291/ai.4515

PRIKAZ KNJIGE

Primljeno: 11. 3. 2024.

U knjizi *Obrazovanje za održivi razvoj – priručnik za učitelje i nastavnike* autorice daju preporuke kako međupredmetne teme povezane s održivim razvojem što kvalitetnije obraditi u odgojno-obrazovnom procesu. Knjiga ima 223 stranice zajedno s literaturom, bilješkama i prijedlozima za daljnje čitanje, a podijeljena je na šest poglavlja.

U prvom poglavlju „Što znate o održivom razvoju?“ pojašnjava se sam koncept održivog razvoja i daje povijesni put do ciljeva održivog razvoja. Autorice razmatraju ekološke, ekonomske i socijalne komponente održivog razvoja i daju kritiku navedenog koncepta. Zaključuju poglavlje smjernicama kako obrazovanjem za održivi razvoj „... osnažiti sve dionike znanjem, vještinama, vrijednostima i stavovima kako bi bili u stanju donositi infor-

mirane odluke i odgovorno poduzimati radnje za integritet okoliša, ekonomsku održivost i pravedno društvo.“

„Održivi razvoj u nacionalnom kurikulumu“ naziv je drugog poglavlja. Autorice ističu kako se održivi razvoj često i neopravdano povezuje isključivo s ekološkim temama, a zanemaruje se gospodarski odnosno društveni aspekt koji uzrokuje neravnotežu u okolišu i posljedično rezultira gospodarskom i socijalnom nejednakošću. Prikazani su odgojno-obrazovni ciljevi i domene međupredmetne teme Održivi razvoj u osnovnim i srednjim školama, kao i osvrt na učenje, poučavanje i vrednovanje navedene međupredmetne teme. Zahtijeva li provedba međupredmetne teme dodatno (slobodno) vrijeme učitelja i što zapravo znači integriranje u redovitu nastavu te kako organizirati tematski dan u školi? – pitanja su na koja autorice odgovaraju i daju smjernice kako pripremati mlađu djecu, učenike i adolescente za održivi razvoj.

Trećim poglavljem „Kompetencije za održivi razvoj“ autorice promišljaju o zahtjevima koji se nameću mladim osobama kako bi uspješno funkcionirale u suvremenom svijetu i nude četiri stupa obrazovanja nužna za obrazovanje u 3. tisućljeću: učiti učiti, učiti činiti, učiti biti i učiti živjeti i raditi zajedno. Prikazane su i neke novije definicije kompetencija za održivi razvoj.

Četvrto poglavlje „Strategije poučavanje i aktivnosti učenja u razvoju kompetencija za održivi razvoj“ sadrži pregled strategija aktivnog učenja i poučavanja. Autorice su ponudile čak 37 konkretnih primjera aktivnosti s navedenim ciljevima, opisom aktivnosti, uputom učenicima, navođenjem učeničke dobi, trajanjem i refleksijom.

„Primjeri projekata iz nastavne prakse“ naziv je petog poglavlja koje donosi pet odabranih primjera uspješnih projekata s opisom sudionika projekta, danom analizom postojećeg stanja, detaljnim popisom ciljeva projekata i provedenih aktivnosti, kao i navođenjem dobivenih rezultata iz kojih proizlaze zaključci.

Šestim poglavljem „Bilješke i prijedlozi za daljnje čitanje“ autorice daju dodatnu literaturu po poglavljima za učitelje koji žele unaprijediti nastavu svojeg predmeta.

Ova knjiga daje konkretne prijedloge aktivnosti koje ne zahtijevaju posebne uvjete ili opremu i provodive su u svim odgojno-obrazovnim ustanovama i može biti od velike pomoći savjetima i smjernicama s ciljem učinkovite provedbe obrazovanja za održivi razvoj i unapređenje nastave. Pisana je

jasno i razumljivo, primjeri aktivnosti prikazani su jednostavno i univerzalno što je nužnost svakog priručnika. Primjenjiva je kod odgojno-obrazovnih djelatnika koji su već upoznati s konceptom održivog razvoja kao i kod onih koji se prvi put susreću s njim, jer nudi povijesni razvoj, teorijski okvir i iskustva iz prakse.

DOKUMENT O IZDAVAČKOJ ETICI I ZNAJSTVENOJ ČESTITOSTI

Acta Iadertina

časopis Odjela za pedagogiju i Odjela za filozofiju Sveučilišta u Zadru

Odjel za pedagogiju, Obala kralja Petra Krešimira IV / 2

23000 Zadar

Hrvatska

acta.iadertina@unizd.hr

Politika autorskog prava

Acta Iadertina drži autorska prava na sve objavljene materijale. Autor zadržava pravo ponovnog objavljivanja vlastitog rada u djelu čiji je autor; na primjer, kao poglavlje u knjizi koju su napisali. Treći izdavači, međutim, moraju dobiti dopuštenje izvorne izdavačke institucije (Sveučilište u Zadru) i Uredništva znanstvenog časopisa Acta Iadertina.

Politika povlačenja

U slučaju da uredništvo časopisa Acta Iadertina ima jasne dokaze da su podaci i rezultati predstavljeni u publikaciji nepouzdana, bilo kao rezultat pogrešnog ponašanja ili iskrene pogreške, podaci ili rezultati su prethodno objavljeni drugdje bez odgovarajućeg unakrsnog upućivanja, dopuštenja ili opravdanja (tj. slučajevi suviše objavljivanja), objavljeni materijal predstavlja plagijat ili izvješćuje o neetičkom istraživanju, objavljeni materijali bit će povučeni u skladu s COPE smjernicama za povlačenje.

Postupak međunarodnog reviziranja

Sve rukopise predane Acta Iadertini početno procjenjuje Uredništvo časopisa koji odlučuju da li je zaprimljena prijava prikladna za razmatranje za objavljivanje. Istraživački članci koji se smatraju prikladnima za objavljivanje podliježu međunarodnom postupku slijepe recenzije koji provode najmanje dva neovisna vanjska stručnjaka, koji procjenjuju jasnoću, valjanost i isprvanu metodologiju članka. Časopis nastoji učiniti proces recenziranja što je moguće otvorenijim, a autori mogu očekivati potpunu objavu komentara koje je recenzent dao urednicima. Obrada, recenziranje i objavljivanje u pravilu traje do šest mjeseci.

Etika objavljivanja i zloupotreba

Acta Iadertina djeluje u skladu s prihvaćenim praksama koje se odnose na pitanja etičnosti, mogućnosti pogreške i povlačenja radova, a sprečavanje zloupotreba u akademskom izdavaštvu jedno je od područja kojem Acta Iadertina posvećuje osobitu pozornost. Bilo kakva vrsta neetičnog ponašanja za Actu Iadertinu nije prihvatljiva i časopis ima nultu toleranciju prema bilo kojem obliku plagijarizma. Slanjem priloga, autori potvrđuju izvornost sadržaja te garantiraju da poslani radovi nisu prethodno objavljivani na drugom jeziku, bilo dijelom ili u cjelini, niti su pod razmatranjem za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji. Uredništvo časopisa u potpunosti se odriče odgovornosti za eventualne slučajeve plagiranja u zaprimljenim priložima. Autori snose punu odgovornost za svaki slučaj plagijarizma, bilo da je otkriven tijekom recenzijskog postupka ili nakon objave časopisa. S ciljem osiguravanja najviših standarda i kvalitete znanstvenih radova objavljenih u Acti Iadertini, izvornost sadržaja svih priloga uzetih u razmatranje za objavljivanje podvrgava se provjeri putem alata Turnitin.

Ako sumnjaju ili im je ukazano na znanstvenu nečestitost autora ili recenzenta, urednici imaju obvezu djelovanja, bez obzira radi li se o objavljenim ili neobjavljenim radovima. Etičnost nalaže istraživanje takvih slučajeva, kada je god moguće i bez obzira na zahtjevnost tog postupka i uloženi napor, pri čemu se preporuča slijeđenje COPE (**Committee on Publication Ethics; u daljnjem tekstu COPE**) dijagrama toka (dostupni na mrežnim stranicama Ministarstva

znanosti i obrazovanja, URL: <https://mzo.hr/sites/default/files/migrated/eticki-postupnik-za-urednike.pdf>).

Urednici

Urednici su odgovorni za cjelovit sadržaj objavljen u publikaciji, što znači da bi trebali nastojati zadovoljiti potrebe čitatelja i autora, imati dobro definirane uredničke procese koji osiguravaju kvalitetu objavljenih materijala i promicati slobodu izražavanja. Uredništvo bi se trebalo suzdržati od razmatranja rukopisa kada se nalazi u sukobu interesa zbog konkurencije, suradnje te drugog odnosa ili povezanosti s bilo kojim od autora, trgovačkih društava ili institucija povezanih s rukopisom. Urednici trebaju osigurati integritet akademskih zapisa i objaviti ispravke, objašnjenja, poricanje ili ispriku kada je to potrebno.

Urednički odbor

Uredništvo treba aktivno tražiti mišljenja autorā, čitateljā, recenzenata i članova uredničkog odbora o mogućim načinima poboljšanja publikacije. Dužnost je uredništva podržavanje inicijativa koje će voditi što manjem kršenju znanstvene i izdavačke čestitosti te upoznavanje i podučavanje istraživača o odredbama izdavačke etike. Uređivačku politiku po potrebi treba preinačiti uzimajući u obzir nove stručne i znanstvene spoznaje o istorazinskoj prosudbi, uređivanju i izdavanju, te učincima uredničke politike na ponašanje autora i recenzenata. Uredništvo treba na vrijeme obavijestiti izdavača o potrebi osiguravanja odgovarajućih resursa, uključujući povremeni angažman drugih stručnjaka (npr. dizajnera, pravnika i sl.). Urednici trebaju sustavno procjenjivati učinke svojih uputa za autore i recenzente te ih revidirati po potrebi, potičući odgovorno ponašanje i obeshrabrujući nečestitost.

Ključni termini i značenje

• Izvor

https://izdavastvo.unizd.hr/Portals/41/Eticki_kodeks.pdf?ver=zJIVOSH_uISDvcrnOAJBdw%3d%3d

• Autor

Autor je stvaratelj koji u dovoljnoj mjeri sudjeluje u istraživanju i izvještavanju o rezultatima. Mnogo je definicija autorstva, a u mnogim znanstvenim područjima prihvaćena je ona koju je dao International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE), po kojoj se autorstvo temelji na ovim četirima kriterijima:

- znatan doprinos koncepciji ili oblikovanju djela; ili prikupljanje, analiza ili tumačenje istraživačkih podataka koji se koriste u radu;
- pisanje rada ili prerade koje uključuju kritičko preispitivanje intelektualnog sadržaja;
- odobrenje završne verzije rada koja će biti objavljena;
- prihvaćanje odgovornosti za sve aspekte rada kako bi se osiguralo odgovarajuće rješavanje pitanja koja se odnose na točnost ili cjelovitost bilo kojeg dijela rada.

Svi autori rada trebaju zadovoljiti sva četiri kriterija. Ostali koji ne zadovoljavaju ove kriterije navode se kao suradnici u zahvali.

• *Urednik*

Urednik je stručnjak u znanstvenom ili umjetničkom području unutar kojeg djeluje, odgovoran za sadržaj ili dio sadržaja publikacije koju uređuje.

• Uredništvo

Uredništvo je skupina stručnjaka u znanstvenom ili umjetničkom području unutar kojeg djeluju, a koja ima određene zadaće u postupcima uređivanja publikacije. Njihov je zajednički cilj osiguravanje vrsnoće publikacije.

- **Recenzent**

Recenzent je stručnjak unutar znanstvenog ili umjetničkog područja koji obavlja zadaće objektivnog i kritičkog ocjenjivanja, odnosno istorazinske prosudbe rada predloženog za objavljivanje.

- **Izdavač**

Izdavač je pravna osoba koja pokreće i priprema izdavanje neke publikacije.

- **Plagijatorstvo**

Plagijatorstvo je korištenje i/ili preuzimanje tuđih ideja i/ili radova uz prikazivanje tih ideja/radova vlastitima. To je jedan od oblika akademskog nepoštenja, posve neprihvatljiv u akademskoj zajednici.

- **Otvoreni pristup**

Otvoreni pristup je slobodan, besplatan i neometan mrežni pristup digitalnim znanstvenim informacijama koji omogućava čitanje, pohranjivanje, distribuciju, pretraživanje, dohvaćanje, indeksiranje i/ili drugo zakonito korištenje. Slobodan u ovom kontekstu znači trajno slobodan od bilo kakvih ograničenja i postavljanja uvjeta za pristup i korištenje. (Hrvatska deklaracija o otvorenom pristupu)

- **Izvornost rukopisa**

Izvornost rukopisa odnosi se primarno na tri elementa rada: hipotezu i/ili istraživačka pitanja, korištene metode i prikupljene rezultate.

- **Istorazinska prosudba (recenzija)**

Istorazinska prosudba (recenzija) je proces pri kojem se rad određenog autora ili grupe autora izlaže objektivnoj, kritičkoj ocjeni dvaju ili više stručnjaka iste ili više razine kompetencija unutar određenoga znanstvenog ili umjetničkog područja.

U okviru *Uputa autorima časopisa Acta Iadertina* se nalaze jasna polazišta, postavke i obveze iz perspektive autora te odnosa autora prema drugim važnim dionicima uredničkog procesa.

Tekst *Uputa autorima* je dostupan na https://hrcak.srce.hr/upute/upute_au-torima_Acta_Iadertina.pdf

U okviru uputa za recenzente se nalaze jasna polazišta, postavke i obveze iz perspektive recenzenta te odnosa recenzenta prema drugim važnim dionicima uredničkog procesa.

Tekst *Uputa recenzentima* je dostupan na https://hrcak.srce.hr/upute/upute_recenzenti_Acta_Iadertina.pdf

PUBLICATION ETHICS AND MALPRACTICE STATEMENT

Acta Iadertina

Scientific Journal of the Department of Pedagogy and Department of
Philosophy of University of Zadar

address: Department of pedagogy, Obala kralja Petra Krešimira IV / 2
23000 Zadar

Croatia

acta.iadertina@unizd.hr

Copyright policy

Acta Iadertina holds the copyright on all published materials. The author retains the right to republish their own work in a work they are authoring; for example, as a chapter in a book they have written. Third party publishers, however, must obtain permission from the original publishing institution (University of Zadar) and the Editorial Board of Acta Iadertina scientific journal.

Retraction policy

In case the Editorial Board of Acta Iadertina has clear evidence that the findings presented within a publication are unreliable, either as a result of misconduct, or honest error, the findings have previously been published elsewhere without proper crossreferencing, permission or justification (i.e. cases of redundant publication), the published material constitutes plagiarism, or reports unethical research, the published materials will be retracted in accordance to the COPE retraction guidelines.

Peer review process

All manuscripts submitted to Acta Iadertina are initially assessed by the journal's editors who decide whether or not the received submission is suitable to be considered for publication. Research articles considered suitable for publication are subject to an international blind peer review process conducted by a minimum of two independent external experts, who assess the article for clarity, validity, and sound methodology. The journal strives to make the peer review process as open as possible, and authors can expect to see a full disclosure of the comments provided by the reviewer to editors. The processing, reviewing and publishing generally lasts up to six months.

Publication ethics and malpractice statement

Acta Iadertina is dedicated to following best practices on ethical matters, errors and retractions, and the prevention of publication malpractice is one of journal's important responsibilities. Any kind of unethical behavior is not acceptable, and Acta Iadertina does not tolerate plagiarism in any form. Authors submitting to Acta Iadertina affirm that all contents of their work are original. Furthermore, they warrant that the submitted work has neither been published elsewhere in any language fully or partly, nor is it under review for publication anywhere. The journal's editors will not be held liable for possible cases of plagiarism detected in submissions received. The authors bear full responsibility for any case of plagiarism, whether it was discovered during the review process or after the publication in the journal. In an effort to ensure the highest standards and the best quality of academic papers published in Acta Iadertina, the originality of content of all submissions considered for publication is verified using Program Turnitin.

If they suspect authors or reviewers of dishonesty, or if this is proven to them, editors must act, regardless of whether the work has already been published. They should not simply reject manuscripts which arouse concern or suspicion in terms of intellectual dishonesty. An ethical approach means investigating such cases, wherever possible, and regardless of the demands of the procedure and effort involved. It is recommended that the COPE diagrams (Committee on Publication Ethics) are followed (available on the Ministry of Science and

Education website:

URL: <https://mzo.hr/sites/default/files/migrated/eticki-postupnik-za-urednike.pdf>).

Editors

Editors are responsible for the overall content of the publication, which means they must try to meet the needs of readers and authors, follow well-defined editorial procedures to ensure the quality of the published material, and promote freedom of expression. Editors should refrain from considering a manuscript when there is conflict of interest due to competition, collusion, or a relationship with or connection to any other author, commercial association or institution regarding the manuscript. Editors must ensure the integrity of academic documents and publish corrections, explanations, retractions or apologies as necessary.

Editorial board

The Editorial board must actively seek the opinions of authors, readers, reviewers and members of the editorial board on ways of improving the publication. It is the duty of the editorial board to support initiatives which will minimise violations of scientific and publishing integrity, and to understand and teach researchers about the provisions of publishing ethics. Editorial policies may be adjusted to take into consideration new expert and scientific understandings about peer review, editing and publishing, and the effects of editorial policies on the conduct of authors and reviewers. The editorial board must inform the publisher in a timely manner of the need to assure the appropriate resources, including the occasional involvement of other experts (for example, designers, lawyers, etc.). Editors must assess systematically the effects of their instructions to authors and reviewers and revise them as necessary, stimulating responsible behaviour and discouraging dishonourable conduct.

Relevant terminology and meaning

- **Source**

https://izdavastvo.unizd.hr/Portals/41/Code_of_etics.pdf?ver=i1AjR32a-1JpontgBi6-9MQ%3d%3d

- **Author**

An author is a creator who has participated to a sufficient degree in research and reporting on results. There are many definition of authorship, but in many scientific areas, that given by the International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE) is accepted. It bases authorship on four criteria:

- Substantial contributions to the conception or design of the work; or the acquisition, analysis, or interpretation of data for the work;
- Drafting the work or revising it critically for important intellectual content;
- Final approval of the version to be published;
- Agreement to be accountable for all aspects of the work in ensuring that questions related to the accuracy or integrity of any part of the work are appropriately investigated and resolved.

All authors should meet all four criteria. Those who do not may be mentioned as associates in the acknowledgements.

- **Editor**

An editor is an expert in the scientific or artistic field in which he or she works, and is the steward of the contents or partial contents of the publication being edited.

- **Editorial board**

The editorial board is a group of experts in the scientific or artistic field in which they work, who have particular tasks in the procedure of editing the publication. Their joint aim is to ensure the excellence of the publication.

- **Reviewer**

A reviewer is an expert in the scientific or artistic field, who performs the task of objective, critical evaluation, or peer review of the paper proposed for publication.

- **Publisher**

The publisher is the legal entity which initiates and prepares the publication.

- **Plagiarism**

Plagiarism is using or adopting others' ideas or work and presenting them as one's own. It is a form of intellectual dishonesty and is completely unacceptable in the academic community.

- **Open access**

Open Access means unrestricted, free, and undisturbed online access to digital scientific information that allows scientific information to be read, stored, distributed, searched, reached, indexed and/or used in any other legal way. *Unrestricted* in this context means free of any restrictions and terms imposed upon its access and use. (Croatian Open Access Declaration).

- **Manuscript originality**

Manuscript originality refers primarily to three elements: the hypothesis and/research issues, the methods used, and the results gathered.

- **Peer review**

Peer review is the process during which a work by an author or group of authors is subjected to objective, critical appraisal by two or more experts of a similar or higher competence in the particular scientific or artistic area.

The **Guidelines for Authors** of *Acta Iadertina* contain clear starting points, settings and obligations from the author's perspective and the author's relationship with other important stakeholders in the editorial process.

The text of the Instructions to Authors is available at:

https://hrcak.srce.hr/upute/guide_authors_Acta_Iadertina.pdf

The **Guidelines for reviewers** include clear starting points, settings and obligations from the reviewer's perspective and the reviewer's relationship with other important stakeholders in the editorial process.

The text of the Guidelines for reviewers is available at:

https://hrcak.srce.hr/upute/guide_reviewers_Acta_Iadertina.pdf

UPUTE AUTORIMA

1. Profil časopisa

Acta Iadertina je znanstveni časopis koji izdaju Odjel za pedagogiju te Odjel za filozofiju Sveučilišta u Zadru. Objavljuje radove iz područja pedagogije i filozofije te interdisciplinarne radove srodnih društvenih i humanističkih znanosti i disciplina. Izlazi od akademske godine 2003./04. kao godišnjak, a od akademske godine 2014./15. izlazi dvaput godišnje.

Časopis ima međunarodno uredništvo. Izdaje se u tiskanoj verziji te u elektroničkom obliku dostupnom na platformama Morepress (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina>) i Hrčak (<https://hrcak.srce.hr/actaiadertina>).

Svi zaprimljeni radovi podliježu recenzentskom postupku. Recenzenti¹ su znanstvenici iz polja (ili grane) koju autor/i članka obrađuju. Pritom se provode dvostruke slijepo recenzije.

Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije:

- **izvorni znanstveni članak** (eng. *original scientific paper*) sadrži do sada još neobjavljena izvorna istraživanja iskazana na objektivno provjerljiv način.
- **prethodno priopćenje** (eng. *preliminary report*) sadrži nove rezultate (znanstvenih) istraživanja, koji zahtijevaju brzo objavljivanje. Ne mora omogućiti provjeru iznesenih rezultata.
- **pregledni članak** (eng. *review*) mora biti originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor/i sami aktiv-

¹ Izrazi koji se koriste u ovim Uputama, a imaju rodno značenje, koriste se neutralno i odnose se jednako na muški i ženski rod.

no sudjeluju. Mora biti naglašena uloga autorova/ih izvornih dopri-
nosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i pregled
tih radova.

- **izlaganje sa znanstvenog skupa** (eng. *conference paper*), prethodno referirano na takvom skupu, mora biti objavljeno u obliku cjelovitog članka, i to samo u slučaju prethodnog neobjavljivanja u zborniku skupa. **Napomena za autore:** ako šalju rad koji je već izložen, potrebno je navesti opće podatke o konferenciji (naziv, datum i mjesto održavanja). Navesti u fusnoti ili sl.
- **stručni članak** (eng. *professional paper*) sadrži korisne priloge iz određene struke i ne mora predstavljati izvorna istraživanja.

Časopis objavljuje i prikaze domaćih i inozemnih izdanja koja nisu starija od četiri godine, računajući do dana primitka prikaza u Uredništvo. Na prvoj se stranici navode ime i prezime autora prikazanog djela, naslov djela (podnaslov) te sljedeći podatci: naziv izdavača, mjesto izdanja, godina izdanja i broj stranica.

Uredništvo prima isključivo neobjavljene rukopise. Autori su obvezni kod dostavljanja rada priložiti izjavu da istovjetni rad, ili isti rad u skraćenom ili proširenom obliku, nije prethodno publiciran.

Uz prosljeđeni rad potrebno je u zasebnom dokumentu navesti sljedeće podatke o autoru/ima: naslov rada, ime/na i prezime/na autora, titulu, ustanovu zaposlenja i e-mail adresu te izjavu da rad nije prethodno objavljen.

Autori svoje rukopise pripremljene za objavljivanje u časopisu *Acta Iadertina* mogu dostaviti tijekom cijele godine, isključivo u digitalnom obliku putem elektroničke pošte Uredništva časopisa acta.iadertina@unizd.hr ili putem Morepress izdavačke platforme Sveučilišta u Zadru (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina/about/submissions>).

Autori svojim pristankom na objavljivanje daju časopisu pravo prvog objavljivanja, zadržavajući autorska prava za objavljene radove.

Stavovi i mišljenje autora radova ne odražavaju stavove i mišljenje Uredništva.

Autori članka dobivaju od Uredništva po jedan primjerak broja *Acte Iadertine* u kojemu je njihov rad objavljen.

2. Postupak prihvaćanja rada

Svi radovi prolaze prvu uredničku provjeru s ciljem procjene usklađenosti rada s ciljevima i tematskim područjima časopisa te udovoljavanja kriterijima znanstvene/stručne kvalitete. Svi radovi koji prođu prvu uredničku provjeru podliježu dvostruko-slijepom recenzentskom postupku.

Prema procjeni recenzenata, rad se vraća na doradu na adresu Uredništva koje preporuke recenzenata prosljeđuje autoru/ima rada. Autor/i treba/ju postupiti prema uputama recenzenata te cjelokupni tekst urediti prema važećim propozicijama časopisa. U revidiranoj verziji rada, prema preporukama recenzenata, autor/i izmjene označavaju crvenom bojom te u zasebnom Wordovu dokumentu šalju očitovanje o unesenim izmjenama u kojem navode koje su preporuke recenzenata uvažili i kako, a koje ne, uz obrazloženje.

Konačnu odluku o kategoriji rada donosi Uredništvo na temelju recenzija.

Rad može biti objavljen isključivo ako se prema ocjenama obaju recenzenata prihvati za objavljivanje te autor/i provede/u eventualne izmjene prema preporukama recenzenta.

Govoreći o provjeri izvornosti rada, svi zaprimljeni radovi podvrgavaju se otkrivanju podudarnosti s postojećom literaturom pomoću sustava Turnitin. U slučaju sumnje na plagiranje i redundanciju Uredništvo će postupiti u skladu s preporukama međunarodne Udruge za etiku u publiciranju (COPE): <https://publicationethics.org/resources/flowcharts>.

3. Upute za uređenje rada

Rad treba biti uređen prema sljedećim propozicijama:

Sažetak - uz rad treba priložiti *Sažetak* i *Ključne riječi* (od tri do najviše šest ključnih riječi koje nisu sadržane u naslovu rada) na hrvatskom i engleskom jeziku (eng. *Abstract*, *Keywords*). Sažetak treba iznositi između 200 i 300 riječi te upućivati na cilj rada, korištenu metodologiju i dobivene rezultate.

Tekst - Word-ov dokument, dvostruki prored (30 redaka na stranici) u standardnom računalnom pismu *Times New Roman* i veličini fonta 12. Sve

stranice trebaju biti uredno numerirane. Uredništvo pridržava pravo redakcijske prilagodbe rukopisa propozicijama časopisa i standardima hrvatskog/engleskog književnog jezika. Članci mogu biti pisani na hrvatskom ili engleskom jeziku, uz sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku. Poželjan opseg znanstvenih i stručnih radova (uključujući sažetak s istaknutim ključnim riječima, bibliografiju i mjesta za tablične/grafičke prikaze) iznosi između jednog i dva autorska arka (od 16 do 32 tipkane stranice). U dogovoru s glavnim i odgovornim urednikom opseg članka smije biti i veći. Na prvoj stranici rada treba pisati naslov rada ispisanim velikim slovima, ime(na) i prezime(na) autora i naziv ustanove i/ili njene sastavnice na kojoj je (su) autor(i) zaposlen(i) te kontakt e-mail adrese.

Grafički prikazi - slike, grafički prikazi i tablice moraju biti izražene u crnim, bijelim i sivim tonovima i nalaziti se na odgovarajućem mjestu u tekstu. Svaka slika, grafički prikaz i tablica mora imati oznaku „Slika/Dijagram/Tablica“, potom numeraciju koja započinje od prvog do posljednjeg priloga toga tipa u tekstu. Naslovi slika i grafičkih prikaza trebaju se nalaziti ispod slika i grafičkih prikaza, dok se naslovi tablica trebaju nalaziti iznad tablica.

Referiranje i literatura - primjenjuje se harvardski sustav referiranja i navođenja bibliografskih jedinica.

Ako se u radu navode tuđe misli, rečenice ili sintagme, izvor je potrebno navesti isključivo u tekstu. Izravno navođenje, tj. **citiranje** podrazumijeva postavljanje navodnika, nakon čega slijedi poziv u zagradi, primjerice: (Bašić, 2011: 19). Navođenje činjeničnog iskaza koji nije općenito poznat, s tim da je autor takvog iskaza određena osoba (**parafraziranje**) podrazumijeva prepričavanje teksta vlastitim riječima, nakon čega slijedi poziv u zagradi, primjerice: (Bašić, 2011). Kada se navodi izvor koji ima više od dva autora, potrebno je navesti prezime prvog autora i kraticu *sur.*, primjerice (Matićević i *sur.*, 2016). Ako se navodi više radova istog autora s istom godinom izdanja, koristi se podklasifikacija a, b, c itd. iza godine izdanja, što se kasnije istovjetno navodi u popisu literature, primjerice Jurčić (2015b). Prilikom pretraživanja i prikupljanja literature preporuča se prvenstveno korištenje primarnih izvora. No ako je izvor nedostupan, a spominje se u sekundarnom izvoru, preporuča se njegovo navođenje na sljedeći način: (Zachary, 2000 navedeno u Vizek Vidović i *sur.*, 2011).

U popis literature potrebno je uvrstiti samo one bibliografske jedinice te-

meljem kojih je rad napisan te na koje se autor u tekstu neposredno referira. Popis svih bibliografskih jedinica u literaturi potrebno je numerirati i navesti prema abecednom redu po prezimenima autora. Za mrežne izvore potrebno je navesti datum preuzimanja izvora.

Primjeri navođenja literature:

• **Knjiga**

Slunjski, E. (2015). *Izvan okvira*. Zagreb: Element d.o.o.

Rijavac, M., D. Miljković. (2015). *Pozitivna disciplina u razredu*. Zagreb: IEP-D2.

• **Poglavlje u knjizi**

Bašić, S. (2015). Svrha i osnovna obilježja pedagoškog odnosa. U: Opić, S., V. Bilić, M. Jurčić (ur.). *Odgov u školi*. (11–44). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

• **Članak u časopisu**

Vrcelj, S. (2016). Izazovi kojima su pedagozi izloženi u savjetodavnom radu – globalizacijski kontekst i (anti)vrijednosti, *Školski vjesnik*. 65 (4): 59–74.

• **Članak u zborniku radova**

Nenadić Bilan, D. (2014). Kreativnost u Reggio pedagogiji. U: Bacalja, R., K. Ivon (ur.). *Dijete i estetski izričaj* (7–36). Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja.

• **Magistarski ili doktorski rad**

Bognar, B. (2008). *Mogućnost ostvarivanja uloge učitelja – akcijskog istraživača posredstvom elektroničkog učenja*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

• **Mrežni izvori (navode se na kraju popisa literature)**

URL1: *Osiguranje kvalitete sustava odgoja i obrazovanja* - Ministarstvo znanosti i obrazovanja.mzo.hr/hr/rubrike/osiguranje-kvalitete: Posjećeno 18. ožujka 2018.

Napomena: Autorima se preporučuje prilikom pisanja rada koristiti i znanstvene i stručne izvore indeksirane u bazama Scopus i WoS.

4. Kodeks ponašanja za autore

Kodeks ponašanja za autore osmišljen je kako bi osigurao skup minimalnih standarda kojih se autori trebaju pridržavati.

- **Standardi izvještavanja**

Autori trebaju svoj rad predstaviti u skladu s pravilima znanstvene i akademske komunikacije i u kontekstu prethodnih istraživanja te ponuditi objektivnu raspravu o njegovu značaju. Dužni su opisati primijenjene metode istraživanja i predstaviti rezultate na jasan i nedvosmislen način. Rad treba sadržavati informacije i reference dostatne za provjeravanje rada. Autori radova odgovorni su za točnost navođenja izvora i poštivanje autorskih prava drugih autora, čije su radove koristili. Namjerno iznesene netočne tvrdnje predstavljaju neetično ponašanje i nisu prihvatljive.

- **Pristup i čuvanje podataka**

Za potrebe uredničke recenzije, autori trebaju dostaviti tražene podatke u vezi s radom i, ako je to moguće, biti spremni omogućiti javni pristup takvim podacima te čuvati takve podatke i nakon objavljivanja rada sukladno preporukama *Opće uredbe o zaštiti osobnih podataka*.

- **Izvornost i plagijat**

Autori trebaju težiti kvaliteti, originalnosti i izvornosti znanstvenoga rada, a na radove i/ili riječi drugih autora trebaju se precizno referirati. Plagijati u svim oblicima predstavljaju neetično ponašanje te nisu prihvatljivi. Autori su obvezni ishoditi dozvolu od nositelja autorskih prava za objavljivanje ilustracija, fotografija, tablica, mjernih instrumenata i sličnih materijala zaštićenih zakonima o autorskim pravima. Materijale zaštićene autorskim pravima dopušteno je reproducirati isključivo uz dopuštenje i zahvalu njihovu autoru.

- **Višestruko ili istovremeno objavljivanje**

Časopis objavljuje isključivo prethodno neobjavljene radove. Istovremeno dostavljanje istog rada u više časopisa predstavlja neetično ponašanje i nije prihvatljivo.

- **Navođenje izvora**

Autori su obvezni ispravno navoditi radove drugih autora koji su bitno utjecali na sadržaj rada. Informacije dobivene privatnim putem (npr. u razgovoru, korespondencijom ili u raspravi s trećim osobama) ne smiju se koristiti bez izričitog, pisanog dopuštenja izvornog autora. Informacije dobivene tijekom obavljanja povjerljivih usluga (npr. recenziranje rukopisa, prijava projekata za financiranje i sl.) ne smiju se koristiti bez izričitog pismenog odobrenja autora rada koji je bio predmetom tih usluga.

- **Autorstvo radova**

Sve osobe koje su znatno pridonijele koncepciji, osmišljavanju, izvršenju ili interpretaciji istraživanja treba navesti kao koautore. Također je potrebno navesti doprinos drugih osoba koje su sudjelovale u nekim bitnim aspektima istraživanja. U koautorskom radu očekuje se da su svi koautori vidjeli i odobrili konačnu verziju rada te pristali na dostavljanje rada za objavu.

- **Komunikacija s urednicima i recenzentima**

Autori trebaju na uredničke i recenzentske komentare reagirati profesionalno i pravovremeno. Ako autori odluče povući rad koji je već upućen u recenzentski postupak, ili nije spreman prihvatiti recenzentske sugestije, o tome trebaju pravovremeno obavijestiti Uredništvo časopisa.

- **Iznošenje podataka i sukob interesa**

Autori su dužni voditi računa o tome da u njihovu radu nema potencijalnih sukoba interesa koji bi mogli utjecati na rezultate ili tumačenje istraživanja, primjerice ako postoji konkurentski interes koji bi mogao vršiti utjecaj na autora u bilo kojoj fazi tijekom procesa objavljivanja.

U radu je potrebno jasno spomenuti sve organizacije koje su dale potporu istraživanju, kao i sve izvore financiranja te njihovu eventualnu ulogu u provođenju istraživanja i obradi i objavljivanju njegovih rezultata.

- **Pogreške u objavljenim radovima**

Otkrije li autor značajnu pogrešku ili netočnost u vlastitom objavljenom radu, njegova je obveza odmah obavijestiti urednika časopisa ili izdavača te surađivati s urednikom kako bi se objavio *erratum*, dodatak ili ispravak, odnosno kako bi se rad povukao iz objave u slučajevima kada je to potrebno.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. Focus of the Journal

Acta Iadertina is a scientific journal published by the Department of Pedagogy and the Department of Philosophy of the University of Zadar. It publishes works within the field of pedagogy and philosophy, as well as interdisciplinary works within related social sciences and humanities. Since 2003/2004, the journal has been published as a yearbook, while from 2014/2015 it is published twice a year. The journal has an international editorial board. It is published in a printed version and in an electronic form available on platforms such as Morepress (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina>) and Hrčak (<https://hrcak.srce.hr/actaiadertina>)

All received papers are subject to a review process. Reviewers are scientists from the field (or branch) that the author(s) of the article write about. In doing so, double-blind reviews are carried out.

The reviewed articles are categorized into the following categories:

- **Original scientific paper** contains hitherto unpublished original research presented in an objectively verifiable manner.
- **Preliminary report** contains new results of (scientific) research, which require rapid publication. It does not have to enable verification of the presented results.
- **Review** must be an original, concise, and critical presentation of an area, or one of its parts, in which the author(s) themselves actively participate. The role of the author's original contributions in the field in relation to already published works must be emphasized, as well as an overview of these works.
- **Conference paper**, previously presented at a conference, must be pub-

lished in the form of a complete article and only if it was not previously published in an anthology or a collection of the conference. **Note for authors:** if they are sending a work that has already been presented, it is necessary to provide general information about the conference such as name, date, and venue, which can be mentioned in a footnote or similar.

- **Professional paper** contains useful contributions from a specific profession and does not have to represent original research.

The journal also publishes reviews of domestic and foreign editions, not older than four years, counting up to the day of receipt of the review by the Editorial Office. On the first page, the name and surname of the author of the presented work, the title of the work (subtitle) and the following information are given: name of the publisher, place of publication, year of publication and number of pages.

The editorial board accepts unpublished manuscripts only. Authors are obliged to submit a statement that the same work or the same work in abbreviated or extended form has not been previously published.

Along with the forwarded work, the following information about the author(s) must be provided in a separate document: Title of the work, first and last name of the author, title, institution of employment and an e-mail address, and a statement that the work has not been previously published.

Authors can submit their manuscripts prepared for publication in the journal *Acta Iadertina* throughout the year, only in the digital form via e-mail: acta.iadertina@unizd.hr, or via Morepress, the publishing platform of the University of Zadar (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaia-dertina/about/submissions>).

By giving their consent to publication, the authors give the magazine the right of first publication, retaining the copyright for the published works.

The views and opinions of the authors do not reflect the views and opinions of the Editorial Board.

The authors of the article will receive one copy of the issue of *Acta Iadertina* in which their work was published.

2. Paper Acceptance Procedure

All papers undergo a first editorial check in order to assess the compliance of the work with the goals and thematic areas of the journal, and to meet the criteria of scientific/professional quality. All papers that pass the first editorial review are subject to a double-blind review process.

According to the evaluation of the reviewers, the work is sent back to the address of the Editorial Board, which forwards the recommendations of the reviewers to the author(s) of the work. The author/s should act according to the instructions of the reviewers and edit the entire text according to the propositions of the journal. In the revised version of the work, according to the recommendations of the reviewers, the author/s mark the changes in red and send a statement about the changes made in a separate Word document, in which they state which recommendations of the reviewers were taken into account and how, and which ones were not, with an explanation.

The final decision on the category of the work is made by the Editorial Board on the basis of reviews.

The work can be published only if, according to the assessment of both reviewers, it is accepted for publication and the author/s implement possible changes according to the recommendations of the reviewers.

Verification of the originality of the work – all received works are subjected to detection of concordance with the existing literature using the Turnitin system. In case of suspicion of plagiarism and redundancy, the Editorial Board will act in accordance with the recommendations of the international Association for Ethics in Publishing (COPE): <https://publicationethics.org/resources/flowcharts>.

3. Editing Instructions

The paper should be organized according to the following propositions:

Abstract - the paper should be accompanied by an *Abstract* and *Keywords* (from three up to the maximum of six key words that are not contained in the title of the paper) in Croatian and English. The abstract should be between 200 and 300 words long and refer to the aim of the work, the methodology used and the results obtained.

Text - Word document, double spaced (30 lines per page) in standard computer font *Times New Roman* and font size 12. All pages should be properly numbered. The editorial board reserves the right to adapt the manuscript to the journal's propositions and the standards of the Croatian/English language. Articles can be written in Croatian or English with a summary in both Croatian and English. The preferred length of scientific and professional papers (including an abstract with highlighted keywords, bibliography, and spaces for tabular/graphic displays) is between one and two author sheets (from 16 to 32 typed pages). In agreement with the editor-in-chief, the scope of the article may be larger. The first page of the work should contain the title of the work written in capital letters, the name(s) and surname(s) of the author, the name of the institution and/or its component where the author(s) is employed, and the contact e-mail address.

Graphical representations - images, graphical representations and tables must be expressed in black, white and gray tones and be located in the appropriate place in the text. Each image, graphic representation and table must have the label "Figure/Diagram/Table", followed by a numbering starting from the first to the last attachment of that type in the text. The titles of figures and graphics should be placed below the figures and graphics, while the titles of the tables should be above the tables.

Referencing and literature - the Harvard system of referencing and citing bibliographic units is applied.

If the work mentions other people's thoughts, sentences or phrases, the source must be cited directly in the text. Direct citation, i.e., **quoting**, implies placement of quotation marks, followed by a reference in parentheses, for example: (Bašić, 2011: 19). Stating a factual statement that is not generally known, with the fact that the author of such a statement is a certain person (**paraphrasing**) implies retelling the text in one's own words, followed by a reference in parentheses, for example: (Bašić, 2011). When citing a source that has more than two authors, it is necessary to state the last name of the first author and the abbreviation *al.*, for example (Matijević et al., 2016). If several works by the same author with the same year of publication are cited, the subclassification a, b, c, etc. is used after the year of publication, which is later cited identically in the list of references, for example: Jurčić (2015b). When searching and collecting literature, it is recommended to primarily use primary sources. However, if the source is unavailable, and

it is mentioned in a secondary source, it is recommended to cite it in the following way: (Zachary, 2000 cited in Vizek Vidović et al., 2011).

In the reference list, it is necessary to include only those bibliographic units based on which the paper was written and to which the author directly refers in the text. The list of all bibliographic units in the literature must be numbered and listed in alphabetical order by the author's last name. For online sources, the date of download of the source must be specified.

Examples of referencing:

- **A book**

Slunjski, E. (2015). *Izvan okvira*. Zagreb: Element d.o.o.

- **A chapter in a book**

Bašić, S. (2015). Svrha i osnovna obilježja pedagoškog odnosa. In: S. Opić, V. Bilić, M. Jurčić (ur.), *Odgoj u školi*. (11-44). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- **Article in a journal**

Vrcelj, S. (2016). Izazovi kojima su pedagozi izloženi u savjetodavnom radu – globalizacijski kontekst i (anti)vrijednosti, *Školski vjesnik*. 65 (4): 59-74.

- **Article in a collection/anthology**

Nenadić Bilan, D. (2014). Kreativnost u Reggio pedagogiji. U: R. Bacalja, K. Ivon (ur.). *Dijete i estetski izričaj* (7-36). Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja.

- **MA or PhD thesis**

Bognar, B. (2008). *Mogućnost ostvarivanja uloge učitelja – akcijskog istraživača posredstvom elektroničkog učenja*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- **Web sources** (stated at the end of the reference list)

URL1: *Osiguranje kvalitete sustava odgoja i obrazovanja* – Ministarstvo znanosti i obrazovanja. mzo.hr/hr/rubrike/osiguranje-kvalitete: Posjećeno 19. ožujka 2018.

Note: Authors are recommended to use both scientific and professional sources indexed in the Scopus and WoS databases when writing the paper.

4. Code of Conduct for Authors

The Code of Conduct for Authors is designed to provide a set of minimum standards that authors should adhere to.

- **Reporting standards**

Authors should present their work in accordance with the rules of scientific and academic communication and in the context of previous research and offer an objective discussion of its significance. The authors are obliged to describe the applied research methods and present the results in a clear and unambiguous manner. The work should contain information and references sufficient to verify the work. The authors of the works are responsible for the accuracy of citing sources and respecting the copyrights of other authors, whose works they used. Deliberately made false claims constitute unethical behavior and are not acceptable.

- **Access and storage of data**

For the purposes of editorial review, authors should submit the required data related to the work and, if possible, be prepared to enable public access to such data and to keep such data even after publication of the work in accordance with the recommendations of the General Regulation on the Protection of Personal Data.

- **Originality and plagiarism**

Authors should strive for the quality, originality, and authenticity of the scientific work, and they should precisely refer to the works and/or words of other authors. Plagiarism in all forms represents unethical behavior and is not acceptable. Authors are obliged to obtain permission from the copyright holder for the publication of illustrations, photographs, tables, measuring instruments and similar materials protected by copyright laws. Copyrighted materials may be reproduced only with the permission and acknowledgment of their author.

- **Multiple or simultaneous publishing**

The journal publishes only previously unpublished works. Simultaneous submission of the same paper to several journals represents unethical behavior and is not acceptable.

- **Citation of sources**

Authors are obliged to correctly cite the works of other authors who significantly influenced the content of the work. Information obtained privately (e.g., in conversation, correspondence or discussion with third parties) may not be used without the explicit, written permission of the original author. Information obtained during the performance of confidential services (e.g., reviewing manuscripts, submitting projects for funding, etc.) may not be used without the explicit written permission of the author of the work that was the subject of those services.

- **Authorship of works**

All persons who significantly contributed to the conception, design, execution, or interpretation of the research should be listed as co-authors. It is also necessary to mention the contribution of other people who participated in some important aspects of the research. In co-authored work, it is expected that all co-authors have seen and approved the final version of the work and agreed to submit the work for publication.

- **Communication with editors and reviewers**

Authors should respond to editorial and reviewer comments in a professional and timely manner. If the authors decide to withdraw a paper that has already been submitted to the peer review process or are not ready to accept the reviewer's suggestions, they should inform the journal's Editorial Board in a timely manner.

- **Disclosure of information and conflict of interest**

Authors are obliged to take care that there are no potential conflicts of interest in their work that could affect the results or interpretation of the research, for example if there is a competing interest that could influence the author at any stage during the publication process. In the paper, it is necessary to clearly mention all organizations that supported the research, as well as all sources of

funding and their possible role in conducting the research and processing and publishing its results.

- **Errors in published works**

If the author discovers a significant error or inaccuracy in his own published work, it is his obligation to immediately inform the editor of the journal or the publisher and to cooperate with the editor in order to publish an erratum, addition or correction, or to withdraw the work from publication in cases where this is necessary.

UPUTE ZA RECENZENTE

Ovaj dokument temelji se na *COPE Smjernicama* iz 1999., *COPE Kodeksu ponašanja* iz 2003., *COPE Smjernicama najbolje prakse* iz 2007., *COPE Kodeksu ponašanja i najbolje prakse za urednike časopisa* iz 2011., *Principima transparentnosti i najboljoj praksi u znanstvenom izdavaštvu* iz 2014., *Preporukama o etičnosti u objavljivanju udruge World Association of Medical Editors (WAME)*, *Financial Theory and Practice*, *Etičkim smjernicama za izdavanje časopisa* (http://www.ijf.hr/download_file.php?file=eticke-smjernice.pdf), *Libri & Liberi* smjernicama, *Etičkom postupniku i smjernicama uredničkoga rada za izdavanje časopisa* (http://www.librietliberi.org/wp/wp-content/uploads/2015/05/Eti%C4%8Dki-postupnik_LL_2015.pdf).

1. Profil časopisa

Acta Iadertina je znanstveni časopis koji izdaju Odjel za pedagogiju te Odjel za filozofiju Sveučilišta u Zadru. Objavljuje radove iz područja pedagogije i filozofije te interdisciplinarnu radove srodnih društvenih i humanističkih znanosti i disciplina. Izlazi od akademske godine 2003./04. kao godišnjak, a od akademske godine 2014./15. izlazi dvaput godišnje.

Časopis ima međunarodno uredništvo. Izdaje se u tiskanoj verziji te u elektroničkom obliku dostupnom na platformama Morepress (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina>) i Hrčak (<https://hrcak.srce.hr/actaiadertina>).

Svi zaprimljeni radovi podliježu recenzentskom postupku. Recenzenti¹ su priznati domaći i inozemni znanstvenici iz polja (ili grane) koju autor/i članka obrađuju. Pritom se provode dvostruke slijepa recenzije.

¹ Izrazi koji se koriste u ovim Uputama, a imaju rodno značenje, koriste se neutralno i odnose se jednako na muški i ženski rod.

Časopis objavljuje isključivo radove koji se recenziraju. Za recenzentski postupak nije predviđena naknada, s tim da časopis evidentira provedene recenzentske postupke. Moguće je na zahtjev recenzenta izdati potvrdu o recenziranju u svrhu znanstvenoga napredovanja.

2. Recenzentski postupak

Uredništvo prima isključivo neobjavljene radove na hrvatskom ili engleskom jeziku. Autori svoje rukopise pripremljene za objavljivanje u časopisu *Acta Iadertina* mogu dostaviti tijekom cijele godine, isključivo u digitalnom obliku putem elektroničke pošte Uredništva časopisa acta.iadertina@unizd.hr ili putem Morepress izdavačke platforme Sveučilišta u Zadru (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina/about/submissions>).

Svi radovi prolaze prvu uredničku provjeru s ciljem procjene usklađenosti rada s ciljevima i tematskim područjima časopisa i udovoljavanja znanstvene kvalitete. Svi radovi koji prođu prvu uredničku provjeru podliježu dvostrukoslijepom recenzentskom postupku.

Prema procjeni recenzenata, rad se vraća na doradu na adresu Uredništva koje preporuke recenzenata prosljeđuje autoru/ima rada. Autor/i trebaju postupiti prema uputama recenzenata te cjelokupni tekst urediti prema važećim propozicijama časopisa. U revidiranoj verziji rada, prema preporukama recenzenata, autor/i izmjene označavaju crvenom bojom te u zasebnom Wordovu dokumentu šalju očitovanje o unesenim izmjenama u kojem navode koje su preporuke recenzenata uvažili i kako, a koje ne, uz obrazloženje.

Konačnu odluku o kategoriji rada donosi Uredništvo na temelju recenzija.

Rad može biti objavljen isključivo ako se prema ocjenama obaju recenzenta prihvati za objavljivanje te autor/i provedu eventualne izmjene prema preporukama recenzenta.

Govoreći o provjeri izvornosti rada, svi zaprimljeni radovi podvrgavaju se otkrivanju podudarnosti s postojećom literaturom pomoću sustava Turnitin. U slučaju sumnje na plagiranje i redundanciju Uredništvo će postupiti u skladu s preporukama međunarodne Udruge za etiku u publiciranju (COPE): <https://publicationethics.org/resources/flowcharts>.

Prilikom pisanja recenzije, recenzenti trebaju obratiti pozornost na nekoliko smjernica.

Radovi koji se objavljuju u časopisu *Acta Iadertina* trebaju biti znanstveno relevantni unutar tematskih područja ovoga časopisa, teorijski utemeljeni i metodološki korektni. Uz opće mišljenje o radu (uočene dobre strane, nedostatci, preporuke poboljšanja kvalitete rada i sl.) Uredništvo recenzentu prosljeđuje obrazac u kojem su navedene smjernice za sadržaj recenzije, kratka ocjena i kategorizacija rada.

Smjernice za **sadržaj recenzije**:

1. Naslov – je li adekvatan?
2. Sažetak – opisuje li dobro cilj, metodologiju, rezultate i zaključke rada?
3. Teorijska podloga – je li rad teorijski utemeljen i sadržava li zadovoljavajuću pregled dosadašnjih spoznaja?
4. Metodologija – odgovara li proučavanu predmetu? Je li jasno naveden cilj rada? Jesu li odabrane primjerene metode istraživanja, tehnike prikupljanja i obrade podataka ako je riječ o empirijskom istraživanju?
5. Stručna terminologija – je li dobro odabrana i pravilno upotrijebljena?
6. Pogreške – postoje li pogreške u teorijskom izlaganju, obradi i interpretaciji podataka, grafičkim prilogima?
7. Ujednačenost – jesu li pojedini dijelovi rada odgovarajućeg opsega?
8. Ponavljanje – ima li nepotrebnih ponavljanja (ako ima, gdje i koja su)?
9. Jasnoća – je li tekst napisan jasno i logično (bez kontradikcija)?
10. Zaključak – je li logičan? Počiva li na dobivenim rezultatima?
11. Literatura – je li adekvatna i ispravno referirana?

Kratka ocjena podrazumijeva odabir jedne od ponuđenih preporuka za objavljivanje:

- A - prihvatiti bez izmjene
- B - prihvatiti nakon provedenih prijedloga za izmjenu
- C - prije prihvaćanja znatno ili potpuno preraditi
- D - odbiti

Ako je rad preporučen za objavljivanje, recenzenti predlažu **kategorizaciju rada** prema sljedećim kategorijama:

- izvorni znanstveni članak (*original scientific paper*) sadrži do sada još neobjavljena izvorna istraživanja iskazana na objektivno provjerljiv način.
- prethodno priopćenje (*preliminary report*) sadrži nove rezultate (znan-

stvenih) istraživanja, koji zahtijevaju brzo objavljivanje. Ne mora omogućiti provjeru iznesenih rezultata.

- pregledni članak (*review*) mora biti originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor/i sami aktivno sudjeluju. Mora biti naglašena uloga autorova/ih izvornih doprinosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i pregled tih radova.
- izlaganje sa znanstvenog skupa (*conference paper*), prethodno referirano na takvom skupu, mora biti objavljeno u obliku cjelovitog članka, i to samo u slučaju prethodnog neobjavljivanja u zborniku skupa.
- stručni članak (*professional paper*) sadrži korisne priloge iz određene struke i ne mora predstavljati izvorna istraživanja.

Časopis objavljuje i prikaze domaćih i inozemnih izdanja koja nisu starija od četiri godine, računajući do dana primitka prikaza u Uredništvo. Na prvoj se stranici navode ime i prezime autora prikazanog djela, naslov djela (podnaslov) te sljedeći podatci: naziv izdavača, mjesto izdanja, godina izdanja i broj stranica.

3. Kodeks ponašanja recenzenta

Kodeks ponašanja za recenzente osmišljen je kako bi osigurao skup minimalnih standarda kojih se recenzenti trebaju pridržavati.

• Doprinos uredničkim odlukama

Recenzent pomaže uredniku u donošenju uredničkih odluka i putem komunikacije urednika s autorima također može pomoći autorima u unaprjeđenju kvalitete rada. Zadaća recenzenta je kritičko i konstruktivno procjenjivanje zaprimljenoga rada te navođenje obrazloženih primjedbi i sugestija povezanih s provedenim istraživanjem i načinom na koji je ono predstavljeno u radu.

• Pravovremenost

Odabrani recenzent koji smatra da nije kvalificiran recenzirati istraživanje opisano u radu, ili zna da neće biti u mogućnosti pravovremeno izraditi recenziju, treba o tome obavijestiti Uredništvo i izuzeti se iz recenzentskog postupka. Svoju odluku o prihvatanju ili odbijanju recenziranja rada Uredništvu

treba priopćiti u roku od sedam dana od zaprimljenog poziva.

- **Povjerljivost**

Svaki rad zaprimljen na recenziju treba tretirati kao povjerljiv dokument.

- **Standardi objektivnosti**

Recenzije treba obavljati objektivno. Kritike recenzenta usmjerene na osobu autora nisu primjerene. Recenzenti trebaju, uz jasnu argumentaciju, izraziti svoje stavove.

- **Navođenje izvora**

Recenzent treba prepoznati značajne podudarnosti i sličnosti s već objavljenim radovima o kojima ima osobna saznanja, o čemu treba upozoriti autora/e i urednika. Svaki navod preuzet iz drugih već objavljenih izvora treba biti primjereno citiran ili parafraziran.

- **Iznošenje podataka i sukob interesa**

Neobjavljene podatke iznesene u predanom radu recenzent ne smije koristiti za vlastita istraživanja bez autorova/ih pisanog pristanka. Informacije ili ideje dobivene tijekom recenzentskog postupka moraju ostati povjerljive i ne smije ih se koristiti za osobnu korist. Recenzenti ne bi trebali pristati recenzirati radove u kojima su u sukobu interesa zbog konkurencije, suradnje ili drugih odnosa i veza s bilo kojim od autora, trgovačkim društvom ili institucijom povezanom s radom.

INSTRUCTIONS FOR REVIEWERS

This document is based on the 1999 COPE Guidelines, the 2003 COPE Code of Conduct, the 2007 COPE Best Practice Guidelines, the 2011 COPE Code of Conduct and Best Practice for Journal Editors, the 2014 Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing, Recommendations on ethics in publishing by the World Association of Medical Editors. (WAME), Financial Theory and Practice, Ethical guidelines for journal publishing (http://www.ijf.hr/download_file.php?file=eticke-smjernice.pdf), Libri & Liberi, Ethical procedure and editorial guidelines for publication magazine (http://www.librietliberi.org/wp/wp-content/uploads/2015/05/Eti%C4%8Dki-postupnik_LL_2015.pdf)

1. Focus of the Journal

Acta Iadertina is a scientific journal published by the Department of Pedagogy and the Department of Philosophy of the University of Zadar. It publishes works within the field of pedagogy and philosophy, as well as interdisciplinary works within related social sciences and humanities. Since 2003/2004, the journal has been published as a yearbook, while from 2014/2015 it is published twice a year. The journal has an international editorial board. It is published in a printed version and in an electronic form available on platforms such as Morepress (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina>) and Hrčak (<https://hrcak.srce.hr/actaiadertina>)

All received papers are subject to a review process. Reviewers are scientists from the field (or branch) that the author(s) of the article write about. In doing so, double-blind reviews are carried out.

The magazine only publishes peer-reviewed papers. The reviewers are

recognized domestic and foreign scientists from the field (or branch) that the author(s) work on. There is no fee for the peer review process, and the journal keeps track of the peer review process. At the request of the reviewer, it is possible to issue a review certificate for the purpose of scientific advancement.

2. Peer-review process

The editorial board accepts unpublished manuscripts only, written in English or Croatian language. Authors can submit their manuscripts prepared for publication in the journal *Acta Iadertina* throughout the year, only in the digital form via e-mail: acta.iadertina@unizd.hr, or via Morepress, the publishing platform of the University of Zadar (<https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/actaiadertina/about/submissions>).

All papers undergo a first editorial check in order to assess the compliance of the work with the goals and thematic areas of the journal, and to meet the criteria of scientific/professional quality. All papers that pass the first editorial review are subject to a double-blind review process.

According to the evaluation of the reviewers, the work is sent back to the address of the Editorial Board, which forwards the recommendations of the reviewers to the author(s) of the work. The author/s should act according to the instructions of the reviewers and edit the entire text according to the propositions of the journal. In the revised version of the work, according to the recommendations of the reviewers, the author/s mark the changes in red and send a statement about the changes made in a separate Word document, in which they state which recommendations of the reviewers were taken into account and how, and which ones were not, with an explanation.

The final decision on the category of the work is made by the Editorial Board on the basis of reviews.

The work can be published only if, according to the assessment of both reviewers, it is accepted for publication and the author/s implement possible changes according to the recommendations of the reviewers.

Verification of the originality of the work – all received works are subjected to detection of concordance with the existing literature using the Turnitin system. In case of suspicion of plagiarism and redundancy, the

Editorial Board will act in accordance with the recommendations of the international Association for Ethics in Publishing (COPE): <https://publicationethics.org/resources/flowcharts>.

When writing a review, reviewers should pay attention to several guidelines. Papers published in the *Acta Iadertina* journal should be scientifically relevant within the thematic areas of this journal, theoretically based and methodologically correct. In addition to the general opinion about the work (observed good points, shortcomings, recommendations for improving the quality of the work, etc.), the editors forward to the reviewer a form in which the guidelines for the content of the review, a brief evaluation and categorization of the work are specified.

Guidelines for the **Content of the Review**:

1. Title – is it adequate?
2. Summary – does it describe well the aim, methodology, the results and conclusions of the work?
3. Theoretical basis – is the work theoretically based and does it contain a satisfactory overview of the previous findings?
4. Methodology – does it correspond to the subject? Is the goal of the work clearly stated? Were the appropriate research methods, data collection and processing techniques chosen (in case it is an empirical research)?
5. Professional terminology – is it well chosen and correctly used?
6. Errors – are there errors concerning theoretical presentation, processing and interpretation of data or graphic attachments?
7. Uniformity – is the scope of individual parts of the work appropriate?
8. Repetition – are there any unnecessary repetitions (if any, where, and which)?
9. Clarity – is the text written in a clear and logical manner (without contradictions)?
10. Conclusion – is it logical? Is it based on the obtained results?
11. Literature – is it adequate and correctly referenced?

A short assessment implies choosing one of the offered recommendations for publication:

- A – accept without change
- B – accept after implemented proposals for change
- C – significantly or completely rework before acceptance
- D – reject

If the work is recommended for publication, the reviewers suggest categorizing the work according to the following categories:

- **Original scientific paper** contains hitherto unpublished original research presented in an objectively verifiable manner.
- **Preliminary report** contains new results of (scientific) research, which require rapid publication. It does not have to enable verification of the presented results.
- **Review** must be an original, concise, and critical presentation of an area, or one of its parts, in which the author(s) themselves actively participate. The role of the author's original contributions in the field in relation to already published works must be emphasized, as well as an overview of these works.
- **Conference paper**, previously presented at a conference, must be published in the form of a complete article and only if it was not previously published in an anthology or a collection of the conference.
- **Professional paper** contains useful contributions from a specific profession and does not have to represent an original research.

The journal also publishes reviews of domestic and foreign editions, not older than four years, counting up to the day of receipt of the review by the Editorial Office. On the first page, the name and surname of the author of the presented work, the title of the work (subtitle) and the following information are given: name of the publisher, place of publication, year of publication and number of pages.

3. Code of Conduct for Reviewers

The Code of Conduct for Reviewers is designed to provide a set of minimum standards to which reviewers should adhere.

- **Contribution to editorial decisions**

The reviewer helps the editor in making editorial decisions and through their communication with the authors can also help the authors in improving the quality of their work. The reviewer's task is to critically and constructively assess the received work and to provide reasoned remarks and suggestions related to the conducted research and the way it is presented in the work.

- **Timeliness**

A selected reviewer who believes he is not qualified to review the research described in the paper or knows that he will not be able to prepare a review in a timely manner should inform the Editorial Board and withdraw from the review process. The decision to accept or reject the review of the paper should be communicated to the Editorial Board within seven days of receiving the invitation.

- **Confidentiality**

Each paper received for review should be treated as a confidential document.

- **Standards of objectivity**

Reviews should be done objectively. Criticisms directed at the author is not appropriate. Reviewers should express their views with clear arguments.

- **Citation of sources**

The reviewer should recognize significant coincidences and similarities with already published works in which they have personal knowledge, about which they should warn the author(s) and the editor. Any statement taken from other already published sources should be properly cited or paraphrased.

- **Disclosure of information and conflict of interest**

The reviewer should not use unpublished data presented in the submitted paper for his own research without the written consent of the author(s). Information or ideas obtained during the review process must remain con-

fidential and must not be used for personal gain. Reviewers should not agree to review papers in which they have a conflict of interest due to competition, collaboration, or other relationships and connections with any of the authors, companies, or institutions associated with the work.